

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke
historiske
samlinger
1983/84

**Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Knud Banning, Carsten
Brengaard og Christian de Fine Licht.**

Kirke
historiske
samlinger
1983/84

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-500-1972-4

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat.

Indhold

Kup eller redningsaktion? Omkring tilblivelsen af Kirkelig For- ening for den indre Mission i Danmark 1861. Af Elith Olesen	7
Thomas Becket. Af Sigvard Skov	91
Åbenb. 2,1 i Thet Nøye Testamenth 1524. Af Bent Noack	105
Ligprædiken over Margrete Kaas 1660 og Danske kongers Speyl 1661. Af Adolf Sommer Nielsen	107
Ukristelige gravmæler. Antikke temaer i det nyklassicistiske gravmæle. Af Karin Kryger	115
Et brev fra Morten Pontoppidan. Af Jon Monrad Møller	123
Et syndefald. Af P.G. Lindhardt	129
Register	163
Forfatternes adresser	168

Kup eller redningsaktion?

Omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark 1861

af *Elith Olesen*

I

I 1915 udgav *Morten Pontoppidan* under titlen *Dansk Kirkeliv i Mands Minde* en samling foredrag om »Kirkeligt Liv i Danmark i de sidste 60 Aar«, deriblandt også »Indre Missions Begyndelse«. ¹ Hovedpersonen i dette foredrag var smed *Jens Larsen*, Kirke Værløse, en religiøst opvakt lægmand, der med Pontoppidans ord havde »faaet Gave til at aflægge et Vidnesbyrd om Frelseren, saa det kunde gaa til Hjertet.« Han søgte sin søndagsopbyggelse hos *Grundtvig* i Vartov og fik sin gang i den grundtvigsk inspirerede *Forening til luthersk Folkeoplysning*. Da han følte kald til at blive omrejsende prædikant, stiftedes i september 1853 af opvakte sjællandske lægmænd *Foreningen for den indre Mission* til støtte for en sådan fri lægprædikantvirksomhed. De første år var det en ren lægmandsforening med en gårdejer som formand, men 1858 indvalgtes pastor *C.F. Rønne*, Høve, i bestyrelsen og på formandsposten, hvorefter »flere og flere Præster sluttede sig til Foreningen.«

Efter den tid blev *Jens Larsens* forkyndelse fulgt med stor opmærksomhed, og »til Formanden indbragtes Klager og Bekymringer, som til sidst gjorde denne noget ængstelige Mand ganske betænkelig.« I foråret 1861 blev disse klager forelagt *Jens Larsen*, der harmfuld afviste dem og ønskede at få opgivet navnene på dem, der havde noget imod ham, »for at han kunne tale med dem i Venlighed og klare Misforstaaelserne«; det ville *Rønne* dog ikke gå med til, og det var klart, at der var tale om en uudryddelig mistillid.

Dagen før missionsforeningens årlige efterårsmøde 13. september 1861, denne gang henlagt til *Stenlille*, samledes bestyrelsen, der foruden *Rønne* talte tre lægmænd, i Assentorp i Stenmagle sogn og traf beslutning om at forlange generalforsamlingens billigelse af, at *Jens Larsen* afskedigedes som missionær; skete det ikke, ville bestyrelsen træde tilbage.

Det er umiskendeligt, at Morten Pontoppidan anser den unge kapellan i Stenmagle-Stenlille, *Johs. Clausen*, for at være den drivende kraft bag disse beslutninger. Han var ganske vist ikke medlem af bestyrelsen, men han havde prædiket ved foreningens forårsmøde i Høve og dér tillige deltaget i bestyrelsesmødet, hvor han ifølge Pontoppidan »gjorde sig til Ordfører for Kravet om en virksom Kontrol med Foreningens Missionærer, idet han fremkom med det Forslag, at man skulde faa Biskopperne til at prøve dem, en Tanke, som Rønne beredvilligt gik ind paa, men som de læge Medlemmer alle som een bestemt modsatte sig.«

Pontoppidan finder, at »det skulde være meget mærkværdigt«, om Clausen ikke også overværede bestyrelsesmødet i Assentorp lørdag den 12. september og havde »sin – maaske væsentlige – Del i, at der blev truffet en saa afgørende Beslutning«. Det hedder videre, at »ligelædes tør man gaa ud fra, at Joh. Clausen har sat sin gode Ven Vilhelm Beck ind i Situationen, da han skrev til ham, dengang Kapellan i Uby ved Kalundborg, og opfordrede ham til at komme og prædike ved dette Efteraarsmødes indledende Gudstjeneste«. I alt fald, siger Pontoppidan, fremgår det af Becks prædiken, at han »møder frem rustet og rede«, så prædikenen er afpasset til den øjeblikkelige problemstilling i foreningen.

I prædikenen over *Peters fiskedræt* [senere udgivet]² spørger Beck, hvorfor det hidtil er gået så dårligt med den indre mission, og svarer selv, at det er galt fat med samarbejdet mellem præster og lægfolk. Præsterne foragter lægprædikanterne, og lægprædikanterne vil ikke lade sig vejlede af præsterne, men er begyndt at fiske på egen hånd, uden at vor Herre har kaldet dem til en sådan gerning. Dette, mener Pontoppidan, må være møntet på Jens Larsen. Meningen med denne del af prædikenen har da været at gøre Jens Larsen mør til at give efter for bestyrelsens ønske om hans tilbagetræden. En drøftelse mellem ham og bestyrelsen efter gudstjenesten gav imidlertid negativt resultat, og på generalforsamlingen måtte Rønne da meddele, at bestyrelsen ønskede Jens Larsen afskediget og ville træde tilbage, hvis generalforsamlingen ikke kunne gå med hertil. Da Jens Larsen erklærede fortsat at have kald til missionærgerningen, opstod der larm i forsamlingen, idet der blev råbt hårde ord mod formanden, og bestyrelsen meddelte så sin afgang.

I den forvirring, som derved opstod, greb *Vilh. Beck* initiativet; han »fløj« hen til Rønne, bad ham indtrængende stille sig i spidsen for en missionsforening uden Jens Larsen og opfordrede ligesindede i forsamlingen til at indtegne sig i en fremlagt protokol. Rønne gik dog

først med, da Clausen og Beck lovede at slutte op, og resultatet blev da *Kirkelig Forening for den indre Mission* med Rønne som formand og Clausen og Beck samt to lægmænd i bestyrelsen, altså præsteflertal; generalforsamlingen blev afskaffet, og der skulle altid være mindst én præst i bestyrelsen. Vigtigst var, at foreningen ikke blot knyttede sig til den hellige almindelige kirke, men også til dennes lutherske afdeling her i landet, altså Folkekirken, for at sikre sig mod sekterisk udartning. Bestyrelsen ville også prøve kommende missionærer ved at lade dem fungere en tid som bogsælgere. *Jens Dyrholm*, der 1859 havde meldt sig som ulønnet missionær, fortsatte som hidtil.

Morten Pontoppidan gør endvidere opmærksom på, at Vilh. Beck i sine erindringer 1901 »nok saa rask« erklærer om Jens Larsen, at bestyrelsen ved Stenlille-mødet havde anket både over hans lære og over hans liv. Dette er dog fejlagtigt, påpeger Pontoppidan helt korrekt; bestyrelsen udtalte sig ikke om hans liv, og så kan der ikke have været noget at sige ham på, for »man kan være vis paa, at havde man haft en saadan Trumf paa Haanden, skulde man nok have spillet den ud overfor den offentlig ytrede Forundring over Afskedigelsen.«

Listen over anklager mod Jens Larsen finder Pontoppidan så mistænkelig lang, at de »sandsynligvis hver for sig« mangler fornøden vægt. Man anker dels over hans arbejdsmåde i rejsevirkomheden, dels over lærepunkter, der har vakt mishag og forvirring. Til de enkelte klagepunkter føjer Pontoppidan stedse Jens Larsens offentliggjorte forsvar og erklærer det hele for småtterier, som man har hængt sig i blot for at komme af med manden. Der er i anklagerne ingen afskedigelsesgrund over for en mand, der i otte år »har staaet paa den udsatte Post som den første Indremissionær her i Landet, – den Mand, som fra først af har sat det hele i Gang, ja forladt alle Ting for at sætte den i Gang.«

Sluttelig hedder det, at »nu, efter at Beck havde gjort sit Kup og overtaget det hele«, udgjorde pionertidens almuesmænd »en lille slagen opløst Trop, hvor hver søger til sin Side for at finde Ly og Læ,« idet én bliver baptist og siden vistnok adventist, en anden politiker, en tredje – Jens Larsen selv – irvingianer.

Morten Pontoppidans artikel er velskrevet og ganske spændende sat op, men må betragtes mere som et stykke engageret journalistik end som en kirkehistorisk afhandling. Det er ved nærlæsning påfaldende, så tæt en række hypotetiske vendinger følger efter hinanden, udtryk som »Og nu véd man jo nok, at« (p. 110), »Men jeg skulde næsten tro, at« (p. 112), »Og det skulde være meget mærkværdigt, om« (p. 113),

»Ligeledes tør man gaa ud fra, at« (p. 113), »Han har næppe ladet ham være uvidende om, at« (p. 113), »Hvordan maa dette virke paa dem?« (p. 116), »Det lader da ogsaa til, at« (p. 116). Hypoteser er uundgaaelige og uundværlige, men hober de sig op, er der noget galt. Her bliver lange passager til et sammenflet af formodede handlingsforløb (f.eks. p. 112-113), som smuldrer ved nærmere eftersyn. Det er eksempelvis fejlagtigt, når Pontoppidan lader de slagne lægmænd fra missionsforeningens pionertid søge ind i seksamfund og politisk virksomhed, *efter* at »Beck har gjort sit store Kup og overtaget det hele.« De var sivet bort længe forinden, alle de, der ragede blot en smule op, – de fleste af dem efter skærmydsler just med Jens Larsen. Derimod høres intet om udvandring eller opgør efter begivenhederne i efteråret 1861; der var ganske vist heller ikke mange at fortrænge, – foreningen var ved at dø stråddeden, og *det* var netop problemet!

Morten Pontoppidans fremstilling, der iøvrigt udmærker sig ved en velvilje over for lægmandsinitiativerne (ikke blot over for Jens Larsen), som var exceptionelt sjælden i 1850erne og 60erne både blandt rationalistiske, gammel- og nyortodokse samt grundtvigske præster, synes næppe at have påkaldt historikernes opmærksomhed,³ før P.G. Lindhardt i forbindelse med sine studier over Morten Pontoppidan tog denne artikels synspunkter til sig som sine egne⁴ og med et betydelig udvidet kildemateriale, således lægmandsredigerede samtidsblade samt protokol- og brev-stof fra Indre Missions arkiv, benyttede artiklen som underlag for et foredrag om *Den ældste Indre Mission*, offentliggjort 1953.⁵

Hos Lindhardt forstærkes den hos Pontoppidan mærkbare sympati for Jens Larsen og uviljen mod præste-trekløveret på voldsom måde. Jens Larsen bliver *helten*, de tre præster *skurkene* i et velkomponeret og spændende drama, der *genremæssigt* fremtræder som et kirkehistorisk forskningsarbejde. Jens Larsen var »en varmhjertet mand, en begavet taler og en ikke ringe skribent, livfuld og bevægelig, ubetænksom og umistænksom, let til at løbe sig en staver i livet, en af de rene af hjertet.«⁶ Om C.F. Rønne hedder det til gengæld, at hans motiv (eller et af hans motiver) til at kontakte vækkelsen og søge den kirkebyggjort var præstestandens prekære stilling i samfundet efter *Kierkegaard*-krisen; som andre gejstlige vækkelsesprædikanter tilstræbte han at samle de aktive, troende kredse til stabilisering af Folkekirken.⁷ Dette kan dog ikke kaldes nogen heldig karakteristik af C.F. Rønne; om ham gælder, at han helt siden sine unge år som præst på Fyn i 1820erne havde været uskrømtet ven af og talsmand for de gudelige

forsamlinger som kirkelig foreteelse. Således var han efter stænderforsamlingsdebatten 1838 en af de få, der forsvarede deres egenart og deres ret til at samles og ønskede dem velsignelse som åndeligt livsrøre på kirkens trosgrund under præstelig bevågenhed.⁸ Rønne var alt for stationær til at lade sig påvirke nævneværdigt af Kierkegaard-hysteriet.

Det er et tilsvarende syn, P.G. Lindhardt anlægger på Johs. Clausen og Vilh. Beck. For så vidt der er tale om nuancer, fremstilles Clausen som den lumskeste, Vilh. Beck (endnu) som den næstværste og Rønne snarest som den af de andre forførte, – men de er alle rænkefulde repræsentanter for en hårdt trængt præstestand, hvis interesser de primært og ideligt er optaget af at sikre og fremme. »Præstefronten var ved at danne sig«, hedder det,⁹ dvs skurkene var ved at skabe et komplot, og *fjenden*, de konspirerer imod, er – ikke metaforisk ment som hos Pontoppidan – en *virkelig* fjende, lægmanden Jens Larsen, der åbenbart, ifølge Lindhardt, betragtes som *fjenden*, fordi han er lønnet, vidnende lægmand og dertil en selvstændig personlighed samt yderligere belastet ved at være overbevisningstro grundtvigianer.

Det åbenlyst tendentiøse i en sådan fremstilling, som det er overordentlig svært – også psykologisk – at få til at stemme overens med de mennesker og de forhold, det rent faktisk drejer sig om, fik mig til for år tilbage, da jeg i anden forbindelse med tilladelse fra pastor Chr. Bartholdy havde adgang til Indre Missions arkiv, at gennemgå det kildemateriale, der skønnes at have stået til P.G. Lindhardts rådighed. Det samme gjorde omtrent ved samme tid seminarirektor *Paul Holt*, som havde påtaget sig den opgave at skrive en ny »Indre Missions historie« i anledning af foreningens 100 års jubilæum 1961. Jeg drøftede dengang indgående de kildekritiske problemer med Paul Holt, som imidlertid anlagde det synspunkt, at han – af hensyn til læserne af hans bog, som de var flest – ville undgå al direkte polemik og blot fremlægge kildematerialet, så den kyndige og kritiske læser selv kunne foretage sammenligninger og drage sine slutninger. Paul Holts værk har nu foreligget en snes år, uden at P.G. Lindhardt har følt sig foranlediget til at foretage en højst fornøden revision af sine synspunkter, som sidst er indført i *Dansk biografisk Leksikon* for en uoverskuelig række år frem i tiden.

Mig bekendt har heller ikke nogen anden historiker hidtil offentliggjort en efterprøvning af P.G. Lindhardts fremstilling ved hjælp af kildematerialet; med det kendskab jeg har til det utrykte kildestof i Indre Missions arkiv agter jeg da i det følgende at foretage en kritisk kildetolkningskontrol.

II

Indledningsvis skal det påpeges, at alt taler for, at missionær Jens Larsen udelukkende var Rønnes og den øvrige missionsbestyrelses problem. I Johs. Clausens og Vilh. Becks indbyrdes korrespondance, som denne er offentliggjort, nævnes han overhovedet ikke; der end ikke hentydes til hans eksistens. Clausen, der var ny på sin egn, Midt-sjælland, har formentlig kun kendt ham ganske flygtigt fra missionsforeningens to halvårsmøder efteråret 1860 og foråret 1861, som han havde deltaget i, og intet tyder på, at Vilh. Beck har haft mindste personligt kendskab til ham; antagelig sås de kun én gang i deres liv: på efterårsmødet i Stenlille 1861! Det var ikke Jens Larsen, men missionsvirksomheden, der var de to unge præsters – og specielt Clausens – anliggende og interesse.

Det må derfor være på den ene side Rønnes og missionsbestyrelsens, på den anden side Jens Larsens indbyrdes forhold, der først skal i søgelyset. At Rønne, der sædvanligvis berømmes for et særdeles irenisk sindelag, hurtigt kom i personligt modsætningsforhold til Jens Larsen, er ubestrideligt. Rønne tiltrådte som formand i september 1858, og allerede ved et missionsmøde i Næstved i foråret 1859 har han muligvis – over for fremsat kritik i offentlig forhandling – gjort indrømmelser vedrørende Jens Larsens »ufuldkommenheder« og fremhævet, at foreningen jo nu også havde *Jens Dyrholm* som udsending.¹⁰ Under alle omstændigheder har han tidligt i Jens Larsen set den største vanskelighed for den skrantende forenings fremtid under hans egen ledelse. Grunden *kan* ikke være den, at Jens Larsen var lægmand og grundtvigianer, for det var Jens Dyrholm også (måske endda mere renlivet grundtvigianer, teologisk vurderet), og med ham havde Rønne efter alt at dømme et aldeles gnidningsløst samarbejde.

Den mest nærliggende forklaring på misforholdet er den, at Jens Larsen har været overordentlig vanskelig, sandsynligvis på det nærmeste umulig at samarbejde med. P.G. Lindhardt gør opmærksom på, at den ældste Indre Mission ret hurtigt mistede sine pionerer, og mener, det skyldtes, at de var søgende og splittede ånder af alle mulige observanser,¹¹ og det skal der nok være noget om, men sikkert er det, at de betydeligste af dem forsvandt efter opgør med Jens Larsen, lægmand mod lægmand.

Den fra første færd mest begejstrede af dem alle, gartner *Niels Johansen*, Kirke Værløse, var blandt de første, der trak sig tilbage, og det var siden – uden at der hentydes til en bestemt episode – bestandig Jens Larsen, han gik i rette med (samt Rønne, da han kom til). Ved at overføre associationerne fra de kierkegaardske »levebrødspræster« til

en missionær på sulteløn blev Niels Johansen faktisk den, der behandlede Jens Larsen med størst nederdrægtighed; han må da have næret en formidabel afsky for en mand, hvis omvendelse han hævdede selv at have givet stødet til.¹²

Den første redaktør af *Den indre Missions Tidende*, den begavede væver Peder Sørensen, Ordrup (St. Tåstrup sogn), måtte vige pladsen ved nytår 1856 efter dyb uenighed med Jens Larsen, der betragtede sig som bladets ejer (»Forlagt af Jens Larsen, Missionair« stod der i bladhovedet) til trods for, at det var den foreningsstiftende forsamling, der havde vedtaget udgivelsen af et blad.¹³ Jens Larsen kunne ikke tolerere, at der udtryktes uvilje mod hans ansøgning om at opnå præsteordination, men også personlige modsætninger spillede ind; Peder Sørensen lagde ikke skjul på, at han fandt, at folks interesse og beundring for missionæren fra første færd var steget ham til hovedet og gjorde ham stadig mere selvbehagelig.¹⁴

Det nærmest følgende år var Jens Larsens egentlige storhedstid; han havde udvidet rejsevirkomheden til Bornholm, Jylland og Fyn, udgav et par sangbøger og overtog selv – i alt fald af navn – redaktionen af bladet, men resultatet var splid og splittelse rundt omkring og markant nedgang i abonnenttallet, og først på året 1857 besindede foreningens ledende personligheder sig på, at man uheldigvis havde medvirket til at give det vakte lægfolk den opfattelse, at »det var Missionæren Jens Larsens egen Sag, istedetfor, at det er Vorherres Sag.«¹⁵ Resultatet af denne besindelse blev vedtagelse af særlige statutter, nedsættelse af en bestyrelse, hvis medlemmer skulle vælges (på generalforsamling) for 3 år, foreningens overtagelse af bladet samt det fulde ansvar for de indsamlede midler og det, der indkom ved bog salg.

Det er værd at bemærke, at der nu tales om missionærer; man har altså i princippet brudt med den oprindelige tanke om at være støtteforening for den af Herren kaldede Jens Larsen og tilsigter nu en udvidelse af virksomheden ved flere udsendinge,¹⁶ – ja, man er indstillet på at tage en fornærmet Jens Larsens skrivevægring til efterretning og lade vurderingen af hans rejsevirkomhed overgå til andre, for ellers »udsætter han sig for at komme til at skrive for Meget om sig selv, og vi ere jo nok enige om (...) at det ikke passer sig godt, at tale for Meget om sin egen Person«, som det omstændeligt forklarende udtrykkes af den nye redaktør, indsidder *Ludvig Mortensen*, der iøvrigt var Jens Larsen særdeles venligsindet.¹⁷

Nyordningen har givetvis ikke huet Jens Larsen, men er blevet ham påtvunget. På bladhovedet stod ikke mere »Forlagt af Jens Larsen«, men »Udgivet af Missionsforeningen.« Offentliggørelsen af en artikel,

som han må have tillagt stor betydning, idet den indeholdt hans personlige trosbekendelse – »Jens Larsens Troeslære«, som formanden, gårdejer *Peder Pedersen*, Nyrup, ironisk udtrykker det – blev udskudt i en måned angivelig på grund af for sen fremsendelse fra hans side,¹⁸ og åbenbart i en slags desparation gennemtvang han rettidig offentliggørelse af sin næste artikel ved – uden om både redaktør og bestyrelsesformand – at beordre trykkeriet til at udfylde et helt nummer med hans manuskript. I et senere nummer orienteres læserne om, at »Redacteu ren vidste intet derom, førend han kom for at læse Correctur paa Bladet (...) Det Manuskript, som Bestyrelsen havde antaget til Trykning i Bladet, maatte Bogtrykkeren lægge tilside, fordi Jens Larsen vilde have sit Stykke i strax, uden vort Vidende; men paa den Maade kunne vi ikke være ansvarlige for Bladets Indhold,« skriver Ludv. Mortensen fortrydelig.¹⁹ I et vist omfang kan dog redaktøren siges at have været medvider og impliceret, idet han jo blot kunne have tilbageholdt korrektoren og ladet det oprindelige manuskript sætte.

Såvel fremgangsmåden som artiklens indhold var givetvis tungtvejende årsager til, at Peder Pedersen kort efter trak sig tilbage som formand og overlod pladsen til pastor C.F. Rønne: Jens Larsens artikel nævnte vel ingen navne, men Peder Pedersen og formentlig alle med kendskab til de interne forhold i foreningen var ikke i tvivl om, at artiklen var et angreb på formandens sakramentsyn og -praksis; den ville formentlig være blevet bortcensureret ved normal redaktionsprocedure (hvori formanden var inddraget) og kunne være blevet det alene med den begrundelse, at bladet ifølge gældende ordning ikke måtte bringe stof, der befordrede kirkelig strid. To bestyrelsesmedlemmer nedlagde deres mandater i protest mod Jens Larsens egenrådighed i denne sag og hans overtrædelse af statutternes påbud om, at de skrifter, han kolporterede, skulle være godkendt af bestyrelsen.²⁰

Det var således ikke blot *præsten* C.F. Rønne og *lægmanden* Jens Larsen, der ikke kunne samarbejde, og der er følgelig intet grundlag for på forhånd at fokusere på en klasse modsætning og derefter benytte den som fortolkningsnøgle til forståelse af uoverensstemmelser i kirkelig sammenhæng. Modsætningsforholdet var klart af personlig karakter og havde sin grund i Jens Larsens manglende samarbejdsevne i det hele taget, tydeligt demonstreret flere gange endog længe før Rønne kom ind i billedet.

Dertil kommer udadtil, at den ubehagelige kombination af selvglæde og nærtagenhed hos Jens Larsen, som umiddelbart lader sig læse ud af *Den indre Missions Tidende*, måtte opleves som en belastning for

missionsforeningen af dem, der nærede interesse for sagen selv, lægmandsmission, og som et irritationsmoment af den, der havde ansvaret for foreningens og formålets trivsel.

Efter et vellykket Jyllands-togt sommeren 1856 skrev Jens Larsen i oprømt stemning et par rejserapporter, som – ikke uforståeligt – må være blevet kritiseret skarpt, dels på grund af den uhæmmede selvnydelse,²¹ dels fordi en person, han mente at have omvendt, og hvis sindstilstande og adfærd før og efter begivenheden han skildrede indgående, alt for let lod sig identificere.²² Den fuldstændige mangel på selvkritik røbes yderligere og afgørende gennem uafkortet offentliggørelse af et 6 sider langt brev fra en alt for beundrende beundrerinde på Bornholm, der bl.a. skrev: »Endskjøndt mange Mile fjernet fra dig, min elskelige Broder i Herren, saa er det dog stedse, som om jeg saa dit venligblide Engleblik, og den Hellig-Aands Klarhed skinne ud af dit Aasyn.«²³

På en måde kan man sige, at Jens Larsen var forud for sin tid; 25-30-35 år senere teede amerikansk-påvirkede vækkelsesprædikanter sig ganske tilsvarende, uden at der rejstes synderlig protest, men mod Jens Larsens adfærd blev der gjort indsigelse, og smækfornærmet skrev han en uafbalanceret artikel om det umulige i at gøre alle tilpas, og at han iøvrigt udmærket godt vidste, at han selv kun var intet, men Jesus alt,²⁴ hvorefter han bad sig fritaget for i fremtiden at skulle skrive om, hvad der var udrettet ved hans virksomhed, og opfordrede folk, der gerne så deres omvendelse skildret, til selv at tage skridt til offentliggørelse.²⁵ På nyordningsmødet 1857 pålagde foreningen – endog i selve statutterne – missionæren »at indsende Beretning om sit Ophold og det religiøse Livs Bevægelse i Landets forskjellige Egne, hvor han kommer.«²⁶ Hvorvidt han efterkom denne ordre, vides ikke, – i bladet offentliggjorde han i de nærmest følgende år kun skematiske mødekalendar-oplysninger om tid og sted, åbenbart til stor fortrydelse for en del læsere; i alt fald udfoldede den nye redaktør store anstrengelser for at dække et læserbehov ved fremskaffelse af vækkelsesberetninger og omvendelseshistorier fra andre kilder.²⁷

Som stærkt belastende må venner af missionsforeningen have opfattet det famøse »Brev fra Jylland«, der 1856 blev offentliggjort i *Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark* om et besøg af den omrejsende »Prædikanter«, som brevskriveren overlod den bedste stue i sit hjem til forsamlingen, da han tidligere med opbyggelse havde overværet en forsamling af de såkaldte hellige. »Men, du gode Gud! er han da Manden, der paa Andres Bekostning sendes ud i Landet for at vække Liv i det Døde?(..) da hans Prædiken destoværre ikke havde grebet

mig, indbød jeg ham og hans Kone (thi hun drager omkring med ham) til efter endt Forsamling at tage tiltakke med et tarveligt Maaltid med mig og min Familie. Jeg havde ønsket, at det uheldige Indtryk af hans Prædiken skulde borttages derved, at jeg i Manden lærte at kjende en ægte christelig, elskelig Personlighed, der i hele sit Væsen havde faaet Præget af, at have forladt Alt for at følge sin Frelser efter. Men hans Tale ved Bordet havde altfor megen Lighed med hans Prædiken i Storstuen. Han taledede meget om sine Forsamlinger, om hvor mange hundrede Tilhørere han havde hvert Sted, dernæst fortalte han ogsaa en heel Deel om Syner, han har havt (thi han har seet baade vor Herre og Djævelen), men til christelig Ydmyghed og Kjærlighed fandt man ingen Spor hos ham. Uagtet Præsterne her paa Egnen efter Forlydende have modtaget ham med meget Forekommenhed og gjort Alt for at hjælpe ham i hans Foretagende, kunde han dog ikke blive færdig med paa den mest haanende Maade at rive ned paa Statskirkens Præster, som han skildrede omtrent som en Flok Kjeltringer uden Tro og Samvittighed. Under Latter og Munterhed, som var det ham til stor Fornøielse, diskede han op med forargelige Historier om flere af dem, saa at man næsten maatte antage, at det vilde være ham en Sorg, dersom Præsterne vare anderledes, end han skildrede dem. Comisk tog det sig ud, at han var meget vred over, at han ikke kunde blive ordineret som Præst og altsaa komme til at høre til den samme sodomitiske Flok, og efter hvad der er fortalt skal han arbejde meget paa at faae Folk til at andrage paa, at han maa faae kirkelig Ansættelse som omreisende Præst for dem. Det skal derfor heller ikke være ham ukjært at vække Splid mellem Præst og Menighed, for at Trangen til ham kan blive saa meget større, og hele hans Adfærd hos mig synes virkelig at tyde hen derpaa.«²⁸

Der er ellers adskillige vidnesbyrd om det gunstige indtryk, Jens Larsen gjorde på jævne lægfolk,²⁹ men dette brev må være skrevet af en lægmand på ret højt dannelsesstrin med almindelig kirkelig interesse og en vis sympati for den gudelige forsamlingsbevægelse. Jens Larsen var straks klar over brevs farlighed, men kunne åbenbart kun finde på at ramme brevsriveren på hans anonymitet, idet han opfordrede ham til at give sig til kende, »for at man kan tage sig iagt for saadan en falsk Ven i Fremtiden.«³⁰ Det er svært at forestille sig, at Jens Larsen ikke straks skulle være klar over brevsriverens identitet, og efterlysningen er derfor et afmægtigt slag i luften.

Den gav intet resultat, men til gengæld fik Jens Larsen lejlighed til at stifte bekendtskab med den mand, der ved brevs offentliggørelse havde været redaktør af *Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Dan-*

mark, pastor J.M.L. Hjort, da han i efteråret 1859 var ufornuftig nok til at vove sig til Kolding, hvor Hjort, en hvas polemiker og skarptanget antigrundtvigianer, nylig var blevet kapellan.³¹ Efter at have afholdt forsamling i et privathjem i sognet henvendte Jens Larsen sig sammen med en mand af menigheden til pastor Hjort, der overlod ham Børgereskolen til offentlig forsamling på betingelse af, at han kun talte til opvækkelser og opbyggelse; Hjort ville selv komme til stede, og hvis Jens Larsen berørte stridsspørgsmål, ville Hjort tage til genmæle. Hjort havde forstået samtalens forløb sådan, at Jens Larsen udtrykkeligt havde lovet at afholde sig fra at komme ind på »Frelsens Orden.«

Alt gik skævt. Jens Larsen må enten have undervurderet modpartens polemiske talent eller overvurderet sin egen evne til at magte enhver situation; i alt fald vovede han sig ud på højst usikker grund og fik al mulig årsag til at fortryde det. Jens Larsens foredrag over Johs. 3,16 var »opbyggeligt, men noget crast«, refererer pastor Hjort til sit gamle blad. Men til sidst kom missionæren alligevel ind på spørgsmålet om saliggørelsens orden, »idet han aldeles parallelliserede den naturlige Fødsel med den aandelige (Gjenfødselen), og sagde, at ligesom Mennesket kun fødes eengang af Moders Liv, saaledes fødtes det aandeligt eengang i Daaben, og ligesom det naturlige Menneske for at leve, maatte have Føde, saaledes fik ogsaa det gjenfødte Menneske sin Føde og Næring i den hellige Nadvere, og dette nye Menneske, der levede i Forsagelsen og Troen, havde Lov til at tilegne sig Skriftens Stadfæstelse, men den hellige Skrift blev aldeles forbigaaet som Naademiddel, som om Guds Ord ikke ogsaa var Føde for Igjenfødsels Menneske.«

Hvis det var Jens Larsens udtrykkelige forsæt at yppe kivi med den stedlige præst, kunne han ikke have valgt et mere hensigtsmæssigt tema, og da der yderligere forekom skjulte hentydninger til den samtale, de havde haft, tog pastor Hjort ordet efter Jens Larsens tale, udtrykte ønske om, at det, der måtte være talt af Guds Ånd og Guds ord, ville blive til velsignelse, og mindede forsamlingen om, at også Bibelen som Guds ord er nådemiddel, og at vi kun ved dens hjælp kan vide, hvem det er, vi skal forsage, og hvem det er, vi skal tro. Jens Larsen erklærede hertil, at han satte Skriften så højt som nogen.

Det er tydeligt, at det her primært var en repræsentant for tidens skrifteologi³² og en grundtvigianer, der tørnede sammen.³³ At det tillige fik karakter af et sammenstød mellem gejstlig og lægmand, var formentlig uundgåeligt, især i de tider. Under indtryk heraf besluttede pastor Hjort at tage sagen op igen ved sin næste bibellæsning, og her kom hans uvilje mod lægmandsforkyndelsen klart til udtryk. Indled-

ningsvis oplæste han sentenser af, hvad Jens Larsen havde skrevet i *Den indre Missions Tidende* 1856 navnlig vedrørende sit grundtvigske skriftsyn og sin sakramentopfattelse;³⁴ under en omtale af, hvordan Jens Larsens forkyndelse virkede på folk, fremhævede pastor Hjort ondskafuldt den bornholmske beundrerindes ekstatiske jubelråb, formodentlig i et forsøg på at gøre manden til grin. Iøvrigt, hævder pastor Hjort, udtalte han sig positivt om lægmandsvirksomheden »i dens rette Begrænsning«, men udtrykte betænkelighed ved »det omrejsende indre Missionsvæsen« og fremhævede det ønskelige i, at opvækkelsen blev draget ind i kirken. Jens Larsens omflakkende virksomhed fandt han uhensigtsmæssig; lægmandsarbejdet burde kirkeligt organiseres (gennem menighedsråd) som »en stadig Virken paa et bestemt Sted, under Control og Ansvar,« idet det gjaldt om at »have Hyrdeomsorg og Hyrdeansvar for Sjælene, det gjælder ikke om Proselytmageri, men om Igjenfødelse [= omvendelse] og Helliggjørelse.« I disse betragtninger var der intet epokegørende nyt; det var udtryk for, hvordan mange præster ønskede den ængstende lægmandsaktivitet kanaliseret.

Tilfældigt eller ikke tilfældigt overværedes dette møde af *Peter Larsen*, Dons, pioner fra de gudelige forsamlings tid, men fra begyndelsen af 1850erne opslugt af grundtvigianismen;³⁵ Peter Larsen fik det indtryk, at pastor Hjort trådte op »for at bekjæmpe vor hellige Daab og Daabspagt«, ligesom Hjort fortalte »flere underlige Historier om Lægmands Virksomhed« og »ogsaa tog fat paa den Tale, som Jens Larsen fra Sjælland for 8 Dage siden havde holdt, og hvori De [= Hjort] meente, han havde ringeagtet og tilsidesat vor hellige Skrift.« Da Peter Larsen vidste, at der var folk til stede, som havde ladet sig opbygge ved Jens Larsens foredrag, »og nu skulde have det berøvet ved at faae Manden mistænkeliggjort som en, – ja jeg faaer vel at nævne Barnet ved sit rette Navn – Grundtvigianer, da det jo er den gamle Mand derovre, den store Vildfarelse er kommen fra at haane »Guds Ord« – ak, Gud forbarme sig! – saa gjorde det mig rigtignok ondt ikke for Jens Larsen [som han hævder næppe at kende] eller den Gamle, de taale det nok, men for dem, der skulde føres paa Vildspor.« Peter Larsen tog da til orde for at forsvare det grundtvigske syn på skrift og dåbspagt, og det kom åbenbart og forståeligt nok til drøje meningsudvekslinger, hvorunder pastor Hjort til Peter Larsens forfærdelse kaldte det »en ny og falsk Lære« af Grundtvig at gøre Trosbekendelsen til et ord af vor Herre, der som forsagelse og tro skal bekendes før dåben, mens det ifølge pastor Hjort er ret dåb blot at »døbe i den treenige Guds Navn, for det er umuligt, at det kan være en

Betingelse fra Vorherre, da vi ingen Akkord kunne gjøre med Gud, eftersom vi aldrig kunne forsage eller troe nogen Dag.«

Jens Dyrholm, nylig tilsluttet missionsforeningen som udsending, var også til stede ved mødet og fik åbenbart det indtryk, at Jens Larsens grundtvigske syn på Skriften var tilstrækkelig grund for Hjort til at advare mod de omrejsende lægprædikanter i det hele taget, da »deres Tale ikke var besindig og sund! de kunde nok rejse en Storm i det menneskelige Hjerter og sætte Følelserne i Bevægelse, men det blev for det meste et sygeligt Liv, da de ej kunde nære og pleje Troeslivet i dets videre Udvikling.«

Den således igangsatte meningsudveksling rullede videre på tryk gennem et halvt års tid i samtidens to mest ansete kirkelige tidsskrifter. Også andre blandede sig; således måtte pastor *C.J. Brandt*, redaktør af det grundtvigske *Dansk Kirketidende* og i sandhed ingen ynder af indre mission og lægmandsforkyndelse, vedgå, at missionær Jens Larsen var »smittet af den forfærdelige Grundtvigianisme,«³⁶ og til sidst kom også et indlæg fra *Anders Larsen Gamborg*, pioner fra den gudelige forsamlingsbevægelse af ikke ringere format end Peter Larsen, men modsat denne en antigrundtvigsk forkæmper for et ortodokst skriftsyn og en erik-pontoppidansk pietisme, – i teologisk henseende manden bag den fynske indremissionsforening (1854) og de midtjyske lutheranere! Han tog naturligvis til orde på pastor Hjorts side mod Peter Larsen (og dermed mod Jens Larsen); de to tidligere nære venner og rejsefæller i vækkelsens ærende havde bekriget hinanden offentligt siden 1855.³⁷

Som den, der gav anledning til denne hårde og langvarige dyst havde Jens Larsen været medvirkende til, at den sjællandske missionsforening, der ifølge sine statutter skulle holde sig fri af kirkelige partier og teologiske stridigheder, blev inddraget i den allerede årelange fejde mellem skriftteologer (dr. *A.G. Rudelback*, mag. *L. Zeuthen*, *J.M.L. Hjort* m.fl. samt lægmanden *A.Larsen Gamborg*) på den ene side og »partiet«, dvs grundtvigianerne på den anden side. Derved var Jens Larsen også med til at uddybe kløften mellem den sjællandske missionsforening som organisation og de kredse af opvakte, der havde været dens naturlige og mest trofaste støtter, ligesom den kom på afstand af den fynske missionsforening og de midtjyder, der havde været ved at stifte missionsforening, men i sidste øjeblik blev overhålet og narret af de grundtvigske på Silkeborg-egnen.³⁸ En sådan udvikling kan kun have foruroliget *C.F. Rønne*, der afgjort stod skriftteologerne nærmest, og som i alle fejder om grundtvigske mærkesager – stilfærdigt – tog modstandernes parti.³⁹

Kastede den beundrende bornholmerindes brev fra 1856 et vist komisk skær over Jens Larsen og dermed over missionsforeningen, var det for intet at regne mod, hvad frikirkepræsten *N.P. Grunnet*, en ren virtuos i perfidiens kunst, fik ud af Jens Larsens naive optagethed af, at han efter sin første kones død var blevet gift med en præstedatter og på sine rejser indviede tilhørerne i, »hvorledes han bar sig ad med sit Frieri, hvormange Silkekjoler hans unge Kone har, at han boer i et Paradis, skal have nye Klæder og en heel Besætning af nye Tænder, for at kunne skjule sin Ælde og være bekendt at lade sig offentlig see med sin unge fromme Kone.«

Grunnet henvendte sig direkte til bestyrelsen, frabad sig Jens Larsens besøg i frikirkens menigheder, erklærede missionærer af hans slags for udelige, men »beholder Foreningen desuagtet sin Missionair, giver jeg den det kjærlige Raad: Paalæg ham at læse Apostelbrevene for Folk, istedetfor sin Kones Breve til ham og hans til hende, thi han gjør sig kun latterlig ved at underrette Folk om alle de ømme Udtryk, som deri bruges.« Indirekte anbefaler Grunnet altså missionsforeningens bestyrelse at skille sig af med Jens Larsen, der efter hans opfattelse optræder og taler som en tåbe og dur til intet.

I et kort, men værdigt og mod Jens Larsen loyalt svar tog Rønne klart afstand fra dette forsøg på at »stille Missionær J. Larsen i et latterligt Lys«; måske har han »med mindre Varsomhed« omtalt sine huslige forhold i fortrolige kredse, men »i sit Vidnesbyrd og i sin Lære har [han] holdt sig til Kirkens Grund.« Ejheller kan bestyrelsen gå med til, at Grunnets frimenigheder, der alle er opstået ved splid, forårsaget af Grunnet selv, bl.a. inden for nogle af de vækkelser, Jens Larsen har været med til at fremkalde, skulle være fredet mod formaning til at vende tilbage til den enhed, der sammenslutter den hellige almindelige kirke. Dette er tværtimod en af missionærens opgaver.⁴⁰

Med kierkegaardsk smålighed bebrejdede Niels Johansen sin før så gode ven, at han i storagtighed havde anbragt en blank navneplade på sin gadedør med titlen »Missionair«, og at han krævede transportmidler stillet til rådighed, når han var på rejse, – vidnesbyrd om, at han som følge af sin stilling var blevet hovmodig, hvilket var Johansens stadige anklage mod ham.⁴¹

Dertil kom, hvad der senere skal vendes tilbage til, klager fra en del af de steder, hvor Jens Larsen holdt møder, over, at han i sine taler fremsatte kontroversielle synspunkter, gerne indlod sig i ordstrid herom og således medvirkede til at skabe eller vedligeholde strid og splittelse. Dysten mellem ham og pastor Hjort i Kolding var således

kun én blandt mange både før og efter; denne var blot den mest omtalte, fordi en skrivevant præst var involveret.

Alt hvad der således hobede sig op mod manden, gik også ud over den forening, der hidtil havde været knyttet så nøje til hans navn og hans person, – og foreningen tålte efterhånden ikke flere nederlag, stærkt for nedadgående som den var.

Både Morten Pontoppidan og P.G. Lindhardt vil vide, at præsterne begyndte at flokkes til halvårsmøderne efter Rønnes overtagelse af formandsposten;⁴² at dømme efter samtidsreferater var imidlertid det højeste antal 4 præster udefra – til det møde, ved hvilket Rønne blev formand, – og de »gik snarest, maaskee for Lægmandstalerne,« kommenterer Niels Johansen maliciøst.⁴³ Ellers var det sædvanligvis kun den lokale sognepræst og eventuelt hans kapellan, der førte sig frem; ved forårsmødet 1860 på Hindholm Højskole beklagedes udtrykkeligt, at man ganske »savnede vore troende Præster.«⁴⁴ Ludv. Mortensens tillid til, at foreningen 1858 havde stået sin prøve og ville blomstre op ved at få et gejstligt islæt (Rønne), havde vist sig uberettiget; der var sandt at sige ingen præster, der »flokkedes« om missionsforeningen!

Det er forståeligt, at C.F. Rønne søgte udveje til at skaffe sig af med et personligt nærgående og foreningsmæssigt belastende problem som Jens Larsen. Man kan undre sig over hans mangel på myndighed og beslutsomhed, men han har antagelig været klar over, at Jens Larsen trods alt havde en vennekreds og dermed en position. Hvornår det stod helt klart for Rønne, at enten Jens Larsen eller han selv måtte vige, er uvist. I efteråret 1861 oplyser han, at en afgørelse vedrørende Jens Larsens ansættelsesforhold havde været udsat i halvandet år efter talrige formaninger til og forhandlinger med Jens Larsen;⁴⁵ hermed tænkes formentlig på bestyrelsens samling ved forårsmødet 1860, og der må da være gået episoder af irriterende og generende karakter forud, hvormed vi i al upræcighed er tilbage i vinteren 1859-60, da Jens Larsen efter bataljen i Kolding og Grunnets latterliggørelse på lidet flatterende måde var i offentlighedens søgelys.

Ved samme tid var indtruffet en uventet og uigennemsigtig hændelse, idet Rønne i december 1859 efter samråd med den øvrige bestyrelse uden varsel afskedigede Ludv. Mortensen som redaktør af *Den indre Missions Tidende* med virkning fra nytår 1860. Episoden vakte en vis opsigt, men årsagen til afskedigelsen blev ikke oplyst, og ingen udenforstående synes at have kendt den, end ikke Niels Johansen, der ellers var ekspert i kirkelig petitjournalistik.⁴⁶

Ludv. Mortensen havde på det nærmeste gennemtruffet Rønnes

valg til formand og kunne forventes at have dennes velvilje, men han stod formentlig også Jens Larsen nær og giver ham godt lov i sine erindringer.⁴⁷ At han, omend tøvende og med forsøg på at skubbe ansvaret fra sig, gjorde fælles sag med den egenrådige missionær, bevidner en episode fra sommeren 1859. Jens Larsen havde på eget initiativ og uden om bestyrelsen indbudt til et indre missions-stævne i Sydsjælland (a la halvårsmøderne); Ludv. Mortensen gjorde bagefter offentlig afbigt for at have annonceret mødet og medvirket som arrangør og taler, eftersom mødet »i Grunden ikke [kunne] ansees som et indre Missionsmøde, thi i saa Fald maatte Bekjendtgjørelsen desangaende være udgaaet fra Bestyrelsens Formand, der da maatte være tilstede, hvilket ikke var Tilfældet.«⁴⁸ Hele udtryksmåden tyder på et forudgående opgør mellem formand og redaktør og en forurettet formands ordre til, at der blev givet offentlig undskyldning for overskridelse af kompetence. Det pinligste ved sagen – også for Ludv. Mortensen – var, at mødet viste sig at være arrangeret for at skaffe den forståeligt nok altid pengeforlegne Jens Larsen et kontantbeløb. Pengene blev under mødet indsamlet til missionsforeningen at fremsende til Rønne, men efter mødet forlangte – og fik – Jens Larsen beløbet direkte udbetalt, hvilket ikke huede Ludv. Mortensen, der afgav udførlig forklaring i bladet.⁴⁹

Fremgangsmåden minder påfaldende om Jens Larsens selvtægt vedrørende bladredaktionen det foregående år, der medførte Peder Pedersens afgang som formand, og Rønne kan ved at afskedige den medvidende Ludv. Mortensen have villet gøre det klart også for Jens Larsen, at selvtægtens tid var forbi, og at det var bestyrelsen, der traf alle ansvarlige afgørelser. Jens Larsen havde i så fald lært af hændelsen. I vinteren 1861 ansøgte han bestyrelsen om at måtte afholde et tilsvarende møde med indsamling direkte til fordel for hans private økonomi, men ansøgningen blev mødt med afslag fra bestyrelsens side.⁵⁰

Jens Larsen må have følt det som en himmelråbende forbigåelse, at redaktionen af bladet ikke blev givet tilbage til ham som tidligere redaktør, men overlodes til kollegaen, den blinde, nytilkomne missionær Jens Dyrholm. Det er dog helt misvisende, når P.G. Lindhardt anfører, at »man kan sige sig selv, at under disse forhold blev Rønne chefredaktør.«⁵¹ Man skal ikke undervurdere Jens Dyrholm og tro, at blindheden gjorde ham til sinke! Han var en forbløffende begavelse, en habil taler og en dygtig, men fredsommelig debattør, og det bør i denne sammenhæng erindres, at han 1852 havde udgivet en mere end 200 sider stor bog: *En Røst i vor bevægede Tid*, som vandt betydeligt

udbredelse (udkom i flere oplag i 1850erne) og blev en slags dogmatik for grundtvigske lægfolk.⁵² Iøvrigt fremgår det med al tænkelig tydelighed af årgangene 1860-61, at Dyrholm vitterligt var redaktør af gavn (og en ganske ferm redaktør), og at Rønne næppe overhovedet har blandet sig; selv mødereferater er sædvanligvis overladt til Dyrholm.⁵³

Givet er det, at Rønne i sommeren 1861 var så fast besluttet på at skaffe sig af med Jens Larsen, at han offentligt ignorerede manden – sikkert med velberåd hu – for at skaffe foreningen et bedre omdømme i den brede offentlighed. På *Det danske Missionsselskabs* årsmøde i juni 1861 forelagde Rønne en plan til rekonstruktion af den hensygnende forening. I den anledning spurgte den grundtvigske gårdmand *Andreas Ravn*, Sinding, (formand for den 1858 stiftede midtjyske missionsforening) ud fra de lokale erfaringer: »Skulle vi ikke have Manden først?« hvortil Rønne svarede: »Vi have en Mand nemlig Jens Dyrholm.«⁵⁴ Selv den grundtvigske lægmand *Andreas Ravn* så altså bort fra Jens Larsen, og Rønnes demonstrative desavouering viser klart, at den hidtidige første-missionær var afskrevet; ordskiftet fandt sted i fuld offentlighed i en repræsentativ forsamling af præster og lægfolk fra hele landet. Der forelå da også nu – grundet et antal klager fra flere sider vedrørende Jens Larsens lære og forkyndelse – en mere end nogensinde tilspidset situation.

Forinden havde C.F. Rønne – stadig i fuld offentlighed – opsendt nødsignaler i håb om at få hjælp til at redde den synkende skude. Således havde det været tanken, at missionsforeningens forhold skulle have været drøftet allerede i juni 1860 på et DMSmøde i Nyborg, men man nåede det ikke, og i stedet opfordrede Rønne da i *Den indre Missions Tidende* sine kolleger i Folkekirken til offentligt at udtale sig om deres syn på missionsarbejdets fremtid.⁵⁵ Der synes kun at være kommet en enkelt tilbagemelding på denne henvendelse, – i den grad regnedes foreningen for afskrevet. Men det var på denne måde, Rønne kom i kontakt med pastor *Johs. Clausen*, ung kapellan i Stenmagle-Stenlille pastorat og ny mand på egnen; han deltog tilmed i efterårsmødet 1860 og holdt en opbyggelig tale over Peters fiskedræt.⁵⁶ En henvendelse fra Rønne til den unge kapellan *Vilh. Beck*, Ubby, som han havde truffet i forbindelse med Nyborg-mødet og fattet interesse for, gav intet resultat denne gang.⁵⁷

Men Clausens interesse var vakt; det var ganske givet ham, der samme efterår fik det midtjællandske præstekonvent, som han var medlem af, til at beskæftige sig med »om muligt at faa Missionssagen paa Fode«, hvilket resulterede i opstilling af nogle »grundsætninger«

for en fremtidig indre mission. Disse sendtes via Clausen til udtalelse hos Rønne og bestyrelsen. Man ønskede, at de mænd, der udsendtes, først skulle prøves af biskopperne, så foreningen ikke kunne beskyldes for at forstyrre den kirkelige orden. Virksomheden skulle ikke blot være i almindelighed vækkende, men burde medvirke til at skabe menighedsbevidsthed i kirken, og det ville derfor være tjenligst, om der udsendtes både lægmænd og teologiske kandidater. Man så gerne udsendingene ordinerede, dog uden ret til sakramentforvaltning, og forinden udsendelse burde de gennemgå et kursus i skriftfortolkning, konfessionel tros lære og kirkehistorie. Foreningen burde ved direkte henvendelse opfordre landets levende kristelige præster til at støtte virksomheden, både på landsplan og lokalt. Hvis disse ønsker kunne opfyldes, tilsagde konventsmedlemmerne deres støtte.⁵⁸

Tanken om godkendelse (og indvielse) ved biskop var ikke ny. Man blev opmærksom på denne mulighed allerede, da den norske lægprædikant *Elling Eielsen* besøgte Danmark 1837 og hævdede ikke blot at have Åndens kald netop til gerningen som lægmandsforkynder, men også at have Trondheim-biskoppen *P.O. Bugges* velsignelse med på vej og dermed en slags ydre kaldelse.⁵⁹ Formentlig er det erindringen herom, der ligger bag Jens Larsens ordinationsønske og -ansøgning 1854-56, der fik stærk opbakning af grundtvigske præster, men blev afslået af kultusministeriet 1856.⁶⁰ Hvorvidt Jens Larsen på noget tidspunkt har rettet direkte henvendelse til biskop *H. Martensen* enten for at opnå en form for autorisation som lægprædikant eller i anledning af ordinationsønsket, er uklart,⁶¹ men da den gamle lægprædikant fra de gudelige forsamlinger *Johan Nielsen*, Skårupøre, 1855 var udpeget som udsending for den fynske missionsforening, søgte han straks audiens hos biskop *C.T. Engelstoft*, der dog nøjedes med at erklære ham sin velvilje og udtrykke forventning om, at de fynske præster ville vise sig imødekomme,⁶² og efter at der 1858 var stiftet en midtjysk missionsforening, rejste formanden, *Andreas Ravn*, og den udpegede missionær, smed *Niels Hansen*, Nr. Snede, til Århus og opnåede efter Ravns udsagn, at biskop *G.P. Brammer* godkendte foreningens statutter og gav udsendingen en anbefalingsskrivelse og en nedbedt velsignelse med på vej.⁶³ Der har således været missionsinteresserede lægfolk, der fandt en sådan forbindelse naturlig og rigtig, men netop på Sjælland var der med både Mynster og Martensen tradition for afstand og kølighed i forholdet mellem bispeembede og vækkelsens lægfolk.

Rønne svarede det midtsjællandske konvent, at den indre mission ikke ville kunne trives uden frihed inden for Folkekirkeens rammer, og at en biskoppelig prøvelse af foreningens udsendinge kun var ønske-

lig, hvis det drejede sig om en biskop, der var »Troeslivets aabne og erklærede Ven.« Men at gøre en sådan prøve til en betingelse for udsendelse turde han ikke gå med til; så kunne virksomheden jo når-somhelst bringes til ophør. At vække menighedsbevidsthed var først og fremmest de beskikkede præsters opgave, men han så gerne teologiske kandidater blandt missionærerne, omend hovedvægten måtte lægges på udsendelse af jævne mennesker, der kunne vinde befolkningen, og derfor kunne han heller ikke gå ind for, at de skulle gennemgå et kursus i kristendomskundskab, – de skulle jo vidne, ikke være menighedens lærere. Det gik heller ikke an at vente, til man havde sikret sig et flertal af levende kristne præster, – man måtte begynde med dem, man havde kontakt med, og iøvrigt fortsat i bred almindelighed henvende sig til præstestanden med oplysning og anmodning om hjælp, f.eks. – som foreslået af pastor, dr. *Chr. Kalkar*, Gladsaxe – ved afholdelse af et særligt møde for indre missions-sagen i Ringsted den følgende sommer; til et sådant arrangement udbad Rønne sig konventets assistance.⁶⁴

Det er vanskeligt at forstå, hvordan P.G. Lindhardt kan læse dette brev sådan, at Rønne gik »ganske ind på præstekonventets tankegang.«⁶⁵ Jeg læser det som en venlig og værdig fastholden af eget standpunkt på trods af et lokkende tilbud. Det mest forbavsende er, at konventet åbenbart accepterede redegørelsen og tilsagde sin medhjælp i forbindelse med det omtalte stævne; *Johs. Clausen* og cand. teol. *Rudolf Frimodt*, lærer i Sorø, udpegedes til at være konventets kontaktmænd til missionsforeningens bestyrelse.⁶⁶ Om Ringsted-mødet høres ikke mere, ejheller om Frimodt; der var tale om gensidige følere, og det blev i direkte forstand ikke til meget mere.

Derimod begik *Johs. Clausen* på eget initiativ ved samme tid under pseudonymet -r en 30 sider stor pjece: *Om det kirkelige Tilsynsembede i Sjælland. Betragtninger fremkaldt ved Biskop Martensens Visitatser, 1860* (formentlig udkommet omkring 1. december),⁶⁷ et arbejde, der – så vidt vides – ikke før har været inddraget blandt kilderne til den ældste Indre Missions historie.

I betragtning af *Johs. Clausens* unge alder og beskedne gejstlige anciennitet – han var 28 år og havde været personel kapellan et par år – er pjecen præget af en forbløffende selvsikkerhed på grænsen til det arrogante, hvad angår synet på bispeembedet og dets aktuelle indehaver. En ret biskop, docerer den unge præst, bør være en dygtig teolog, en inspirerende prædikant og en indsigtfuld tilsynsmand. Martensens teologiske evner er, siden han blev biskop, især kommet til praktisk udfoldelse over for opdukkende hæresi, herunder den af Grundtvig og

hans disciple yppede kiv om alterbogsdaaben 1856.⁶⁸ Også som prædikant kan Martensen indfri selv strenge krav, omend Clausen ikke finder skellet mellem troende og vantro trukket skarpt nok op. Og hvad tilsynspligten angår, fungerer den kirkelige ordning slet ikke, som den burde.⁶⁹ Visitationer burde næppe være en fast tilbagevendende begivenhed med 7-8 års mellemrum, men noget, der sættes i værk, når der blev slået alarm vedrørende de åndelige tilstande i et sogn. Så ville biskopperne virkelig få sat sig ind i de enkelte menigheders forhold, drage slutninger og gøre erfaringer til gavn for hele stiftet. »Skulle det være under en Biskops Værdighed, om han ved lidt længere Ophold i en Menighed traadte i reent personligt Forhold til Lægfolk og gennem disse erhvervede sig Kjendskab til Menighedens Forhold«, f.eks. omfanget af sekterisk infiltration? (pag. 20).

Debatten om kirkeforfatning knipser Clausen til side; der er ikke brug for lovgivende synoder eller lovfæstede (men nok frivillige) menighedsråd, så længe den rette basis mangler: »et levende christeligt Samfundsliv; men dette kan kun vækkes ved Foranstaltninger, trufne indenfor Menighedernes Enemærker, kan kun tilvejebringes ved at sørge for en bedre Betjening af Menighederne, ved at søge uduelige og vantro præster fjernede og bedre Kræfter satte i deres Sted og ved endelig, som ovenfor vist, at skaffe en nøjere Forbindelse tilveje imellem Biskop, Provster og Præster paa den ene og Menigheden og Præster paa den anden Side« (pag. 22).

F.eks. i kampen mod sektvæsen har en præst, der vil være en påpasselig hyrde for sin menighed, brug for megen hjælp, og her kommer – foruden den rette biskop – den indre mission ind i billedet, forstået ikke blot i almindelighed som en driven på og opøvelse i personlig helliggørelse, men også i snævrere forstand som en institution, der arbejder på at udbrede sand kristendom ved »hovedsagelig Lægfolk, hvilke den udsender ikke egentlig som Lærere for Folket men som saadanne, der skulle aflægge Vidnesbyrdet om det ene fornødne, om Synd og om Naade.«⁷⁰

Det står fast, at det er vantro og ligeegyldighed hos en stor del af præstestanden, der har fremkaldt den indre mission; opvækelse indtrådte i mange menigheder, men da præsten ikke kerede sig derom, »saa drev levende Tro og Kjærlighed til Menneskesjæle mange Lægfolk til at rejse omkring for at bibringe andre den samme Troens Glæde, som de følte. Men nu afstedkom Forvirringen. Præsterne sluttede sig ikke til disse vidnende Sjæle, de betragtede dem som deres fødte Fjender, forsaa vidt som de forstyrrede deres Ro og Tryghed.

Istedetfor at nærme sig disse Lægfolk, benytte deres Hjælp til Menighedernes Opvækkelse, søgende med Venlighed at regulere deres Anskuelser og lede dem i den sunde Retning, stillede mange og de fleste Præster sig i Oppositionsforhold til dem; herved bleve de drevne frem ligesom i Modsætning til Gejstligheden: denne Modsætning skulde nu have for at bestaae som en saadan en i en eller anden Retning fra Kirkens Lære dogmatisk forskjellig Grund at hvile paa, og saaledes udviklede Sektvæsenet sig i sin hele Flor« (pag. 27 f).

Man kan vel spørge, om lægmandsvidnesbyrd afstedkommer mere forvirring end sund kristelig opvækkelse, men da man ikke kan forhindre lægfolk i at drage omkring og vidne, burde kirken snarere »see at faae nogen Indflydelse paa, søge at komme til at lede den indre Missions Kræfter end at stille sig i et halvt fornemt halvt modarbejdende Forhold til samme, og det saa meget mere, som Kirken under Gejstlighedens nuværende Tilstand højlig trænger til dens Hjælp«. Hvis biskop Martensen var tilstrækkeligt orienteret og på den ene side vidste, hvor velsignelsesrigt sådanne lægmænd har virket, på den anden side kendte de døde menigheder, »saa vilde han selv stille sig i Spidsen for den indre Mission, vurdere dens Udsendinge, sende dem til Steder, hvor han tvivlede om Præstens Dygtighed, eller især til saadanne Steder, hvor Præsten selv ønskede nogen Hjælp til at sætte Liv i Menigheden« (pag. 28).

Opkomsten af en indre mission har »sin absolutte Grund i Gejstlighedens Forfald,« og Clausen skønner derfor, at en sådan ordning som her skitseret må være af midlertidig karakter og »aftage i samme Forhold, som Gejstligheden voxer i Tro og Dygtighed, saaledes at den formaaer at raade over, lede og bearbejde det, som den nu lader ligge, og som den indre Mission udretter. »Men denne sidste mangler Kraft, Organisation og er sig ikke ret klar, indtil og indenfor hvilke Grændser dens Virksomhed maa gaae. Vi mene, at den kunde bringes op til at blive et ikke forvirrende og adspredende men opbyggende og samlende Middel til Kirkens Gjenoplivelse, naar den blev ledet og benyttet af Gejstligheden« (pag. 28).

Hvorvidt Clausen ved at tage sit udgangspunkt i biskop Martensens visitatser kan være inspireret af grundtvigianeren *Vilh. Birkedals* få år gamle kritik af den sjællandske biskops skønsomhed over for de mange vantro præster i stiftet, hvis forkyndelse viste til Helvede, skal være usagt,⁷¹ men selve oplægget er beslægtet med og muligvis også inspireret af tanker, som den unge (og i alt fald senere) grundtvigske pastor *Nic. Holten* flere gange havde fremført.⁷² Der er dog den betragtelige

forskel, at Holten ganske vist kan indrømme, at »de saakaldte »opvakte« udgjøre en Surdeig i vor Folkekirke, som vi daarlig kan undvære,« men han er dog i første række ængstelig for, hvilken folkekirkelig fortræd lægprædikanternes fortsatte optræden kan forvolde, mens Johs. Clausen primært tillægger selve lægmandsvirksomheden, herunder netop vidnesbyrdet, en selvstændig positiv værdi. Holten ville – som f.eks. dr. Chr. Kalkar,⁷³ biskop Martensen⁷⁴ og andre fremtrædende kirkemænd – læmpe lægprædikanten over i et diakonalt embede og således bringe ham til tavshed som forkynder, mens Johs. Clausen netop ville udnytte lægmandsprædikenen i kirkens tjeneste, ja satte den så højt, at han – i alt fald i visse tilfælde – foretrak den frem for præstens; han synes endog at have ment, at den i den givne kirkelige situation kunne redde kirken fra undergang.

Med disse synspunkter må Johs. Clausen siges at være discipel af C.F. Rønne og ikke en mand, der kunne lære eller diktere Rønne noget, hvad angik synet på og principper for indre missionsvirksomhed. Johs. Clausens pjece kan formentlig siges at indeholde det mest positive om lægmandsvirksomheden, herunder forkyndelsen, som nogen dansk præst hidtil havde præsteret. Han gik endda dristigt et skridt eller to videre, end selv Rønne havde gjort og antagelig drømte om at gøre. At Clausen forestillede sig den biskoppeligt overvågede indre mission som en foreløbig foranstaltning, der skulle ophøre, når kirken havde fået tilstrækkeligt mange troende og dygtige præster, kan man vel betragte som et forsøg på at berolige de læsere, der måtte have fået sig en forskrækkelse eller være blevet forargede over de fremførte tanker. Han kunne ikke være i tvivl om, at dette var radikal tale. Det, der foresvævede den unge ivrer, var faktisk ikke en privat indre mission under gejstlig ledelse, men snarere en Folkekirke, der var omdannet til én stor indre missions-forening med det ene mål at virke for vækkelse og søge vækkelsens resultater fastholdt.

At Johs. Clausen ved at deltage i bestyrelsesmødet i Høve i marts 1861 skulle have været med til at formulere anklagepunkter mod Jens Larsen, som foreslået af Pontoppidan og Lindhardt, forekommer mildest talt helt usandsynligt. Hans interesse for sagen lå på anderledes højt niveau; han var i det stykke en synernes mand. Iøvrigt har hans kendskab til Jens Larsen nok været så overfladisk, at han næppe har haft bidrag at yde i så henseende. Han var, som det fremgår af referatet, indbudt som repræsentant for det midtsjællandske konvent, fordi de »grundsætninger«, konventet havde fremsendt, skulle drøftes på mødet. Sagen var den, at de læge bestyrelsesmedlemmer, *J. Jensen, O.*

Nielsen og H. C. Rasmussen klart havde markeret, at missionsforeningen skulle bevare sin fulde frihed og ikke lægges under nogen biskops tilsyn; dette lå tæt op ad Rønnes synspunkter, men temmelig langt fra Clausens og konventets; til gengæld var der en vis interesse for, at bestyrelsen selv lod (kommende) udsendinge have en prøvetid før fast ansættelse.⁷⁵

På DMS-mødet i Århus i juni 1861 opnåede C.F. Rønne det, han var gået glip af i Nyborg året før.⁷⁶ Han fik lejlighed til fra stævnets talerstol at anbefale den indre mission som en tvillingsøster til den ydre mission og fik mulighed for at påkalde den levende menigheds, både præsters og lægfolks, velvilje. Ved samme lejlighed forelagde han til forsamlingens overvejelse et forslag, indeholdende 6 statutter, til stiftelse af en *Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark*. Stemningen efter forelæggelsen synes at have været noget mat; sagen blev drøftet, men vakte ingen begejstring – specielt ikke hos præsterne.⁷⁷ Ja, man kan vel sige, at forslaget nærmest blev tiet ihjel. P.G. Lindhardt vil vide, at de i Århus fremlagte statutter skulle være udarbejdede af Johs. Clausen.⁷⁸ Dette er end ikke antydnet i noget samtidigt kildeskrift og forekommer alene af tidsmæssige grunde helt usandsynligt. Ved bestyrelsesmødet 21. marts 1861 er det som nævnt konventets »grundsætninger« fra det foregående efterår, der drøftes, og bestyrelsen enes med Clausen som konventets repræsentant om, at »de ledende Grundsætninger for den bestaaende indre Mission, som tidligere ere offentliggjorte i den indre Missions-Tidende og Dansk Kirketidende«, bør gøres mere kendte. Dette kan kun være C.F. Rønnes tiltrædelseserklæring fra efteråret 1858. – Referat af bestyrelsesmødet med denne beslutning fremkom uden senere korrektion i majnummeret af *Den indre Missions Tidende*;⁷⁹ kort efter (19.-20. juni) afholdtes DMS-mødet i Århus, og i mellemtiden protokolleres intet om modtagelse af statut-forslag udefra. Det i Århus forelagte statuttudkast har praktisk talt ingen lighed med konventsskitsen fra november, men minder til gengæld meget om Rønnes tiltrædelseserklæring fra 1858 i strammet skikkelse og med den beskedne tilføjelse om, at mindst én folkekirkepræst skulle have sæde i bestyrelsen, samt det ønskelige i, at også præster og teologiske kandidater ville melde sig som evangelister (det eneste lån fra konventsskitsen). Rønne må da selv, hvilket også er det eneste rimelige at antage, være forfatter af Århus-statutterne; deres ordlyd ses ikke at være blevet godkendt af bestyrelsen før fremlæggelsen, men må indholdsmæssigt repræsentere, hvad man havde kunnet enes om på bestyrelsesmødet i marts.

III

Søndag den 13. september 1861 afholdt den sjællandske missionsforening sit ordinære halvårsmøde, denne gang henlagt til Stenlille, aneks i det pastorat, hvor Johs. Clausen var kapellan, – et vidnesbyrd om hans voksende interesse og betydning for foreningen.

Ifølge P.G. Lindhardts fremstilling af handlingsforløbet skulle der i tiden op mod efterårsmødet være dannet et komplot af præstetreklo- veret Rønne, Clausen og Vilh. Beck med det formål ved et kup (eller: et »kup«)⁸⁰ at sætte lægfolkene i missionsforeningen ud af spillet, – Jens Larsen udnævnes ligefrem af ikke helt gennemsigtige endelige overbevisende grunde til »den egentlige fjende«⁸¹ – hvorefter de agtede at kirkeliggøre foreningen ved at »give ledelsen gejstlig dominans«; der bruges i forbindelse med disse tankebaner vendinger som »en aktionsplan«, »det definitive kup«, »det store slag«, »de ophidsede scener« og ikke at forglemme Vilh. Becks »store, formodentlig velforberejede raserianfald.«⁸²

Jeg skal i det følgende påtage mig at føre bevis for, at der her, bredt sagt, er tale om en fantasifuld og fascinerende overdramatisering af et i sig selv ikke synderlig bemærkelsesværdigt hændelsesforløb (det bemærkelsesværdige er – på længere sigt – *resultatet*), og at der i enkeltheder er tale om forbløffende over- eller fejlfortolkning af foreliggende kilder. Som helhed betragtet har journalisten – under stærk inspiration fra Morten Pontoppidan – helt taget magten fra historikeren.

Der var fra gejstlig side intet at være bange for i forbindelse med den sjællandske missionsforening, – og præstestanden var da heller ikke spor bange for den, men i det store hele komplet ligeglad med den, da den på dette tidspunkt regnedes for aldeles uskadelig. Alle separatistiske elementer var for længst borte, udrensede på grund af Jens Larsens egensindighed eller frivilligt forsvundet på grund af hans grundtvigske kirkelighed. Tilbage hos præstestanden i almindelighed – den være sig rationalistisk, grundtvigsk, gammel- eller ny-ortodoks – var en standspræget let irritation over al lægprædikantvirksomhed og især da den organiserede. Men hvis det var det organiserede lægmandsinitiativ, man ville til livs, var det formentlig kun et spørgsmål om tid; Rønne behøvede kun at trække sig tilbage, så ville foreningen snart dø stråddøden, som det formodentlig allerede var sket med den fynske og den midtjyske forening. En kirkeliggørelse eller rettere: en gejstliggørelse af foreningen var unødvendig, – det *var* sket, da C.F. Rønne 1858 overtog formandsposten, og vist nærede han stor forkærlighed for det vakte lægfolk og så gerne dets udfoldelsesmuligheder udvidede, men han skulle nok tillige vogte det kirkelige embedes

værdighed og interesser. Der var for præstestanden intet at erobre, intet at lave kup for; foreningen skrantede, dens organisation var aldrig blevet effektiv, og der var hverken penge eller anseelse at overtage. Den truende fallit fremstilles måske mest malende, når det oplyses, at *Den indre Missions Tidende* ved nytår 1862 kun havde 144 abonnenter!⁸³

For dem, der interesserede sig for indre mission i almindelighed og for den sjællandske missionsforening i særdeleshed, var det slet og ret en *redningsaktion*, der var brug for, og det var en sådan, C.F. Rønne uden synderligt dynamik, uden synderlig fantasi og uden synderligt held havde søgt iværksat. Foreningens dilemma som forening betragtet var og blev internt: det var missionær Jens Larsens person, der var problemet. For Rønne var han den egenrådige og selvhævdende, uvillig til samarbejde. Ude i landet, fortæller Ludv. Mortensen ligeud, opstod der i støttekredsene misundelse hos forsamlingslederne, fordi den position og indflydelse, Jens Larsen skaffede sig, fik deres egen status til at vakle.⁸⁴ For de gammeldags forsamlingsfolk af luthersk-pietistisk observans var han grundtvigianeren, der ikke blot – som parolen lød i 1853-54 – søgte at »vække Liv hos dem, som sove i Synden,« men var også blevet partimanden, der undervejs glemte, at han i starten havde lovet at ville »modarbejde Partiers Opkomst,« og gjorde, hvad han kunne, for at grundtvigianisere de allerede opvakte,⁸⁵ – alle grundtvigianeres mål og mange grundtvigianeres *primære* mål.

I foråret 1861 blev to af bestyrelsens læge medlemmer, *H.C. Rasmussen* og *O. Nielsen* så vrede over Jens Larsens teologi og forkyndelse, at de forlangte bestyrelsen opløst, subsidiært erklærede at ville udtræde, med mindre Jens Larsen blev afskediget.⁸⁶ Vi har her givetvis et typisk og elementært udslag af indstillingen hos ikke-grundtvigianiserede, gammeldags forsamlingsfolk.

Denne ganske banale og helt gennemsigtige situation fortolkes af P.G. Lindhardt på følgende højst komplicerede måde: »Præsterne [= Rønne og Clausen] fik således den chance at spille de læge bestyrelsesmedlemmers usikkerhed ved Jens Larsens grundtvigsk-dogmatiske anskuelse ud imod dels Jens Larsen, dels også mod lægmandsmedlemmerne selv, og derved fjerne ikke blot den egentlige fjende, men også den bestyrelse, der ikke ville opgive missionens frihed for en kirkelig kontrol.«⁸⁷ Dette virker mere indviklet, end rimeligt er; man spørger uvilkårligt, om de konspirerende dog mon selv har kunnet hitte ud af at flette konspirationens tråde rigtigt. Med andre ord: Dette er konstruktion og knirker højt af konstruktion; her er det ikke kilderne, der

bestemmer, hvad historikeren skal berette, men journalisten, der finder ud af, hvilken sensation kilderne kan bruges til at afsløre.

Uanset Rønnes personlige ønsker – og heller ikke han ønskede jo kirkelig (= bispelig) kontrol – blev det lægmændenes holdning der kom til at bestemme begivenhedsforløbet; hvis ikke det hele skulle smuldre væk, måtte der i en ekstraordinær situation gøres en ekstraordinær indsats. Sandsynligvis allerede ved forårsmødet 1860 og i alt fald ved efterårsmødet 1860 drøftede bestyrelsen Jens Larsens stilling, og der blev tilkendegivet ham en advarsel. På marts mødet 1861 præciseredes, at man var betænkelig ved Jens Larsens optræden, 1) fordi han »i Læren ofte kom ind paa forvildende Udtalelser«, 2) fordi han trods påmindelse »ikke stræbte at knytte Troeslivet til den beskikkede troende Lærerstand« og heller ikke selv knyttede sig dertil, og 3) at han »ikke søgte de formørkede Steder i Landet, som dog var paalagt ham, men idelig holdt sig, hvor der allerede var noget Liv.«⁸⁸

Når både Morten Pontoppidan⁸⁹ og P.G. Lindhardt⁹⁰ mener, at det er præsterne, der formulerer disse anklager mod Jens Larsen, er det gisninger på grundlag af forudfattede meninger. Den kort tid efter fremkomne skarpe reaktion fra bestyrelsens lægmænd mod Jens Larsen taler afgjort for, at de har været stærkt involverede; man kan snarere tænke sig, at det er lægmændene, der har anket over »de forvildende Udtalelser« og over ensidigheden i valg af rejseruter, mens Rønne har stået for klagen over den svigtende kontakt til præstestanden, en af hans yndlingsideer. Hvorfor gæsten Johs. Clausen, der næppe nok har kendt Jens Larsen, skulle blande sig i disse interne spørgsmål, er svært at se. Han repræsenterede principper og fremtidssyn, ikke aktuelle praktiske bryderier, som han var uden andel i og uden føling med.

Efter de læge bestyrelsesmedlemmers krav om Jens Larsens afgang senest til efterårsmødet eller egen udtræden med bestyrelsens og foreningens opløsning til følge, tog Rønne sig sammen til at skrive et udførligt brev til Jens Larsen, hvori han gav udtryk for, at bestyrelsen havde adskillig betænkelighed ved sin forbindelse med ham;⁹¹ Rønne opfordrede ikke direkte Jens Larsen til at nedlægge sit hverv, men gjorde i stedet opmærksom på, at bestyrelsen ved den kommende generalforsamling kunne se sig nødsaget til at træde tilbage og henstille til forsamlingen at vælge en ny bestyrelse. At det indirekte er en opfordring til Jens Larsen om selv at tage sin afsked, er indiskutabelt; både Rønne og Jens Larsen måtte se i øjnene, at bestyrelsens afgang ville være ensbetydende med foreningens ophør.

Det fremgår endvidere af brevet, at det ikke var en ny og uventet

situation, der kunne komme bag på Jens Larsen. Bestyrelsen havde forelagt ham konkrete betænkeligheder i forbindelse med de to foregående bestyrelsesmøder (sept. 1860, marts 1861) og var vidende om, at han på sine rejser underhånden havde beklaget sig over bestyrelsen uden at denne havde haft lejlighed til at tage til genmæle. Opsummerende hedder det, at »De ved ogsaa, at alt dette er ikke fra igaar, eller noget, som nu pludseligt falder over Bestyrelsen; men at vi have haft Samtale med Dem derom oftere, og at dette [anklagepunkternes indhold] har gaaet gennem Deres Virksomhed i flere Aar mer eller mindre; og det skal ikke kunne siges med Sandhed, at det ikkun er Anker, der udgaae fra mig, der er Præst, da disse Klager længe er ført af de troende Lægfolk, som er mine Medbestyrere, og besidde Menighedens Tillid og Agtelse, og som netop ellers dele Anskuelse med Dem i andre Deele, og det er Anker, som ofte ere udtalte for Bestyrelsen af ældre og erfarne Kristne rundt om i Landet.«

Bestyrelsen erkender, at Jens Larsen forkynnder »Troens Grund« og derfor også har været redskab til, at adskillige sjæle er blevet opvakte. Men mod Jens Larsens personlige fremtræden er der det at indvende, at han – trods gentagen opfordring – kun i ringe omfang drager hen til døde steder, hvor ordet mest behøves, og hellere holder sig til egne, hvor livet er vækket. Dette er så meget mere uheldigt, som han – også på steder, hvor der endnu findes mange nyvakte og ubefæstede sjæle, – »gaaer ind paa *forvirrende Oplysningsgjenstande*, som vækker Uro hos de svage i Troen og Tvistigheder over Lærdomme, der ikke henhøre til Salighedsgrunden.« Just sådanne lærdomme var efter alt at dømme en af grundene til den bedrøvelige kendsgerning, at han næsten intetsteds »smelter sammen med Formændene for Opvækkelsen«; medvirkende hertil var dog nok også, at »De selv kan have ondt ved at komme paa det lave Stade – denne Fornemmelse af sin egen Intethed – der betinger al Sammensmeltning med andre, al ret hjertelig personlig og gjensidig Meddelelse.«⁹²

En del af dette skulle på langt sigt vise sig at være standardindvendinger, som af lokale samfund gang på gang blev rejst over for Indre Missions kolportører og indremissionærer, og når man tager Jens Larsens formidable rejsevirksomhed under primitive forhold i betragtning, kan man afgjort ikke se bort fra det berettigede i hans tilkendegivelse af, at »det bør vist mangan Gang undskyldes den trætte Vandrer, naar han stundom, efter mange Miles møjsommelige Vandring i Væde og Kulde, eller i Sol og Hede, ankommer til Forsamlingstedet, og efter at have holdt Tale og længe bagefter samtalen med Folk, næppe faar et Par Timers Nattehvil, før han atter maa bryde op for at

naa næste Forsamlingssted og mange Gange intet Ophold kan tage, da bliver sløvet og træt til Sjæl og Legeme og ej føler Kraft i sig til endnu at foretage Husbesøg.« Man forstår og accepterer også begrundelsen, når han indrømmer, at han for overhovedet at skaffe sig midler til livets ophold nødsages til ofte at tage til egne, hvor han véd, at han vil blive modtaget og støttet både timeligt og åndeligt.⁹³

Men det er også let at se, at det netop er den slags indvendinger, som er kommet fra lægfolk i missionsforeningens støttekredse rundt om i landet, og som måtte gøre indtryk på en bestyrelse uden nævneværdig erfaring med hensyn til rejsevirkingsvilkår og befolkningsreaktioner. Iøvrigt dukkede netop disse former for kritik tidligt op; Jens Larsen havde værget sig mod nogle af dem allerede i begyndelsen af 1857, og Ludv. Mortensen havde forsvaret ham mod andre i 1858.⁹⁴ Det var i alt fald ikke anklager, der var opfundet til brug af et præstekomplot i 1861.

Dernæst er der tale om, hvad Rønne kalder »forvirrende Lærdomme og tvivlsomme Spørgsmaal, som han ikke magter,« hvorfor han skal være endt i »aabenbar falsk Lære« med den følge, at der er opstået forvirring og ængstelse blandt de troende.⁹⁵ Det er åbenlyst, at det altdominerende problem i denne forbindelse er den forvoldte *strid og splid* i missionsforeningens støttekredse, der truede selve foreningens eksistens.

Jens Larsen svarede senere offentligt på disse anklager, iøvrigt roligt og værdigt og med oplysninger og forklaringer, det ville være utilbørligt at lade hånt om, men det er ikke rimeligt, at både Pontoppidan og P.G. Lindhardt synes at anse Jens Larsen for at være højesteret i sin egen sag: har han afvist en anklage, menes bestyrelsen dermed at være kendt skyldig i uberettiget trætte.⁹⁶ P.G. Lindhardt hævder endog, at »Rønnes grunde var ganske løse og tilfældige, en sammenstykning af sladder og løse angivelser, som det øjensynligt var pinligt for ham selv at måtte lægge navn til.«

Personligt må jeg sige, at jeg vurderer disse anklager noget anderledes,⁹⁷ men selvom det ikke havde været tilfældet, forekommer sagsbehandlingen hos de nævnte to forfattere overfladisk og summarisk, fordi spørgsmålet om ret og uret er afgjort på forhånd. Når man undersøger klagepunkternes karakter, må man tage dem for sig, som de er fremsat, og ikke, som de tager sig ud, når Jens Larsen har føjet sin kommentar til, idet der jo så allerede er sket en ombøjning af anklagernes sigte. Når man måtte have indkredset det enkelte anklagepunkts karakter, må tiden være inde til ved hjælp af Jens Larsens forklaring at undersøge, om han er blevet misforstået, eller hans syns-

punkter eventuelt er blevet bevidst forvanskede. Hovedanliggendet her er en undersøgelse af, om de formulerede klagepunkter virkelig havde indkredset teser, der var klart splidvoldende i samtidens kirkeliv, eftersom det er den fælles faktor i kritikken af Jens Larsens teologi og forkyndelse.

Rønne beklager sig over, at Jens Larsen har »foruroliget mange ved at stride meget imod at d. hell. Skrift var Guds Ord.« Dette klagepunkt, der røber, at Jens Larsens modstandere var gammeldags forsamlingsfolk af antigrundtvigsk indstilling, var ikke nyt. Ludv. Mortensens senere påstand, at »saa længe Jens Larsen rejste som Udsending fra den indre Missionsforening, hørte man ingen videre Tale om nogen synderlig Forskjel paa Grundtvigs Venner og andre troende Venner,«⁹⁸ holder ikke stik, hvilket heller ikke var at vente, eftersom netop 50'erne var én ubrudt teologisk fejde mellem grundtvigianere og antigrundtvigianere, teologisk uddannede såvel som lægfolk.

Jens Larsen beretter selv fra Jyllands-rejsen 1856 om så delte meninger blandt de hellige, at det holdt hårdt at få stiftet enighed, – og striden gjaldt først og fremmest synet på Skriften: »Nogle vilde have selve Livet i Skriften, Andre ansaae Skriften kun for at være Vidnesbyrdet om Livet.« Jens Larsen fandt det besynderligt, at der kunne opstå strid herom, da alle burde kunne forstå, at »der er en stor Forskjel paa det Ord, Herren taledede med sin egen Mund, og det Ord, som skrevet staaer i Bibelen! Et er, hvad Jesus selv taledede og gjorde, et heelt Andet, hvad der bagefter siges, at han taledede og gjorde.« Jens Larsen mente at have opnået enighed derved, at »de, med deres Mening om, at Skriften var et levende Ord, gav efter og lod sig overbevise, saa at disse havde at samles flittig med de Andre til Bøn og Paakaldelse i Jesu Navn! og leve i et kjærligt Samfund med hinanden.«⁹⁹ Der råder således ingen tvivl om, på hvilken side Jens Larsen stillede sig i denne strid. Også i 1858 fortæller han selv om »mange deelte Meninger og Anskuelse i Troessager,« der har skilt kristne brødre. »Og jeg har derfor ogsaa Sammenstød med dem, faaer min Deel af Striden hos dem, men som jeg dog troer, har været til stor Velsignelse paa adskillige Egne.« Her anfører han som stridens genstand »Herrens Midler og deres rette Brug i hans Kirke eller Menigheds Forsamling«; at det er hans grundtvigske anskuelse, det gælder, fremgår af sammenhængen i en af hans allermost grundtvigske artikler,¹⁰⁰ og hvordan en sådan strid kunne opstå og forløbe, har vi set et eksempel på i sammenstødet mellem Jens Larsen og pastor Hjort, Kolding. Jens Larsens altid optimistiske forestilling om, at det var lykkedes ham at mægle og stifte fred, har øjensynligt intet med de faktiske forhold at gøre.

Hvad de kærnegrundtvigske dogmer angår, var Jens Larsen urokkelig, også i sit svar på Rønnes offentliggørelse af klagepunkterne. Han hævdede nu som før, at først og fremmest er det levende ord Kristus selv, og dernæst er »den Helligaands Røst igjennem hans levende Menighed ligesaa levende, og det nye Livs skabende Ord i Daaben og det livsopholdende Ord i Nadveren ligesaa.« Det samme gælder Trosbekendelsen, mens Den hellige Skrift er lærdoms- og optugtelsesbogen, der tjener til, at dåbens gudsmenneske kan blive dygtiggjort til al god gerning.

Set ikke på eftertids- men på samtidsbaggrund lader det sig ikke gøre at feje anklagen vedrørende Skriften til side med en henvisning til, at sådan lærte jo Grundtvig. Grundtvig var ikke kanoniseret, hans anskuelser var ikke gjort til kirkekonfession; tværtimod var det ham, der havde frembåret noviteterne, og just hans anskuelser, der gav anledning til strid. Som den førende blandt de (gammel)ortodokse skriftteologer havde dr. *A.G. Rudelbach* 1855 erklæret Grundtvigs påstand om, at Den hellige Skrift var det døde begreb, den døde bogstav, for »en højst betænkelig og skadelig Vildfarelse«, som den lutherske kirke måtte protestere imod,¹⁰¹ og han var – hvilket betød adskilligt mere for de kredse, Jens Larsen på sine rejser henvendte sig til – blevet sekunderet af forsamlingsbevægelsens mest begavede og en af dens mest indflydelsesrige pionerer, *Anders Larsen Gamborg*, der bl.a. skrev: »da han [Grundtvig] forlod den evangelisk-lutherske Kirkes Grundsætning [formalprincippet, skriftprincippet] og formedelst sin Engle-Aabenbarelse blev klog over det som skrevet staaer, idet han satte Troes-Bekjendelsen over Guds Ord i den hellige Skrift, og siger, at den er det levende Ord, men den hellige Skrift er derimod ikkun døde Bogstaver, siden den Tid har Grundtvig stiftet stor Forvirring, Splid og Uenighed imellem de Troende her i Landet.«¹⁰² Det er på en sådan baggrund og i en sådan sammenhæng, anklagen mod Jens Larsen for at vække splid vedrørende skriftsynet må ses.

Netop dette punkt går Rønne forholdsvis let henover til trods for, at det blandt anklagerne nok har været den største anstødssten for de skrifttro gammeldagstroende, der betragtede Anders Gamborg som deres talerør; måske har Rønne ønsket at støde Jens Larsens teologiske meningsfæller mindst muligt, – dem har der givetvis været nogle stykker tilbage af i støttekredsen. Noget tungere tog Rønne på klagen over, at Jens Larsen »tidligere [har] ængstet adskillige med at lære, at Daaben ikke var gyldig uden forvaltet af Troende,«¹⁰³ eller at »Daabens Velsignelse betingedes af deres Tro, som bare Barnet til Daaben eller udførte Daabens Handling.«¹⁰⁴

Det var her, Rønne i anledning af »striden om alterbogsdåben« havde haft sin kontrovers med Grundtvig selv, da denne notorisk var på vej ud i det ældgamle donatistiske kætteri. I sit svar havde Grundtvig udtrykt sig på denne højst forbløffende måde: »At nu desuagtet Pastor Rønne, som aabenbar selv hverken veed ud eller ind, farer løs paa mig, det seer jeg nok, men skal derom kun sige, at Pastor Rønne, som dog ikke er ligegyldig ved »Vorherre«, skulde tage sig i Agt for at give hans gamle Tjener Utak, da han kan være vis paa, at Vorherre, som aldrig slaer Haanden af sine Tjenere i Alderdommens Tid, han kan ikke lide det.«¹⁰⁵ Hvor dybt forvrøvlet dette end er, kan det have gjort indtryk, da det jo ikke er hver dag, man udsættes for en person, der sætter lighedstegn mellem sig selv og gammeltestamentlige patriarker og profeter, og Rønne har derfor muligvis været noget ømskindet over for netop dette punkt. Han hævder, at Jens Larsen ofte har luftet denne kætterske anskuelse og ængstet adskillige dermed, da ingen jo så kan være sikker på gyldigheden af sin dåb.

Der er i Jens Larsens forfatterskab, inklusive artiklerne i *Den indre Missions Tidende*, ikke fundet noget udsagn, der kan tolkes som donatistisk tendens,¹⁰⁶ men Jens Larsen erkendte selv, at han en kort tid havde været inde på tanken om, at genfødselen udebliver, hvor der i hele dåbsforsamlingen ikke findes en eneste troende, men, siger han, det var en lære, han forlængst havde helt forladt, og han mente iøvrigt ikke at have forkyndt den i offentlig forsamling.¹⁰⁷ Umiddelbart forekommer det sandsynligt, at han ret hurtigt opgav denne lære; det var han nemlig ikke ene om. Grundtvig fik ikke samme næsegruse opbakning af sine tilhængere som ellers, da han kom ind på disse tanker, og de, der en tid havde fulgt ham, indså, at det var en blindgyde. Der blev hurtigt tavshed om denne pinlige »episode« i grundtvigianismens historie.

Værre var efter Rønnes vurdering den anklage, at Jens Larsen skulle have udtalt, at »det ikke er alle Djævelens Gjerninger, vi skulle forsvare, thi det kunne vi ikke.« Bestyrelsesmedlemmerne O. Nielsen og H.C.Rasmussen havde hørt ham fremsætte denne tese, og den var just dråben, der fik bægeret til at flyde over, anledningen til, at de eftertrykkeligt frabad sig alt videre samarbejde med og ansvar for Jens Larsen og hans virke. Denne »aabenbare falske Lære«, som Rønne kalder den, siges Jens Larsen at have ført med sig rundt i landet i foråret 1861, og da Rønne skrev til ham i maj, var han vidende om, at Jens Larsen hævdede at have denne tanke fra Grundtvig selv; senere hedder det, at Jens Larsen over for de to forargede bestyrelsesmedlemmer havde udredet, at »han havde faaet *et nyt Lys* over en Sag,

som han vel længe havde selv skimtet Noget af, men havde opfanget klarere efter en Prædiken af Pastor Grundtvig.«¹⁰⁸ Denne skyden sig ind under »en høiagtet Præsts Navn« synes Rønne ret opbragt over, og påstanden om »et nyt lys«, let at fortolke som »en særlig åbenbaring,« har næppe huet ham som luthersk skrifteolog.¹⁰⁹ Rønne mente, det måtte være »en Lærdom fra Sommer og Lars Møller, men som ikke har sin Rod fra vor Herre el. hans Menighed.« Rønnes henvisning til den fritvirkende lægprædikant *Mogens Abraham Sommer* kunne tyde på, at han har tolket Jens Larsens tese som antinomisme og et første tilløb til syndfrihedslære,¹¹⁰ – måske grunden til, at Rønne var meget opsat på at holde Grundtvigs navn udenfor.

Der var faktisk eksempler på, at det antinomistiske drag over grundtvigianismen i 1850erne kunne føre over i syndfrihedslære, – mest udtalt vist hos den ekscentriske *Vægter Fæster*, som Jens Larsen givetvis har kendt fra *Foreningen til luthersk Folkeoplysning* og fra kredsen omkring kunstmaler *Carl Scheuermann*,¹¹¹ – i alt fald holdt Jens Larsen forsamling hos Fæsters enke kort efter mandens død.¹¹²

Syndfrihedslære leder man nu forgæves efter hos Jens Larsen. Den formulering, tesen har fået, tyder snarere på, at han primært har hentet sin påvirkning i egentlige grundtvigske kredse, hvor antinomistisk spekulation vandt indpas, især efter at Grundtvig selv i 1852 havde offentliggjort sin berømte artikel om *Moses og Jesus*, hvori han affærdiger De ti Bud som kristendommen uvedkommende og derfor med urette optaget i Luthers lille Katekismus (et af Folkekirkens bekendelsesskrifter),¹¹³ tanker, der blev kendt i videre kredse, efter at Grundtvig havde gentaget og viderebearbejdet dem i et par bladartikler 1855, der siden fandt optagelse i *Den christelige Børnelærdom*. De er ganske uklare med hensyn til opfattelsen af og forklaringen på forsagelsen som en del af dåbsvilkåret;¹¹⁴ måske det netop var grunden til, at forskellige Grundtvig-disciple arbejdede ihærdigt på en uddybelse og afklaring.

Blandt andre prøvede en unavngiven præst – senere identificeret som *Th. Heramb*, Errindlev, – 1855 i en »katekismussamtale« mellem en grundtvigsk præst og en lydhør, omend »ulærd« lægmand at klare forståelsen af, hvad der grundtvigsk set mentes med at »forsage.«¹¹⁵ Forfatteren lader den vejledende gejstlige tage sit udgangspunkt i den tese, at han i dåben ikke har lovet at forsage al slags synd, men netop at forsage Djævelen og alle hans gerninger, og mellem disse to ting, hævder forfatteren, er der stor forskel. Synd og brud på dåbspagten er ikke identiske fænomener, »med mindre man vil forklare Djævelen ved Synden eller det Onde.« Gjorde man det, ville man opnå at gøre

pagten uendelig meget sværere for sig selv, da man så måtte komme til at bryde den daglig, – ja, den blev slet ikke til at overholde. Artiklens præst fastholdt derfor sondringen i *Balles Lærebog* mellem den oprigtige kristne, der synder af skrøbelighed, og den døbte ugudelige, der synder med forsæt og uden at angre.¹¹⁶ Kun sidstnævnte har brudt dåbspagten, fordi i ham Djævelens væsen har gjort sig gældende, så han har øvet Djævelens gerninger, mens den førstnævnte ikke har brudt pagten. I uvidenhed, overilelse eller skrøbelighed kan man synde på mange måder, men da man ikke har handlet i trods, kan éns væsen og gerninger end ikke i syndeøjeblikket kaldes djævelske: Man angrer sin synd, beder om tilgivelse for Jesu skyld og får pantet på syndernes forladelse. – Resten af den fiktive samtale handler om, hvordan den troende under daglig selvprøvelse ved hjælp af dåbspagten af Gud gennes hen mod Himmeriges port, så det viser sig, at »den daglige Overvindelse af Kjødets Lyst og af det gamle Menneske, og den dermed følgende Utilfredsstillelse af det kjødelige Menneske bliver rigeligen opveiet af det aandelige Menneskes Tilfredsstillelse.«

Budstikkens redaktør, pastor *F.E. Boisen*, der havde givet plads for artiklen, demonstrerede i sin ubetingede tilslutning til dens tanker, hvad han anså for det væsentlige i udredningen, idet han vedkendte sig, at »ikke enhver Synd er et Brud paa Daabens Pagt«, for var det tilfældet, »maatte vi straks indrømme, at den hele Tale om Daabens Pagt var ørkesløs, og Veien, som den viser til Himlen, umulig.« I stedet hedder det med Boisens ord: »Saalænge Hjertet er vendt bort fra Løgneren og Alt, hvad hans er, og saalænge det er vendt hen til den Gud, hvis Navn er nævnt, og som er klart nok betegnet, saa er Daabens Pagt ikke brudt, selv om Meget skeer, der ikke stemmer med hvad den vil have udført i Livet.«¹¹⁷

Helt urimeligt var det ikke af Rønne at pege advarende på syndfrihedslæreren *M.A. Sommer*; spekulationer af den her refererede art har altid været første trin (devaluering af syndsbegrebet) på vejen til syndfrihedslære. Rønne har formentlig været helt enig med den nyortodokse skriftteolog mag. *L. Zeuthen*, der protesterede advarende mod udtrykket: »Jeg har ikke i min Daab lovet at forsage al Slags Synd« og gjorde det under henvisning til det psykologisk umulige i at afgrænse skrøbelighedssynd fra forsætlig synd, da det syndige menneske altid vil lade sig narre til at mene, at han selv kun har begået skrøbelighedssynd og altså stadig er i pagt med sit dåbsløfte. Zeuthen mente, der var tale om et forsøg blandt mange inden for grundtvigianismen på at »forme det heroventil (Guds Riges Fordringer) efter det hervedentil,« hvorved vejen stadig mere banes for »den tøjlesløse

Frihed, mod hvilken Apostelen [2. Kor. 3] advarer (hiin ganske bogstaveløse Aand, som er modsat Herrens Aand).« Zeuthens eget standpunkt var, at dåbspagten kun holdes ved en fortsat ydmyg erkendelse af egen synd og en levende tro på Guds nåde. »Dåbspagten er en saadan levende Pagt, der fra Menneskets Side kun holdes, idet den gjenoprettes, ligesom en Christen i Sandhed kun *er* en Christen, idet han *vorder*.«¹¹⁸

Det må være i sådanne sammenhænge, det anførte klagepunkt vedrørende Jens Larsens teologi hører hjemme, i spændingsforholdet mellem skriftteologi og grundtvigianisme, mellem luthersk konfessionalisme og antinomisme. Stillet over for den mulighed at blive slået i hartkorn med M.A Sommer,¹¹⁹ som han med sikkerhed ikke havde mindste sympati for, og med Lars Pedersen Møller, som han måske havde været med til at ekskludere af missionsforeningens bestyrelse på grund af et dåbssyn, der tenderede mod baptisme,¹²⁰ var Jens Larsen ivrig efter at forklare sig: Hans fejlgreb bestod i, at han i lang tid ikke havde forstået betydningen af ordet at »forsage«; han havde anset det for det samme som at opfylde loven og frygtede derfor, før i tiden, pagten brudt ved den ringeste synd, så han daglig kom i tvivl, om han var et Guds barn, indtil han hørte Grundtvig sige i en prædiken, at det at forsage betød at afsige, vende ryg til, hade og afsky, – og Jens Larsen var siden kommet til forståelse af, at forsagelse og tro hørte uadskilleligt sammen i dåbspagten og intet havde med loven at gøre.¹²¹

Denne forklaring tog Rønne slet og ret ikke for gode varer. Efter at have læst Jens Larsens offentliggjorte forsvar skrev Rønne privat til Johs. Clausen, at Jens Larsen »har ikke sandt fremstillet sin lære om Djævelens forsagelse,«¹²² og offentligt henstillede han »til Enhver, som veed at L. i flere Aar har tilegnet sig den evangeliske Retning i Læren og med god kirkelig Oplysning prædiket vor fulde Frigjørelse fra Lovens Aag, ved Christum, at dømme, om det er sandsynligt at han nu først ganske nyligt, som hans Forsvar synes at antyde, skulde have faaet det rette Syn for, hvad »Forsagelsen« betyder.«¹²³

Her står således påstand mod påstand. Rønne synes at tilkendegive, at Jens Larsens forsvar er irrelevant over for det opstillede klagepunkt; de taler med andre ord om to forskellige aspekter ved problemet. Rønnes indsigtelse kan ikke affærdiges uden videre. På den anden side behøver det ikke nødvendigvis at undre, at Jens Larsen efter så lang tids omgang med grundtvigske mænd og tanker ikke havde fået rede på, hvad det grundtvigsk set indebar at forsage, eftersom de(n) grundtvigske forklaring(er) i samtiden var uklare og upræcise, under-

tiden selvmodsigende og som nævnt kunne virke befordrende for anti-nomistisk fortolkning.¹²⁴

Tilbage var endnu et lærepunkt hos Jens Larsen, der vakte forvirring og i alt fald betydelig irritation. Det må tankemæssigt have haft forbindelse med det foregående og gik ud på, at han skulle have hævdet, at »den, der eengang var blevet et Guds Barn, ogsaa siden, selv i sin største Ugudelighed, dog vedblev at være et Guds Barn,« eller, lidt varieret udtrykt: »et døbt Menneske vedbliver at være et Guds Barn ogsaa naar han lever i de største Synder, – han er da et faldet Guds Barn.«¹²⁵ Udhævelserne er Rønnes.

Jens Larsen benægtede eller bortforklarede ikke, at han havde sagt dette. Tværtimod gjorde han klart, at han havde talt sådan offentligt ikke for at nedsætte dåben, men for at vise, at vor troløshed ikke kan tilintetgøre Guds gerning mod os i dåben. Alle døbte er Guds børn, men der er den forskel, at det barn, der står i sin dåbspagt, daglig nyder godt af Faderens gaver, mens det åndelige liv uddør hos dem, der har forladt faderen, »og det aandelige Liv bliver dem tilligemed det naturlige berøvet, hvis de dør uden Omvendelse; og de bortvises ved Dommen fra den evige Herlighed i Guds Rige.«¹²⁶

Det er i dette tilfælde hensigtsmæssigt at have Jens Larsens egen forklaring med fra starten, dels fordi han uafkortet vedkender sig tesen, dels for at man ved dens hjælp med sandsynlighed kan indkredse tesens proveniens. Det fremgår af den sidste del af citatet, at Jens Larsen blankt så bort fra muligheden af omvendelse i dødsriget; det gælder iøvrigt om hele hans forfatterskab, at man leder forgæves efter omtale af emnet »Kristi nedfart til Helvede.« På dette punkt har han altså forholdt sig påfaldende selvstændigt over for samtidens grundtvigianisme, der ustandselig skød dette dybt kontroversielle Grundtvigtema stærkt i forgrunden og derved, mere end ved noget andet, medvirkede voldsomt til en spaltning af den gudelige forsamlingsbevægelse i grundtvigianisme og Indre Mission.¹²⁷ Skylden herfor hviler, uanset hvad grundtvigske historieskrivere har hævdet gennem et århundrede, med absolut tungest vægt på de grundtvigske.

Det, vi her kan fastslå, er, at den fremdragne tese hos Jens Larsen ikke direkte er af grundtvigsk oprindelse, men hans forkyndelse af barneforholdets urokkelighed kan formentlig kaldes en grundtvigianiseret ombøjning af en ellers udpræget *nyevangelisk* tankegang. Den pågældende tese er et vidnesbyrd blandt flere om, at Jens Larsen foruden forsamlingsbevægelsens lutherske pietisme og grundtvigianismen også må have været udsat for en fra Sverige kommende nyevan-

gelisk påvirkning. Dette kan i og for sig ikke undre; Jens Larsen stammede fra *Tikøb* sogn i det hjørne af landet, hvor nyevangelismen først vandt indpas og formentlig havde forholdsvis let ved at vinde indpas, fordi vækkelsen på denne egn via en engelsk koloni i Helsingør fra begyndelsen havde et vist anstrøg af *The Evangelical Revival*, der i sig rummede herrnhutisk-metodistiske elementer, hvilket også nyevangelismen gjorde. Det var i *Tikøb*, Jens Larsen modtog sin opvækkelse, antagelig omkring 1840.¹²⁸

Hvornår nyevangelismen kom til Helsingør, er uvist; bladet *Pietisten* og andre af *C.O. Rosenius'* publikationer, f.eks. *Sions Nya Sånger*, kan vel være ilet forud, men 1849, siger traditionen, var den svenske sanger-evangelist *Oscar Ahnfelt* første gang i Helsingør på besøg hos familierne *Chr. og Gotfr. Schubell*, der synes at have gjort hele den religiøse udvikling med siden 1820'erne.¹²⁹ Ahnfelt siges at være hidkaldt første gang af *Chr. Schubells* svenskfødte hustru, der havde tilknytning til svenske vækkelseskredse.¹³⁰

Grundtvigianisme og nyevangelisme var i disse pionertider ikke uden nærkontakt. Under et besøg i Danmark 1852 havde Ahnfelt forbindelse med grundtvigske lægmandskredse i hovedstadsområdet, bl.a. skrædderfamilien *Vinther* på Christianshavn, der hørte til Jens Larsens omgangskreds, og såvel 1852 som 1856 talte (og sang) Ahnfelt i *Foreningen til luthersk Folkeoplysning*, hvor Jens Larsen fra første færd havde haft sin gang.¹³¹

Omkring familierne *Schubell* i Helsingør dannedes den første nyevangeliske lille menighed i Danmark, og her holdt Jens Larsen forsamling 1854 og 1855;¹³² disse mennesker stod ham personligt så nær, at han reagerede med en offentlig advarsel til dem (og dermed til andre, der måtte være i en lignende situation), da de senere syntes i færd med at tilslutte sig den norske frikirkepræst *G.A. Lammers*,¹³³ der havde nær forbindelse med Ahnfelt.

Iøvrigt sang man ved stiftelsesmødet for den sjællandske missionsforening 1853 en af sangene fra Ahnfelts sangbog: *Jeg veed et Land af idel Lys*,¹³⁴ og da Jens Larsen 1856 udgav *Aandelige Sange til Guds Børns Opbyggelse*, optog han flere af Ahnfelts sange, deriblandt nyevangelismens bannermærke-sang: *Aabent staar Jesu forbarmende Hjerte* med den både fra luthersk-ortodoks og pietistisk side så stærkt forkætrede linje: *Verden i Jesu retfærdig er vorden*,¹³⁵ udtryk for »verdensretfærdiggørelsen«, nyevangelismens hoveddogme.

Om denne sang fortæller Jens Dyrholm, at han vinteren 1860 dumpede ind i en sjællandsk forsamling, hvor der var både tilhængere af

Peder Pedersens frimenighed og en baptist til stede. Det kom til en drabelig dyst om skriftsyn og kirke- og sakramentopfattelse, hvorunder Peder Pedersens tilhængere »begyndte (...) at synge en Sang af Jens Larsens lille Sangbog, i hvilken der staaer: »Hver den [dvs:Verden] ved Jesum retfærdig er bleven.« Denne Yttring stødte Baptisten sig over og kaldte den stridende imod det nye Testamente«; der opstod ny ordstrid, som Dyrholm undlod at deltage i med den begrundelse, at han var ked af at skulle udtale sin enighed med baptisten.¹³⁶ Han var altså også betænkelig ved læren om verdensretfærdiggørelsen.

Nyevangeliske synspunkter var således allerede ved at vække strid i vakte lægmandskredse. Iøvrigt kolporterede Dyrholm den i 1852 anonymt udgivne bog *Pietisten* med nogle oversatte artikler fra Rosenius' blad af samme navn.¹³⁷ Vi ved desværre ikke, hvad Jens Larsen kolporterede, men denne og andre (i Norge producerede) nyevangeliske publikationer kan meget vel have hørt dertil. Han yndede tidligt at tale om »den frie nåde«, et typisk nyevangelisk slagord,¹³⁸ og der er i det hele taget i hans forkyndelse til stadighed et nyevangelisk islæt, som undertiden forenes harmonisk med hans grundtvigske anskuelse, undertiden står mærkeligt uformidlet ved siden af denne. Der spores en nyevangelisk tilbøjelighed til at lade retfærdiggørelsen fremtræde ikke som en personakt, men som en universel akt, tildømt menneskeheden én gang for alle ved sonofret på Golgata,¹³⁹ med tilhørende markant skelnen mellem *forhvervelse* og *tillempning* (rosenianismens og senere Luthersk Missionsforenings terminologi).

Også i synet på *loven* kan Jens Larsen, som det sker i en artikel fra 1857, tage sit udgangspunkt i en udpræget nyevangelisk antropologi og aldeles ikke under en grundtvigsk »menneske først«-synsvinkel: På grund af meneskets fuldstændige fordærvedhed og totale uformuenhed, fordi vi af natur er vredens børn, er det aldeles nytteløst at forkynde loven til bod og omvendelse; loven kan intet udrette i et sådant menneske, og mennesket kan intet udrette ved loven. Men Jesus har udsonet al syndens straf og tilvejebragt en evig retfærdighed for alle mennesker; Gud kan derfor ikke mere straffe synden hos mennesket, og Kristus har også i vort sted opfyldt alle lovens bud. Derfor skal der »siges til de Budne, at nu var Alting beredt, at de blot skulde komme og tage Naade for Naade hos Brudgommen i Brudgommens Huus og købe af ham alle Ting af hans dyrebare Goder, uden Penge og uden Betaling.«¹⁴⁰

En artikel som denne, der bortset fra et par flygtige bemærkninger om dåb og nadver i sin helhed er præget af både nyevangelisk tanke-

gang og nyevangelisk udtryksmåde, virker i den grad roseniansk, at man får mistanke om plagiat, men det har dog ikke været muligt at finde et direkte forlæg for den i Rosenius-litteraturen.

Den tese, Jens Larsen angribes for, kan vel kaldes en let grundtvigianiseret udgave af den nyevangeliske tanke, der få år senere (1868) fra dansk nyevangelisk (»bornholmsk«) side blev udtrykt sådan: »Gud er lige naadig mod alle Mennesker, hvorledes de end bærer sig ad,« men som forinden var blevet landskendt og skandinavisk berygtet i den forargende tilspidsede form: »Gud er dig lige naadig, enten Du horer, drikker, stjæler, eller Du i Andagtslue ligger paa Dine Knæ og beder,«¹⁴¹ – i ældre svensk variant: »fyllhunden i rännstenen och skökan midt under sina utswäfningar äro Guds faderlige hjerta lika nära som den gudfrugtiga på sin bönepall.«¹⁴² Modellen er imidlertid C.O. Rosenius: »Fadershjertat war oföränderligt huldt och förlåtande, äfwen under den fallne sonens bortowaro och förskräckligaste försyndande – icke blef det försonadt genom hans återkomst, det war tillräckligt försonadt förut; men den bortgångna hade ingen nytta deraf, förän han återkom.«¹⁴³ Det kan næppe være tvivlsomt, at det er en genklang heraf, Jens Larsen har kendt og gengivet. Stedet, hvor Rosenius og Jens Larsen krydser hinandens spor, er dér, hvor syndernes forladelse »forhverves.« Jens Larsen finder (grundtvigsk) Guds syndsforladende uforanderlighed udtrykt i dåben;¹⁴⁴ nyevangelismen finder den i »den én gang for alle« skete forsoning på Golgata. I begge tilfælde ligger der i tanken en sjælesørgerisk trøst, noget urokkeligt og bestandigt at falde tilbage på i anfægtelsessituationer, men taget isoleret som læresætning, et dogme – tilmed et hoveddogme, som det skete i nyevangelismen, – blev det forståeligt nok forvandet til en kontroversiel påstand, hvis konsekvenser modstanderne forestillede sig og udmalede som dystre og farlige udsigter; det, der specielt ængstede Jens Larsens kritikere, var, at hans tese skulle blive en »sovepude« for de ligeglade og de halsstarrige.¹⁴⁵

Også andre træk tyder på, at Jens Larsen var i betragtelig grad involveret i nyevangelismens begrebsverden. Allerede 1858 havde cand. teol. *P. Chr. Zahle*, hans tidligere medredaktør af *Den indre Missions Tidende*, undret sig over »en mærkelig Yttring« i en af Jens Larsens opbyggelige taler gående ud på, at »det forløste Menneskes Tilstand var meget saligere end Adams før Syndefaldet, thi han havde kun sin egen Retfærdighed, men vi have Christi Retfærdighed, og os tjene Guds Engle paa alle vore lovlige Veie.«¹⁴⁶ Denne gamle augustinske tanke om »det herlige syndefald«, der i tidens løb især havde fænget i hæretiske kredse og teosofisk spekulation, spiller en fremtræ-

dende rolle hos Rosenius, dels i forbindelse med hans spekulationer om udvælgelsen, et af hans yndlingsemner, dels forkyndelsesmæssigt til forherligelse af den én gang for alle skete forsoning.¹⁴⁷ Tanken og temaet tages da også tidligt op af vor førende hjemlige nyevangelist, Chr. Møller, Rønne.¹⁴⁸

Endelig bør det nævnes, at det tidligere omhandlede klagepunkt vedrørende forsagelsen også lader sig anskue under nyevangelisk synsvinkel, idet der fra dansk nyevangelisk – »bornholmsk« – side fra starten ved midten af 1860'erne protesteredes kraftigt mod enhver tale om dåbspagten som »betingelse« eller »vilkår« for et ubrudt gudsforhold, idet noget sådant ville stride mod »den frie nåde«. Det hedder hos Chr. Møller 1867: »I Bibelen staaer ligesaa lidt, at vi skulle forsage og troe for at faae Guds Søns Retfærdighed, som at vi i den Hensigt skulle bære en Graabrødrekappe,« og fra modstanderside hævdedes det, at når man til en »bornholmer« »taler om Forsagelse, saa hedder det strax: »Ja, hvem kan vel forsage? Det er ogsaa galt med den Forsagelse ved Daaben, den skulde aldrig være der.«¹⁴⁹ Hvad dette punkt angår, forekommer dog i Jens Larsens tilfælde den grundtvigske påvirkning mest sandsynlig, men det er beslægtede tankegange med antinomistisk islæt, det drejer sig om både i grundtvigianismen og i nyevangelismen. Ingen af disse retninger var heller fremmede for den gamle herrnhutiske tale om synden som en sygdom eller en plage, som den troende må lære at leve med, blot han i det mindste krymper sig derunder.¹⁵⁰ Alt taget i betragtning kan det ikke undre, at Jens Larsen næppe har set nogen modsætning mellem sine grundtvigske og sine nyevangeliske synspunkter – trods det vidt forskellige menneskesyn.

Med det ovenfor udredede skal det hverken påstås eller blot antydes, at C.F. Rønne eller missionsforeningens bestyrelse endsige folk i dens støttekredse rundt om gennemskuede disse teologiske og kirkelige sammenhænge og modsætningsforhold og med fasthed udpegede ham som en afviger, der kunne udvikle sig til en falsk profet, hæretiker og separatist. Tværtimod bør det understreges, at Jens Larsen hørte hjemme blandt de sjællandske kirketroende, som man sagde dengang, og det må *ikke* indgå i vurderingen af ham i 1861, at han senere gik over til irvingianismen; netop afskedigelsen 1861 kan have været stærkt medvirkende til, at han søgte sådanne kontakter på kanten af det folkekirkelige.

Det er min vurdering, at anklagerne mindre understreger det *vildfarende*, selvom dette nævnes, end det *splittende*, men man kommer ikke uden om, at begge dele ud fra en folkekirkelig position kunne forekomme *vildførende*. Det, der her er påpeget på grundlag af sam-

tidskilder, er, at Jens Larsen var nidkært ivrig efter at docere egne teologiske synspunkter, ikke blot efter at forkynde, og at han manglede besindighed og tålsomhed, når han blev modsagt, ligesom det er søgt påvist, at de teser, han anklagedes for at fremføre, i videre kirkehistorisk perspektiv vitterligt viste sig at virke dybt splittende, – netop disse synspunkter kom til at skille skriftteologer og grundtvigianere, gammel-ortodokse/ny-ortodokse og grundtvigianere, pietister og grundtvigianere, pietister og nyevangelister. Vi er ganske enkelt ved roden til de snart efter forekommende folkekirkelige partidannelser. Formentlig var de væsentligste støtter, missionsforeningen havde tilbage – bortset fra Jens Larsens personlige venner og beundrere – forsamlingsfolk af hovedsagelig luthersk-pietistisk præg, og just sådanne var specielt ømskindede over for de grundtvigske og nyevangeliske hoveddogmer.¹⁵¹

I 1889 tildelte bestyrelsen for Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark en af sine noget rebelske indremissionærer (Peder Larsen, Abildøre) følgende advarsel: »Der tilstilles ham en alvorlig Anmodning om at undgaa Alt, hvad der bringer Misfornøjelse blandt Missionens Venner og forstyrrer Samfundet, navnlig den megen Pressen paa det, som han kalder Oplysningens faste Føde, og væsentlig holde sig til den enfoldige Forkyndelse til Opvækkelse og Helliggjørelse« (Forhandlingsprotokol 19.-21. nov. 1889). Det var præcist samme dilemma, missionsforeningsbestyrelsen havde med Jens Larsen i tiden op mod efterårsmødet 1861!

IV

Aftenen før halvårsmødet var missionsforeningens bestyrelse samlet og aftalte, hvordan man kunne tænke sig generalforsamlingens forløb. Der var enighed om, at Jens Larsen skulle søges afskediget; spørgsmålet herom måtte forelægges den fremmødte forsamling, hvis Jens Larsen ikke i sidste øjeblik kunne overtales til frivilligt at opgive sin stilling, – og hvis det gik, som man ønskede, var bestyrelsen villig til at fortsætte på grundlag af de nyudarbejdede statutter, – gerne suppleret med »flere af Kirkens levende Lærere.«

Ifølge statutterne, de af Rønne i Århus fremlagte, skulle foreningen for fremtiden hedde *Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark* og slutte sig nær til Folkekirken i samarbejde med præstestanden om ordets forkyndelse på døde egne ved evangelister eller missionærer, der vidste sig kaldede af Helligånden, havde godt lov af den troende menighed og besad god indsigt i Skriften og kirkens lære.

Disse vedtagelser blev ordentligvis protokollerede samme aften i form af bestyrelsesmødereferat.¹⁵² Der forlyder intet om, at andre end bestyrelsesmedlemmer deltog i mødet; Morten Pontoppidan finder, at »det skulde være meget mærkværdigt, om Clausen ikke havde overværet Bestyrelsesmødet dér og haft sin – maaske væsentlige – Del i, at der blev truffet en saa afgørende Beslutning.«¹⁵³ Det er en mulighed, at Clausen var til stede – som Pontoppidan gør opmærksom på, holdtes mødet i Assentorp i Stenmagle sogn – men det er rent gæteri, og der er i alt fald absolut intet nyt i bestyrelsesbeslutningerne, som Clausen kunne tænkes denne aften at have sat noget præg på; det var kompetente beslutninger vedrørende krav, som de læge bestyrelsesmedlemmer måneder i forvejen havde stillet. P.G. Lindhardt nøjes da også med at antyde, at de ønskede »levende lærere« ville være lette at fremskaffe. »De stod allerede parat i forstuen,« hedder det.¹⁵⁴ Dette er dog nok billedtale! De, der »stod parate i forstuen«, var naturligvis Johs. Clausen og Vilh. Beck, – de to andre, de to egentlige skurke i det lindhardtiske drama.

Hermed er Vilh. Beck for alvor draget ind i billedet. Morten Pontoppidan mener – på grundlag af Vilh. Becks erindringer fra 1901¹⁵⁵ – at det var Johs. Clausen, der skrev til Beck og opfordrede ham til at prædike ved efterårsmødets indledende gudstjeneste, og Clausen har – mener Pontoppidan – i dette brev »næppe ladet ham uvidende om, at der var noget i Gære med Foreningens hidtidige Missionær, og at Mødet kunde blive epokegørende for Foreningen.«¹⁵⁶

P.G. Lindhardt véd imidlertid fra Indre Missions arkiv, at Beck som så ofte ellers husker galt; det var ikke Clausen, men Rønne, der indbød Beck til at prædike,¹⁵⁷ – og hvem ellers? Der henvises i Rønnes brev til tidligere aftale, som antagelig gælder en indbydelse til efterårsmødet året før i brev dateret 6. september 1860.¹⁵⁸ Becks svar herpå er ikke bevaret, men han kan vel have tilbudt at komme ved senere lejlighed. Når P.G. Lindhardt refererer, at Rønne 2.8. 1861 »mindede ham om, at styrelsen dagen forinden skulle drøfte ophævelsen af samarbejdet med Jens Larsen«, er ordet »mindede« en sproglig tilsnigelse. I brevsammenhængen står: »Jeg haaber at komme til Stenmagle d. 12te Eftermiddag, da Bestyrelsen forinden maa samles. Man er nemlig tvivlraadig, om man kan forsvare Samarbejdet med Jens Larsen.« Det fremgår af ordlyden helt klart, at dette er en førstegangsorientering fra Rønnes side og iøvrigt ingen indbydelse til at deltage i et komplot.

Becks svar er ikke kendt, men har været positivt; det fremgår af Rønnes returbrev 16.8., at Beck har ønsket en tidspunktændring i programmet, hvilket dog kom for sent, da indbydelsen var gået i

trykken; ligeledes at han har haft skrupler med hensyn til skriftemålet, som Rønne foreslår for en gangs skyld henlagt til søndag morgen, dvs i stedet for lørdag eftermiddag, som ellers var Becks sædvane; dette indicerer, at Beck agtede tidligst at komme til stede sidst på dagen lørdag. Han indbydes ikke til bestyrelsesmødet, og der er heller intet konspiratorisk i dette brev, med mindre man finder det mistænkeligt, at Rønne udtrykker formodning om, at Beck overnatter i Stenmagle, altså hos Johs. Clausen.¹⁵⁹

Få dage senere – 21. august – skrev Johs. Clausen til vennen Vilh. Beck og udtrykte sin glæde over via Rønne at have erfaret, at Beck ville prædike ved mødet i Stenlille, en glæde, som – siger han – deltes af den stedlige menighed, der kendte ham fra tidligere besøg. Johs. Clausen fortsætter: »Jeg antager det for givet, at Du kommer i det mindste et Par Dage tidligere, for at vi kunne i Forvejen tale sammen. Det forekommer mig, at man enten bør opgive den hele Missions sag eller ogsaa see at tage den (eller søge den fremmet) paa en hel anden Maade, end nu skeer. Det er mig imidlertid ikke klart, hvorledes man skal behandle den Sag. Ønskeligt var det, om man kunde faa nogle mere detaillerede Efterretninger om den svenske Mission, som nok er i god Gang og har baaret, efter Sigende, gode Frugter. Nogle Dages Ophold her kunne maaske hjælpe til, at vi gjensidig kunde klare hinandens Anskuelse.«¹⁶⁰

Som nævnt må det anses for lidet sandsynligt, at Beck kom »et Par Dage tidligere,« da han i så fald ikke ville have haft problemer med at få afholdt det ønskede lørdagsskriftemål, og der er i Clausens betragtninger vedrørende missions sagen intet konspiratorisk antydning, tværtimod en tvivl om, hvorvidt sagen overhovedet har en fremtid, – og det er udelukkende sagen, han taler om, på intet tidspunkt en person eller personforviklinger, – en tvivl, der kontrasterer mærkbart mod hans selvsikkerhed året før, hvoraf man vel tør slutte, at han har indset det luftslovtagte i de tidligere ideer. I stedet er han nu inde på at søge oplysning om andres og især den svenske *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens* erfaringer, og det har dog næppe været erfaringer om, hvordan man skaffede sig af med besværlige udsendinge, han efterlyste fra udlandet. P.G. Lindhardt må da også indrømme, at »tydeligt nok havde man endnu ikke aktionsplanen klar, (...) men under Becks ophold i Stenlille [skal vel være: Stenmagle] må planen være blevet udformet i enkeltheder.« Igen er det rent og skært gætteværk, eller rettere: præmisser, der *mod* kildernes indhold lægges til rette for en forud fastlagt konklusion.¹⁶¹

Om indbydelsen til at prædike ved missionsforeningens halvårsmø-

de fortæller Vilh. Beck i et tilbageblik mange år senere, at han »blev sat i ikke ringe Forlegenhed, thi jeg havde ingen Anelse om, hvad Indre-Mission var for Noget (...) Jeg satte mig da til at konstruere en indre Mission, som jeg syntes en saadan maatte være, og nedlagde disse Betragtninger i en prædiken over Peters Fiskedræt.«¹⁶²

Herom siger P.G. Lindhardt, at »dette er en fuldstændig fortegning af virkeligheden,«¹⁶³ og deri har han ganske ret, blot ikke af den af ham anførte grund (hvorom nedenfor). Det er en fortegning, som hele tiden er iagttagelig hos Vilh. Beck, idet hans erindringsstof altid ombøjes overdrivende i primitiv anekdotisk retning (her: hans velsignelsesbringende uvidenhed), – for anekdoten er altid sjovere og mere spændende end virkeligheden. Man bør derfor *aldrig* tage Becks erindringskildringer for gode varer, hvis de ikke kan efterprøves på samtidskilder. Dernæst er det – også typisk Vilh. Beck og især typisk for den ældre Vilh. Beck, der til tider tenderede mod storhedsvanvid – selvforherligende fordrejning, at det netop skulle være *hans* opfindelse at have fremdraget Luk. 5,1-11 som en særlig velegnet tekst, når der skulle tales indre mission og drages sammenligning mellem præsteforkyndelse og lægmandsvidnesbyrd. På efterårsmødet året før havde Johs. Clausen ud fra samme tekst talt over samme tema: en advarsel til lægprædikanterne mod »at fiske hvert i sit Net« og en formaning til i stedet at »benytte det gamle Garn, den hellige almindelige Kirke, som hviler paa Christus som Hovedhjørnestenen.«¹⁶⁴ Herom siger P.G. Lindhardt, at Clausen »besynderligt nok« prædikede over samme tekst som Beck året efter.¹⁶⁵ Der er imidlertid absolut intet besynderligt i dette sammenfald af tekstvalg. Tværtimod kan man sige: et meget stort antal af landets præster ville følge deres første indfald og vælge netop denne tekst for at kunne benytte den til at fremhæve kirken (båden) og de retteligt kaldede fiskere (den ordinerede stand) og til at advare om de store farer, der lurede på de selvbestaltede fiskere (lægprædikanterne).

Sådan havde dr. *A.G. Rudelbach* få år forinden båret sig ad i en postilleprædiken til 5. søndag efter trinitatis, da denne tekst er prædiketekst: »Vi kunne altsaa kun paa det bestemteste misbillige, hvad vi i vor sønderrevne Tid saa ofte maae være Vidner til, at Mange, fordi deres eget Kald synes dem for ringe, egenvillige gribe efter et høiere; at Mange, som ikke have Kald dertil, trænge sig ind i Læreembedet, glemmende, at den sande Christen vil aandeligen meddele og uddele i hvilket som helst Kald, i hvilket som helst Stand Herren haver sat ham (...) Her er Garn, som Enhver kan kaste ud, Dræt, Enhver i Herrens Navn kan drage.«¹⁶⁶

Ganske tilsvarende havde pastor *Vilh. Birkedal* i 1848/49 grebet samme tekst an for i almindelighed at dæmme op for selvstændig forsamlingsvirksomhed: »vi ængstes og frygte for de Mange, der, *ukaldede*, opstaae som Lærere iblandt os, frygte baade fordi Herrens Ordning i Hans Kirke tit derved lider Afbræk, frygte ogsaa, fordi vi af Erfaring vide, hvor tungt det Ansvar er, der er lagt paa os, og hvor mange de Fristelser ere, der følge med denne Gjerning (...) da er det mig mangengang umuligt at forstaae, hvorledes Folk i Hobetal kunne trænge sig hen til dette Embede uden dog at faae den Trøst (...): du er jo kaldet dertil (...) dette misbilliger jeg, at Christne i Hobetal komme sammen for at høre lange Taler, *Guds Ords Udlæggelse* af dem, der hertil ikke have fornummet Herrens Ord: »Far ud paa Dybet«! (...) det har altid været Sværmeriets Kjendemærke at fortrøste sig til det indvortes Ord i Hjertet og foragte den udvortes Besegling.«¹⁶⁷

Godt en halv snes år før Birkedal var den ligeledes grundtvigske pastor *P.A. Fenger*, Slotsbjergby, ude i tilsvarende ærende, aktualiseret af den norske lægprædikant *Elling Eielsens* Danmarks-besøg 1837, med en prædiken 5. søndag efter trinitatis over denne tekst til advarsel mod selvbestaltet lægmandsforkyndelse. Peter begyndte, siger Fenger, ikke sit menneskefiskeri efter egen tilskyndelse, men først efter at være kaldet af Herren og indviet ved håndspålæggelse, og sådan blev det da skik i menigheden gennem tiderne. Selvom de således udpegede kunne svigte, måtte det ikke bringe selve ordningen i miskredit og få andre til at øve selvtægt ved at trænge sig ukaldede frem som ordets forkyndere. Peter fik ikke besked om at overtage et andet fartøj end sit eget, – og således skal enhver blive i det tildelte kald. Det er fra Herrens skib, kirken, der skal fiskes, og det vil sige, at ordet først og fremmest skal lyde i menighedens forsamling dér, hvor også sakramenterne forvaltes. I anden række skal ordet udbredes i og fra huse-ne. Umiddelbart kunne det se ud, som om der udrettedes mindre i kirken end i de snævre kredse, men her skal man huske på befalingen til Peter om at fare ud på dybet, dvs der skulle kaldes ad alle. Både godt og ondt skal drages om bord i Herrens skib, og vi skal kaste garnene ud, som han byder, ikke, hvor vi selv finder for godt.¹⁶⁸

Samme søndag holdt *N.F.S. Grundtvig* over samme tekst en prædiken med samme tema i samme aktuelle anledning. Prædikenen virker pseudo-dybsindig og kan med sin dialektiske balancegang mellem det borgerligt og kirkeligt (u)tilstedelige i lægprædikantvirksomhed næppe have været umiddelbart tilgængelig for den jævne tilhører, – selv hans nærmeste discipel, mag. *J. Chr. Lindberg*, opfattede den som et forsvar for lægprædikanterne, hvilket den – så vidt jeg er i stand til at

fatte Grundtvigs forknudringer – ikke er. Jeg opfatter den primært som en advarsel til »de skriftkloge af ånd« [= grundtvigske præster(?)], der ikke ville drømme om at forlange ulærde folk straffede for at opløfte røsten i forsamlinger, mod for hurtigt at »styrke de ustuderede prædikanter i deres foretagende eller en gang at fæste lid til deres lige så lette som almindelige foregivende, at de drives af den Hellig-ånd«; man opnår nemlig derved kun at splitte, forville og forvirre den menighed, som disse skriftkloge af ånd er sat til at forene, vejlede og oplyse. Hemmeligheden ved lægmanden og menneskefiskeren Peter var, at han hos Herren selv havde fået det evige livsord som fiskegarn. Først når vi i tro på livsordet giver os Helligånden helt i vold og lader ham råde »både for vort hjærte, vor hjærne og vor tunge«, forsvinder sondringen mellem gejstlig og læg af sig selv.¹⁶⁹

Det vil måske blive betragtet som en overdrivelse på grundlag af disse eksempler at tale om en homiletisk tradition tilbage til Grundtvig selv, men tendensen er dog tydelig nok, og at Vilh. Beck har været bekendt med denne tradition, fremgår af, at han ikke blot tolker teksten på ganske samme måde, men må skønnes ligefrem at have brugt udtryk og vendinger derfra.¹⁷⁰ Selvom hans direkte kendskab til den aktuelle missionsforening eventuelt har været begrænset – og prædikenen selv synes at tyde på, at det *har* været begrænset, omend næppe så begrænset, som han senere i anekdotisk øjemed påstår – har han ikke stået på bar bund, men har haft færdigtygget stof at tage i brug i den her påpegede prædikentradition.

Muligvis narret dertil af Morten Pontoppidans helt overfladiske betragtninger hævder nu P.G. Lindhardt, at erindringernes »fuldstændige fortegnelse af virkeligheden« består i, at Beck »var endda særdeles velinformeret og havde sit angreb på Jens Larsen opstillet i slagorden«, hvilket skulle fremgå af »Becks omhyggeligt udarbejdede prædiken« (et udtryk inspireret af Pontoppidan).¹⁷¹ Prædikenen er, siger Lindhardt, »i virkeligheden et eneste behændigt angreb på Jens Larsen«, simpelt hen en parafrase over bestyrelsens klager over ham og egnet til at gøre et vældigt indtryk på forsamlingen (igen en inspiration fra Pontoppidan).¹⁷²

Dette er en fuldstændig fejllæsning af prædikenen, hvilket enhver kan overbevise sig om ved grundig gennemlæsning af den uden brug af en forståelsesnøgle til nærlæsning, der forlods er stukket én i hånden.¹⁷³ Til gengæld vil det være lærerigt at læse den med kendskab til den »homiletiske tradition« vedrørende perikopen om Peters fiske-dræt, der er påvist ovenfor, og gøre sig klart, hvordan den i virkeligheden følger sig lidet selvstændigt ind i denne tradition.

Med sit stærkt allegoriserende præg i den første, mere almene del er prædikenen typisk for Vilh. Beck (som for hans læremestre, blandt hvilke *N.G. Blædel* og *Vilh. Birkedal* skønnes at have været), mens den sidste, aktualiserende del til en vis grad er typisk for den danske præstestands reaktion dengang, når lægmandsforkyndelsen kom på tale, – men kun til et vist punkt, for modsat de fleste af sine samtidskolleger så Beck ikke ensidigt negativt på lægmandsforkyndelsen; han kom fra et hjørne af Sjælland, hvor forsamlingsbevægelsen takket være bl.a. præsterne *J.P. Østrup*, *Gjørlev*, og *P.A. Fenger*, *Slotsbjergby*, stod ret sikkert på kirkegrund.

Den aktualiserende del af prædikenen handler om, hvorfor det går så dårligt med den indre mission, og det svar, der gives, er, at det skyldes dels, at så mange præster har foragtet lægmandsfiskeriet, dels at så mange lægprædikanter har agtet præsteembedet for ringe. Skal det blive bedre, må lægprædikanterne opgive at fiske på egen hånd og præsterne opgive at sidde og fiske i hver sit sogn, men de må dels hjælpe hverandre indbyrdes, dels lade sig hjælpe af de troende lægmænd.

Dernæst spørges, hvordan den mand skal være, der kan bruges som udsending. Der er intet påfaldende i, at Beck bruger ental, – det er kun en retorisk variation; sammenhængen lyder: »naar vi tale om at udsende Nogle, som skulle »forlade alle Ting, for at fare ud paa Dybet og fange Mennesker«, da maae vi dog endnu spørge: »Til hvem siger han dette? hvor og hvordan er den Mand, som saaledes skal udsendes?« Svaret er, at vedkommende som Peter skal være klippefast i troen og som Peter på pinsedagen (*Acta 2,37*) have frimodighed til at bekende Jesus lige midt imellem de menneskelige meningers forvirring, så der kommer opvækkelse ud af det; han skal henvise til dåben som det eneste middel til at få syndernes forladelse og Helligåndens gave, skal prædike omvendelse til dåbspagten og pege på pagtsfornyelsen i nadveren samt formane til »daglig Aarvaagenhed og Bøn som den eneste Maade, hvorpaa vi kunne bevare Vished om »Syndernes Forladelse«, den eneste Maade, hvorpaa vi kunne bevare »den Helligaands Gave« til at forsage og tro«.

Det her refererede og citerede kunne tænkes at være første del af det, P.G. Lindhardt opfatter som »en parafrase over bestyrelsens klager,« men hvis det var tilfældet, må Beck siges at have brugt et noget uheldigt ordvalg, da det i forbindelse med klagerne over Jens Larsen netop fremhæves, at han har gode evner som vækkelsesprædikant, mens det skorter mere på sjælesørgergaven, – og ingen ved sine fulde fem og med kendskab til tingene ville i en forsamling af Jens Larsen-

venner finde på at antyde, at han svigtede med hensyn til at vise hen til dåb, nadver, dåbspagt, årvågenhed og bøn; nådemidlerne havde, som vi kender hans forkyndelse fra bøger og bladartikler, bestandig været alfa og omega i hans budskab, og bestyrelsen har da heller ikke beklaget sig i så henseende. Det eneste udtryk, der med rimelighed kunne pege mod anklagepunkterne, er: »bevare »den Helligaands Gave« til at forsage og tro« (at forstå som en fin finte vedrørende forsagelsen), men det er jo (på grundlag af Acta 2,37) i den grad en standardvending, at den savner al sammenligningsværdi.

At Vilh. Beck ikke har haft specielt Jens Larsen i tankerne, men har prøvet at tegne det ideale billede af »den Mand, der skal udsendes til at fange Mennesker«, fremgår af det umiddelbart følgende, hvor det hedder: »Og sandelig, derfor gaaer det saa daarligt med den indre Mission, fordi saa mange have trængt sig selv frem til denne Gjerning, som vor Herre ingenlunde har kaldet til denne Gjerning, saamange som ere gaaede ud for at fange Mennesker, men selv ere blevne fangede i de menneskelige Meningers Forvirring eller i falske Læreres Vildfarelse eller ere blevne fangede i deres eget Hjertes Forfængelighed og Hovmod; og om end de have havt Tro til at bekjende, saa have de dog ikke havt Gaver til at vidne og prædike, eller om de have havt Gave til at vidne om Frelseren, saa at der er gaaet en Opvækkelse, en Bekymring igjennem Hjerterne, og Menneskene have begyndt at spørge: »Hvad skulle vi gjøre?« saa have de dog ikke havt Lys nok til at svare paa dette Spørgsmaal, have ikke kunnet sige Menneskene, hvad de skulle gjøre for at arve evigt Liv.«

Dette stykke må givetvis være anden del af den såkaldte »parafraze«, men dette handler ikke, som P.G. Lindhardt mener, specielt om den missionsforening, der den dag holdt halvårsmøde i Stenlille. Lindhardt har besynderligt nok ladet sig narre af vor tids stringente brug af »Indre Mission« som identisk med den kirkelige retning, der er organiseret i »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark«, og af Morten Pontoppidans tanketorsk, hvor han argumenterer, som om Vilh. Beck har sagt »indremissionærer,« hvilket han – af gode grunde – ikke har gjort.¹⁷⁴

Ordene »Indre Mission« havde i 1861 overhovedet ikke fæstnet sig som fast betegnelse for den sjællandske missionsforening. Man talte om »Foreningen for den indre Mission«, »Den indre Missionsforening,«¹⁷⁵ »Forening til den indre Missions Fremme,«¹⁷⁶ »Selskab for den indre Mission«¹⁷⁷ og andre varianter,¹⁷⁸ herunder naturligvis også den enkleste variant: »Den indre Mission,«¹⁷⁹ men netop denne anvendtes dog oftest mere strikte om det kirkeligt karitative arbejde –

fra pastor *P.C. Rothes* foredrag i Københavns Præstekonvent 1848 om behovet for en kirkeligt organiseret fattigforsøg og menighedspleje i hovedstaden¹⁸⁰ og frem til det storstilede program for en sådan virksomhed, der blev fremsat 1876 i pastor *Harald Steins* bog: *Hvad vil den indre Mission?*¹⁸¹

Imidlertid brugtes udtrykket »indre mission« også og stadig hyppigere om opvækkende virksomhed i almindelighed, fortrinsvis når denne udførtes af vakte lægmænd. Således skriver dr. *Chr. Kalkar* – let ironisk – i 1857: »Efter vore Forhold synes nu de gudelige Forsamlinger og lægprædikanters Omreisen at være den rette indre Mission,«¹⁸² og når *C.F. Rønne* på Århus-mødet erklærer, at »en stor Deel af det Liv, der nu er vakt i den christne Kirke her i Landet, stammer fra den indre Mission,« er det selvsagt ikke den lille forkrøblede sjællandske missionsforening, han i håbløs proportionsforvridning har i tankerne; fortsættelsen slår det endegyldigt fast: »Gud har lagt stor Velsignelse i mange omreisende Evangelisters Virksomhed.«¹⁸³ Der er altså – også ifølge missionsforeningens formand – »mange evangelister« om at drive indre mission i Danmark på den tid!

Iøvrigt brugte man også betegnelsen »indre mission« om den (oprindeligt illegale) lægprædikantvirksomhed, der udøvedes af fremtrædende talsmænd for den gudelige forsamlingsbevægelse i enevældens og konventikelplakatens tid. F.eks. skriver pastor *E. Mau* så sent som 1865 helt ureflekteret om en begivenhed i 1835: »Blandt de Mange, jeg lærte at kjende i Grejs, var ogsaa den bekjendte Peter Larsen, (...) som paa en af sine jydsk Rejser for den indre Missions Skyld besøgte mig i Præstegaarden.«¹⁸⁴ På efterårsmødet 1859 erkendte *Rønne* da også, at »hvad den indre Mission angaaer, da har den bestaaet heri Landet længe før der dannede sig en egen Forening til dens Understøttelse. Baade Præster og Lægfolk have deeltaget i den Gjærning, at drage hen, hvor Herrens Aand mindede dem om, ved Evangeliet at samle Medlemmer til Guds levende Kirkesamfund.«¹⁸⁵

Ingen havde patent på betegnelsen; 1858 begyndte den religiøst ret så omflakkende maler *Fr. A. Hertz*, åbenbart aldeles selvbestaltet, at avertere med »Indre Missions Møde« i København hver søndag aften.¹⁸⁶

Det må være rimeligt at tage også ordet »indre missionær« under lup, da Morten Pontoppidan læser det ind i Vilh. Becks prædiken, skønt det ikke står der. Ordet brugtes bogstavelig talt ikke i samtiden.¹⁸⁷ Jens Larsen kaldte sig og kaldtes »Missionær«,¹⁸⁸ og samme titulatur fik Jens Dyrholm, da han meldte sig til tjeneste.¹⁸⁹ Enkelte gange bruges betegnelsen »indenrigsmissionær.«¹⁹⁰ Men heller ikke

stillingsbetegnelsen »missionær« havde missionsforeningen eneret på. Gamle forsamlingsprædikanter som *Peter Larsen* og *Niels Johansen* gjorde vel ikke krav på at kaldes sådan, men hævdede begge at have været »en slags missionær.«¹⁹¹ Andre smykkede sig med denne titel, således ovennævnte Fr.A. Hertz,¹⁹² eller den hæftedes på selvbestalte rejseprædikanter,¹⁹³ således Mogens Abraham Sommer.¹⁹⁴ »Nu er det Moden at være Missionær«, skriver Niels Johansen 1859 og nævner i samme åndedræt nogle af fortidens store på Fyn, der efter Johansens anstrengt kiergegaardske forbillede måtte ofre og lide for kaldet: *Lars Petersen Møller*, *Peter Larsen*, *Rasmus Skræder* [*R. Jørgensen*, *Seden*] og *Johan Nielsen*.¹⁹⁵

Eksemplerne viser, at sprogbrugen i samtiden har været ganske upræcis, og denne upræcighed må man nødvendigvis have in mente, hvis man ved læsningen af Vilh. Becks Stenlille-prædiken vil gøre sig klart, hvad det er, han rent faktisk siger. Når han spørger: »Hvorfor er det hidtil gaaet saa daarligt med den indre Mission her hjemme hos os?« da er det ikke den lokale sjællandske missionsforening alene, han har i tankerne, men lægprædikantvirksomheden i det hele taget, sådan som den hidtil er blevet udøvet i Danmark. Dette fremgår alene deraf, at han taler om, at »saa mange have trængt sig selv frem til denne Gjærning,« – et udtryk, der fuldstændig svarer til vendinger hos Rudelbach og Birkedal, og ligesom hos disse må »så mange« naturligvis betyde »så mange.« Udtrykket kan altså ikke anvendes om Jens Larsen alene, end ikke om Jens Larsen og Jens Dyrholm, de to udsendinge i missionsforeningens tjeneste. Det er ganske enkelt en sproglig umulighed.

Om dette sted i prædikenen koncentrerer både Morten Pontoppidan og P.G. Lindhardt sig naturligt nok; det er nu engang det svageste led i deres i forvejen svage kæde af argumenter vedrørende forståelsen af Becks prædiken. Pontoppidan skriver: »Ganske vist, den Præst deroppe [på prædikestolen i Stenlille kirke] udpeger ikke ligefrem nogen. Han taler om, at der er »mange«, som har fisket paa egen Haand o.s.v. Men hvormange Indremissionærer fandtes der dengang? Saa vidt vides, ikke andre end Jens Larsen og den blinde Jens Dyrholm. Nej, V. Beck kunde nok sige »mange«; men ingen tog fejl af, hvem de havde at anvende det paa.«¹⁹⁶

Allerede dette forekommer mig at være uforsvarlig omgang med en tekst; den skal presses for en mening, den ikke har i sig selv. Værre er det dog fat med P.G. Lindhardts udlægning: »Derefter kom det direkte angreb: »og sandelig, derfor går det så dårligt med den indre mission, fordi så mange – (man betænke at foreningen havde to missionæ-

rer og den ene var der ingen, der tænkte på i denne forbindelse) – har trængt sig selv frem til denne gerning.«¹⁹⁷ Her manipuleres der direkte med en genstridig tekst, idet såvel dens ordlyd som dens mening sløres ved et parentetisk indskud, der nødtørftigt skal få den til at makke ret, hvilket den jo alligevel ikke gør, hvis man læser, hvad der står; parentesens gør jo det hele til meningsløst vrøvl, og man skal have originalteksten for sig for at blive klar over, hvad Vilh. Beck har sagt og ment.

Der er kun én rimelig måde at forstå teksten på, nemlig at Vilh. Beck, når han taler om »så mange,« også tænker på »så mange.« Og der er tilstrækkeligt mange at henvise til. Der var f.eks. den selvbevidste lærer *Rasmus Sørensen*, Venslev, stor mand i 1830'erne, præstefjendsk, siden baptist,¹⁹⁸ gravør *P.C. Mønster*, der ligeledes gik til baptisterne,¹⁹⁹ gårdmand *Rasmus Ottesen*, overordentlig veltalende, næsten på alle punkter yderliggående,²⁰⁰ gårdmand *Lars Pedersen Møller*, medstifter af missionsforeningen, en kort tid bestyrelsesmedlem, men snart frikirkemand med baptisttendens,²⁰¹ gårdmand *Peder Pedersen*, Nyrup, første formand for missionsforeningen, siden frimissionsstifter og -leder med speciale i at splitte vækkelser,²⁰² hvilket også gjaldt *N.P. Grunnet*, frikirkegrundlægger og emsig på færde for at hverve medlemmer så vidt muligt overalt, hvor andre, f.eks. Jens Larsen, havde skabt vækkelse,²⁰³ *Mogens Abraham Sommer*, sværmerisk frikirkemand,²⁰⁴ – for ikke at tale om de svenskinspirerede *Erik-Jansenianere*, der ligesom M.A. Sommer docerede syndfrihed,²⁰⁵ og mormonprædikanter,²⁰⁶ muligvis den eneste slags vildførende lægprædikanter, Beck havde personligt kendskab til.²⁰⁷ Også de nytilkomne metodister og irvingianere kan han måske have hørt eller læst om.²⁰⁸

Baggrundsstof for sin prædiken har Vilh. Beck næsten givet hentet i Johs. Clausens pseudonyme pjece om de biskoppelige visitatser, og et kritisk overblik over den kirkelige tilstand i Danmark kan han have skaffet sig ved læsning af *N.G. Blædels* foredrag herom på det skandinaviske kirkemøde i Lund 1859.²⁰⁹ Om den ældre opvækkelse, udgået fra lægprædikanterne, siger Blædel, at »Kirken med sine Naademidler traadte i Baggrunden, Lærereembedet blev ringe agtet, Lærerne selv som de, der i Rationalismens Tid havde forvansket Evangeliet, lagt for Had.« Under omtalen af missionsforeningen roses den indledningsvis, idet den er dannet »for at benytte de evangeliske Gaver, som Herren har vakt hos enkelte Lægmænd, og for at lede disse til Kirkens Velsignelse og Opbyggelse.« Men skønt foreningen kun vil støtte missionærer, der står på kirkens grund, kan der sættes spørgsmålstejn ved den ansatte missionærs (Jens Larsens) arbejdsmåde: Da han kun opholder sig kort tid hvert sted, »kan der let fremkomme et vist aandeligt

Jaskeri«, ligesom foreningen påtager sig et stort ansvar ved at »udskikke og lønne disse lægprædikanter som rettroende Lærere for alle Menigheder og derved maaske lægger et Aag saavel paa Præsternes som paa Menighedernes skulder.«

Om frikirkerne siger Blædel generelt, at »al Separatisme og Sectvæsen fremkommer af Utaalmodighed efter at foregribe den rene Kirke og danne et helligt Brodersamfund,« og at mange sekterere har fundet deres fleste og dygtigste tilhængere blandt den ældre opvækkelses forsamlingsfolk, der har været den frugtbare jordbund for »forfængelige Frimenighedspræster og halvt afsindige Stormløbere.« Af sådanne fremhæver Blædel »en forløben missionselev«²¹⁰ (dvs *Grunnet*), hvis blad, »En Røst i Ørken,« er »en Afløbsrende for alle dette Parties Uhumskheder«, samt »en forhenværende Hjælpelærer« (dvs *M.A. Sommer*), der med Kierkegaards »Øieblikket« som rustkammer i affekteret tone og med indædt bitterhed kalder samtlige præster for løgnere og bedragere, der kun for slet vindings skyld beklæder deres embeder, – og selv kræver 4 skilling i entré for adgang til at høre hans foredrag.

Dette er smagsprøver på sprogbrugen hos en af samtidens mest urbane og ireniske præster, når lægprædikanter og sekterere og separatister kom på tale, og man kan derefter let forestille sig tonen hos mere fanatiske ivrere i gejstligheden. Men mig forekommer det, at Vilh. Becks sprogbrug i Stenlille-prædikenen sammenlignet med Blædels er nærmest stilfærdig, og man må nok have gjort denne iagttagelse for at blive klar over, *hvor* positiv hans holdning i virkeligheden er over for det vidnende lægfolk – lige så positiv som Johs. Clausen i hans føromtalte pseudonyme pjece. Den del af Vilh. Becks Stenlille-prædiken, som Pontoppidan og Lindhardt har forset sig på, er i virkeligheden en analyse af et kirkehistorisk forløb, der aktualiseres i en indbydelse til samarbejde af konkret art mellem lægfolk og præster.

Som jeg læser prædikenen, er der i den intet, der tyder på, at Vilh. Beck har haft konkret kendskab til de anklager, der var rettet mod Jens Larsen,²¹¹ endsige har søgt fordægtigt at få dem smuglet ind i prædikenen. Hvis han med sin prædiken skulle have påtaget sig at søge Jens Larsen gjort »mør« (både Pontoppidans og Lindhardts udtryk), forekommer såvel ordvalg som fremstillingsform temmelig forfejlet. Det vakte lægfolk var gennem et par snese år vant til anderledes ramsaltet kost fra præsteside. Den del af prædikenen, der direkte rettede bebrejdelser mod lægfolket, har næppe gjort synderligt indtryk, men snarest forekommet trivielt; det, der fik lægfolket til at spidse ører, var ganske givet indbydelsen til samarbejde.

Forsamlingen i Stenlille kirke genkendte da heller ikke Jens Larsen i prædikenens ord, eftersom bestyrelsens anklager mod ham senere på dagen kom bag på hans tilstedeværende venner. Ej heller Jens Larsen selv har hørt noget faresignal specielt i prædikenen, – dels kendte han næppe Vilh. Beck på forhånd, dels var han vant til helt anderledes skarpe udfald mod lægmandsvirksomheden, når en præst tog emnet op, – han nægtede i alt fald i den efterfølgende samtale med bestyrelsen pure at træde tilbage.²¹²

I denne forbindelse kan nævnes en lille detalje, der taler mod et planlagt kup: Både Pontoppidan og Lindhardt synes at mene, at det var et led i komplottet, at bestyrelsen som et overraskelsesangreb efter gudstjenesten gik afsides med (Pontoppidan siger: underhånden henvendte sig til) Jens Larsen i håb om, at han havde kapituleret, så man kunne undgå et offentligt opgør. I virkeligheden forholder det sig sådan, at Rønne – iøvrigt efter forslag fra de læge bestyrelsesmedlemmer – den 16. august skriftligt havde stævnet Jens Larsen til en samtale om hans fratræden med bestyrelsen søndag morgen den 13. september kl. 8, før gudstjenesten, – et tidspunkt, der siden måtte ændres af hensyn til det af Beck ønskede skriftemål før gudstjenesten.²¹³ Det var således en tilfældighed, at samtalen med Jens Larsen ikke blev holdt før kirketid, og noget »underhåndsagtigt« var der ikke ved arrangementet; det var varslet en måned før mødet.

V

Ifølge Rønnes mødereferat i *Den indre Missions Tidende* nødsagedes bestyrelsen til under generalforsamlingen i Stenlille skolegård ultimativt at meddele, at enten Jens Larsen eller bestyrelsen måtte træde tilbage, da tilliden til missionæren var svækket på mange måder og mange steder hos den troende menighed, og tilsvarende var det gået bestyrelsen selv. Jens Larsen fik så ordet, redegjorde for sit virke gennem otte år og begrundede sin vægring ved at opgive gerningen med, at han stadig havde det indre kald. På opfordring fra forsamlingen måtte Rønne – givetvis ugerne – opregne de elementer i Jens Larsens lære og arbejdsmåde, der havde bragt forvirring og vakt kritik blandt de troende rundt om. Derefter, siger referatet, var der kun et par stykker, der ønskede at bevare den gamle forbindelse med Jens Larsen; forsamlingen godkendte ligeledes det nye navn og de nye statutter.²¹⁴ Mod dette mødereferat blev der ikke offentligt rejst indvendinger, heller ikke af Jens Larsen, som i en udførlig forsvarsartikel

i *Dansk Kirketidende* redegjorde for afskedigelsesgrundlaget og fremlagde sit eget syn på anklagerne.²¹⁵

Men over for dette i samtiden ikke anfægtede referat stiller Morten Pontoppidan og P.G. Lindhardt Vilh. Becks 40 år yngre erindringer; Pontoppidan gør det ganske ureflekteret (en forhåndenværende kilde, der udfylder et hul i hans viden), mens P.G. Lindhardt postulerer, at der her er et undtagelsestilfælde, hvor den sekundære kilde må foretrækkes for den primære. Som grundlag herfor anføres, at det samtidige referat skulle være sådan formuleret, at det viste omverdenen, at det var gået glat med at slippe af med Jens Larsen, og at der ikke var sket noget brud med fortiden; kontinuiteten var bevaret. 40 år senere kunne Beck imidlertid tillade sig at sige sandheden, da der i den nu velkonsoliderede organisation ikke mere var sådanne hensyn at tage.²¹⁶

Ifølge Vilh. Becks erindringsbog fra 1901 opstod der et stort spektakel i forsamlingen, idet mange elskede Jens Larsen, der havde været redskab til deres opvækkelse. Efter mange hårde ord mod bestyrelsen og Rønne fra folk i forsamlingen meddelte bestyrelsen, at den trådte tilbage. Beck, der – som udenforstående – længe havde siddet og undret sig over, at dette skulle være den indre mission, sprang pludselig op og lod forsamlingen vide, at dette mere mindede ham om et marked med halvfulde verdensmennesker, der kunne give sig til at slå indbyrdes, end om et møde af Guds folk. Da han således havde fået skaffet ro, »gik det som et Lyn gennem min Sjæl: Dette er jo skrækeligt, det kan jo aldrig gaa godt, men maa blive til Sektvæsen eller andet Galenskab,« hvis de folk fik lov at råde. Og han »fløj hen til Pastor Rønne« og bad ham i Jesu navn om fortsat at stå i spidsen for foreningen, ligesom han opfordrede dem, der ville slutte sig til *den* indre mission, som Rønne var formand for, til at gå ind i skolen og skrive deres navne i en fremlagt protokol. Rønne vægrede sig, men lovede til sidst at fortsætte, hvis Johs. Clausen ville være med, hvilket Clausen gik ind på, hvis også Beck ville være med. »Saadan blev den nuværende indre Mission født.«²¹⁷

Det er klart, at de to beretninger ikke ubesværet lader sig harmonisere, specielt hvad angår forsamlingens reaktion på kravet om Jens Larsens afskedigelse.²¹⁸ Men hvorfor vælge netop *denne* version af Becks erindringer, som er sidste, men ingenlunde første, udformning af erindringen om Stenlille-mødet? Det er faktisk den 7. version, jeg har fundet.

Den 6. version findes i et foredrag, Beck holdt i Studenterforenin-

gen først på året 1899; her starter han erindringen med barske bemærkninger om denne løjerlige indretning til generalforsamling, man havde dengang, bestående af tilfældigt fremmødte personer fra den egn, hvor mødet holdtes. »Det blev imidlertid en højst betydningsfuld Generalforsamling, ligesom det ogsaa blev den sidste.« siger Beck veltilfreds og udfordrende, – demokrat var han ikke. Da bestyrelsen krævede Jens Larsen afskediget, opstod der »et modbydeligt Spektakel i Forsamlingen«, og der faldt grimme udtalelser imod bestyrelsen, især mod Rønne. Det fandt Beck for galt; »med Sjælen fuld af Harme« bad han om ordet og sammenlignede forsamlingen med et ugudeligt marked. Så blev der stilhed, men da Rønne erklærede, at hele bestyrelsen ville gå af, »gik det som et Lyn gennem min Sjæl: dette kan jo aldrig gaa an at overlade den indre Mission til disse gale Mennesker, det kan jo kun føre til Sektvæsen eller anden Ulykke.« Slutningen er omtrent som i erindringsbogen.²¹⁹

Den 5. version, langt den udførligste og i særdeles novellistisk stil, en rigtig almanakhistorie, blev skrevet til en almanak 1895. Her er det, de anekdotiske træk dukker op, der dominerer i 6. og 7. version. Også her fortælles der om »et grimt Spektakel«, »mange onde Ord imod Bestyrelsen, navnlig imod Pastor Rønne.« Beck stod fuld af forundring over, at det kunne gå sådan til ved et missionsmøde, og fuld af forfærdelse over, at en sådan sag var lagt i en tilfældig »Generalforsamlings« hånd (citationstegnene er Becks); og til sidst bad han om ordet og udtalte sin modbydelighed ved de tilstedeværendes opførsel og fik dem beroliget, skønt han var en fremmed. Rønne havde erklæret bestyrelsen for fratrådt og overladt til »Generalforsamlingen« at vælge en ny, og det løb Beck koldt ned ad ryggen ved tanken om, at »den indre Mission skulde være voldgivet en saadan Forsamling, og i en Fart vendte jeg mig til Pastor Rønne og forestillede ham, hvilke skæbnesvangre Følger det ville have for den indre Mission at prisgive den til denne »Generalforsamling« af tilfældigt sammenløbne Mennesker, hvilket efter al Rimelighed vilde føre til, at den blev en Sekt uden Forbindelse med Kirken.« Han bad Rønne fortsætte, og slutningen er som i de før omtalte versioner, blot udførligere.²²⁰

Den 4. version hører til i Vilh. Becks nekrolog over C.F. Rønne 1890. Ifølge den opstod der stor forbitrelse blandt Jens Larsens venner, og der forefaldt »et højst uhyggeligt Skjænderi« med hårde ord mod formanden. »Bestyrelsen gik af, men på mit indstændige Ønske lod Rønne sig bevæge til straks at erklære sig som Formand for en ny Bestyrelse for »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark« og opfordrede dem, som havde Tillid til ham, til at slutte sig dertil.«

De tre præster blev enige om at hjælpes ad, og »saaledes afværgedes, at den indre Mission gik over i de vrede Lægfolks Hænder med Jens Larsen som Midtpunkt, hvorved den utvivlsomt vilde være bleven et sekterisk Parti i Modsætning til det præstelige Embede og en Forbandede for den danske Folkekirke.«²²¹

I 3. version, skrevet til Indre Missions 25års jubilæum 1886, tales om »et noget uhyggeligt Optrin« med vrede venner af Jens Larsen, som forlangte, at han skulle fortsætte som udsending. Under »et grimt Mundhuggeri« trådte bestyrelsen tilbage; dermed var den gamle forening opløst, og samtidig stiftedes den nye »i en lille Forsamling af højst 200 Mennesker under Kiv og Forvirring.«²²²

Den 2. version stammer fra Vilh. Becks præstejubilæum 1881, hvor det forholdsvis kortfattet fortælles, at »de Forsamlede blev onde mod hverandre, og min Sjæl oprørtes ved at se, at Mennesker, der vilde høre Herren til, kunde være saa onde mod hverandre. Da gav Herren mig et Ord til at dæmpe Ondskaben med«, hvorefter han fik den lyse idé, at fra nu af skulle hellige præster og hellige lægmænd række hinanden hånd til samarbejde i Herrens tjeneste.²²³ Dette sidste er jo vrøvl; det var i sin prædiken i Stenlille kirke, Beck havde formuleret denne tanke, som afgjort ikke var hans opfindelse, men forlængst udtalt af f.eks. Rønne og Clausen, men ikke desto mindre siger Beck her – formentlig grebet ud af luften i jubilæumsstemning – at den for den danske kirkes fremtid så betydningsfulde tanke netop i denne stund »kom flyvende som en Fugl fra Himlen ind i min Sjæl.«

Den ældste version, der er fundet, forekommer i en nekrolog fra 1880 over tømrer *Jakob Jensen*, Skuerup (Stenlille sogn), der var indtrådt i bestyrelsen ved Stenlille-mødet.²²⁴ Det hedder her, at »ved et Missionsmøde i Stenlille, det første Møde jeg prædikede ved, blev den indre Mission i dens tidligere Skikkelse sprængt paa Grund af en Uenighed angaaende Missionens Udsending, Jens Larsen; hele Bestyrelsen traadte af og en ny dannede sig, i hvilken Pastor Rønne som Formand var Bindeleddet, som forenede Missionens Fortid med dens nye Fremtid.«²²⁵

Når man arbejder med Vilh. Becks spredte erindringsstof som historisk kildemateriale, bliver man opmærksom på nogle faktorer, som i mærkbar grad spiller ind hos ham. 1) Det faldt ham åbenbart sjældent, måske aldrig, ind at søge til samtidskilder for at stimulere og korrigere hukommelsen, – end ikke at slå tilbage og kontrollere, hvad han eventuelt tidligere havde skrevet om samme emne. 2) Han var i det hele taget og også som memoireskribent et temperamentsbestemt menneske, der uhæmmet lod erindringsstoffet blive farvet af den si-

tuation, hvori det fremkom, og hvortil det skulle bruges (eksempelvis en nekrolog, et jubilæum, en opbyggelig tale). Denne tilbøjelighed tog stærkt til med årene, – sine sidste leveår synes han ofte at have været helt i sit temperaments vold (og periodisk næppe fuldt tilregnelig). 3) Mest betydningsfuld er vistnok en formodentlig medfødt – og noget barnlig – trang til anekdotisk-novellistisk overarbejdning af stoffet. Var en erindret replik ikke markant nok, blev den hugget til, så den fik fynd. Var en begivenhed ikke spændende nok i sig selv, blev den dramatiseret med – sædvanligvis – ret primitive virkemidler.

Som eksempler på sådan erindringsforvanskning kan nævnes, at Beck i 90erne lader C.F. Rønne være valgt ind i missionsbestyrelsen som dens formand lige fra foreningens start i 1853 (»i min Studenter-tid«) og blive valgt »med det udtrykkelige Forbehold, at man ikke optog ham som Præst, men kun »som Broder.« – Dette skete imidlertid først 1858, da Beck var kapellan i Ubby, men ved denne ændring opnår Beck en effektiv modsætning mellem egen ungdommelig umodenhed og en senere manddoms-erfaring, idet han tilføjer, at hans første ubetænksomt dømmende reaktion var: »»Sikken en Pjalt af en Præst;« lidet anende, at denne »Pjalt« skulde blive mig en saa kjær og dyrebar Ven og Medarbejder i den indre Mission.«²²⁶

Tilsvarende gælder, hvad Beck 1896 fortæller om Indre Missions bestyrelses forsøg på at tage pastor *P.C. Trandberg* i sin tjeneste: »I Begyndelsen af Tredserne havde Missionens Bestyrelse tænkt paa at faa ham til Rejsepræst. Det var paa et Bestyrelsesmøde i Løve Kro, at Beslutningen blev tagen, og Brevet til ham var allerede skrevet, da Posten kom og meldte hans Udtrædelse af Folkekirken, saa at Brevet blev aldrig afsendt.«²²⁷ I dette er der kun få sande ord, men til gengæld en primitiv dramatisk spænding: Tænk, hvilken skandale, om brevet var afgået, og den udtrådte Trandberg havde sagt ja til at virke for den altid folkekirketro Indre Mission! Sandheden er, at mødet på Løve kro afholdtes i juli 1862, mens Trandbergs udtræden af Folkekirken først fandt sted i juni 1863. I mellemtiden havde Rønne forhandlet med Trandberg, men fået dennes afslag!²²⁸

Andre eksempler kunne nævnes; grellest (og mest ømtåleligt) er måske de ganske forskellige versioner, Vilh. Beck har givet af sin omvendelseshistorie; herom håber jeg at kunne skrive ved anden lejlighed.

Der er således god grund til at møde Vilh.Becks erindringer med stor skepsis, når de ikke stemmer med samtidskilder, – og desto større grund, jo senere de er skrevet. Afviger en senere skrevet erindring fra en tidligere skrevet, er det nødvendigt at indkredse tendensen, som

ikke behøver at afdække dybdepsykologiske mærkværdigheder, men som måske blot bundet i trang til aktuelt at få det mest mulige ud af en historie.

Når det gælder Stenlille-generalforsamlingen 1861, er det tydeligt, at begivenhedsforløbet skildres mindre og mindre dramatisk, og at Vilh. Becks personlige indsats bliver mere og mere beskeden, jo nærmere man kommer selve begivenheden; men allerede 1890 og særlig mærkbart fra 1895 er der tale om en klar novellistisk overarbejdning, hvori indgår en tendens til at søge demokratiske ideer skræmt længst muligt bort fra Indre Missions ledelse og til at fremstille Beck selv som manden, der i en faretruende kritisk situation på én gang impulsivt, myndigt og klartskuenede reddede Indre Mission fra at falde i hænderne på (potentielle) sværmere og sekterere.²²⁹ Becks erindringer i 1901 (og tilløbene dertil i 90'erne) er ikke formulerede, som de er, fordi Beck nu uden risiko kunne fortælle sandheden om Stenlille-mødets forløb, som P.G. Lindhardt mener;²³⁰ de afspejler langt mindre forholdene i 1861, som Beck åbenbart kun havde et vagt erindringsbillede af, end situationen op mod og omkring århundredskiftet med et voksende internt krav om en vis demokratisering af den autokratiske styreform og en højst faretruende splittelse på grund af en omsiggribende sværmerisk helliggørelsesbevægelse, som Beck selv – i teologisk uforstand og manglende evne til systematisk tænkning – havde været med til at slippe ind og nu i realiteten ikke anede, hvad han skulle stille op overfor. Høvdingens image var ved at krakelere og trængte til en make up.

Det, der bliver tilbage, når sådanne karakteristika og tendenser er bortlugede, kan som fællesgods i de forskellige versioner skønnes at være nogenlunde ufordærvet erindring. Men det er ganske vist ikke meget.

De potentielle sværmere og sekterere i skolegården i Stenlille 1861 kan vi i det store hele se bort fra. Sådanne folk havde visselig haft deres tid i missionsforeningen, men de var borte forlængst, og det var nok Jens Larsen, der havde drevet de fleste ud; de sidste synes forsvundet, da den første gejstlige (Rønne) dukkede op i bestyrelsen. De trofaste, der var tilbage, var formentlig et flertal af luthersk-pietistisk sindede gammeldags forsamlingsfolk, Jens Larsens modstandere, og et mindretal af lidt forskelligartede Jens Larsen-venner, i alt fald en del grundtvigsk sindede, nogle måske med hældning mod nyevangelismen, men alle vennerne prægede af et personligt tilknytningsforhold til Jens Larsen. – 90'ernes forestilling om de skrækkelige sekterere i 1861 kan skyldes dunkle erindringer om, at der en overgang omkring

1857 havde været nogle frikirkefolk på færde i foreningen, måske også om, at Jens Larsen senere gik til irvingianismen. Bestyrelsens anklager mod ham gjaldt splidvoldende synspunkter og adfærd, men næppe i fulde alvor egentlig hæresi. Det er mærkbart, at Vilh. Beck i det omfang, han havde kendskab til anklagerne, aldrig tog dem synderlig tungt.²³¹

Tilbage af generalforsamlings-ophidselsen bliver en klart tilkendegivet fortørnelse hos en del tilstedeværende over kravet om Jens Larsens afskedigelse. Vi må da regne med, at det samtidige referat i *Den indre Missions Tidende* er så retoucheret i så henseende, som det kunne tåle at blive, uden at de utilfredse mødedeltagere kunne finde på offentligt at erklære det for uigenkendeligt. På den anden side behøver ophidselsen ikke at have været så stor som af Beck skildret; det var formentlig første gang, han oplevede, at lægmænd tillod sig at opponere mod en præst (Rønne), – og det kan nok have gjort varigt indtryk! Den eneste tilstedeværende lægmand, der har fortalt efterverdenen om mødet, mindes kun, at Jens Larsen »græd, fordi vi ikke vilde have ham i Missionens Tjeneste«; forsamlingens vildskab eller Vilh. Becks raserianfald har altså ikke efterladt noget indtryk (hvorimod han meget vel husker »en noget kras Prædiken« af den unge Beck i Sorø kirke i 1864).²³²

To et halvt år efter begivenheden skriver Johs. Clausen til Vilh. Beck: »Det er forunderligt, at enhver Fødsel gaaer igjennem Smerte, Lidelse ja Modstand. Vor Forening i dens nye Aand og Virkekraft fødtes i Stenlille hin Dag, man kan sige, under Manges Smerte.« Meningen er ikke umiddelbart gennemskuelig, men det er næppe urimeligt at tolke ordene som erindring om sorg og harme hos vennekredsen omkring Jens Larsen.²³³ Mundhuggeri skal der nok have været den søndag eftermiddag i Stenlille skolegård!

P.G. Lindhardt omtaler Vilh. Becks indgriben på denne måde: »Men da fik Beck sit store, formodentlig velforberedte raserianfald!« Lindhardt vil åbenbart i fulde alvor mene, at det ligefrem indgik i »aktionsplanen«, at Vilh. Beck som led i »det definitive kup« på et gunstigt tidspunkt skulle improvisere et raserianfald i forventning om derved at intimidere eventuelle vrangsigtede. Dette er håbløs psykologi og røber tydeligere end alt andet, at kupteorien er en skrivebordskonstruktion. Memoiremønstret tyder på, at raserianfaldet hører fantasiens verden til, fostret af Becks jævnlige genfortællinger af en historie, der egentlig ikke var synderligt spændende i sig selv, og som derfor måtte have tilført lidt ekstra dramatik hver gang, den blev sat på programmet, hvorved der efterhånden blev tillagt Beck selv en bety-

deligt større rolle, end han åbenbart har spillet. Går man tidsmæssigt baglæns gennem de fremlagte erindringsversioner, er det historien om løven, der faldt ned som et lam. At fremdrage just erindringsudformningen fra 1901 som særlig værdifuld kilde, er ren vilkårlighed. Havde Beck levet længere og haft lejlighed til at fortælle historien endnu en gang, ville vi højst sandsynligt have kunnet indlemme endnu en version i samlingen.

P.G. Lindhardt gør en del ud af, at Beck omtaler en fremlagt protokol til indtegning af medlemmer i den mission, Rønne var formand for; dens bekvemme tilstedeværelse – ja, ikke mindst dette – viser, mener Lindhardt, at det hele var aftalt spil.²³⁴ Men den er formodentlig ganske uinteressant og har, da den ikke er bevaret i Indre Missions arkiv, måske ikke engang været en protokol, men snarere en liste eller nogle lister. Også ved generalforsamlingen 1857 havde man haft den idé at fremlægge lister, hvorpå folk kunne tegne sig for et økonomisk bidrag (og ingen har påvist noget komplot i 1857, skønt det var ved den lejlighed, foreningens ledende lægmænd fratog Jens Larsen en væsentlig del af hans tiltagne beføjelser). Iøvrigt hedder det i referatet af Stenlille-mødet: »Efter et gjort Forslag blev det vedtaget at indtegne de Medlemmers Navne, som vilde tiltræde Foreningen, at den dermed kunde vinde mere Fasthed, uden dog derved at forpligte nogen til et bestemt Pengebidrag; og en stor Deel lode sig strax indtegne.«²³⁵ – Dette lyder i mine øren ikke spor i retning af rænkespil, men af sund og praktisk fornuft.

VI

Ved bestyrelsesvalget på Stenlille-generalforsamlingen gled de to læge medlemmer, der havde været mest utilfredse med Jens Larsen, nemlig O. Nielsen og H.C. Rasmussen, ud og erstattedes af præsterne Clausen og Beck samt en ny lægmand, Jakob Jensen, Skuerup. Kun skræddermester *Jens Jensen*, Fårevejle, indvalgt 1858, forblev. P.G. Lindhardt mener, at denne udskiftning skete som led i præsternes komplot, men begivenhedsforløbet passer heller ikke, hvad dette angår, ganske ind i det af Lindhardt fastlagte mønster.

Af de tre lægmænd i den gamle bestyrelse var skræddermester Jens Jensen den mest kendte, veteran i den nordvestsjællandske vækkelse, selvstændig lægprædikant, formentlig med en vis hældning mod grundtvigianismen (i alt fald discipel af Grundtvig-disciplen *C. Harm-sen*) og fra missionsforeningens første dage ven af Jens Larsen og dennes medarbejder i den vækkelse, han i sin missionærtid havde mest

held med at skabe, den i Odsherred.²³⁶ Ud fra Lindhardts præmisser kunne man have ventet, at Jens Jensen enten demonstrativt fulgte Jens Larsen ud af foreningen eller af de nye magthavere fik at vide, at han var *persona non grata*, men han blev – ikke længe, men dog så længe, at hans udtræden af bestyrelsen ikke fik karakter af demonstration eller udelukkelse. Og han havde vel at mærke ikke været det påståede præstekomplot følgagtig, men havde – ligesom bestyrelsens øvrige lægmænd – vægret sig ved at anerkende det midtsjællandske præstekonvents forslag om bispekontrol med missionsforeningens udsendinge.²³⁷

De to yngre og mindre kendte bestyrelsesmedlemmer var som nævnt blevet så lede ved Jens Larsens splittelsesvoldende teologi, at de i foråret 1861 havde insisteret på øjeblikkelig udtræden, men havde dog ladet sig overtale – og næppe af nogen anden end Rønne – til at blive på betingelse af, at enten Jens Larsen blev afskediget eller missionsforeningen ophævet, så der kunne startes en ny uden Jens Larsen. Det var således deres holdning, der fandt udtryk i bestyrelsesbeslutningen aftenen før generalforsamlingen, og endnu på dette tidspunkt var de da også villige til at blive på nævnte betingelser, også nu uden tvivl under pres fra Rønne. Man kunne forvente, at de blev på deres poster. De slap jo af med Jens Larsen, og det ville af hensyn til kontinuiteten have set smukt ud, om de var blevet. Men de gik. Om grunden til deres udtræden oplyses intet, men det lindhardtske mønster passer i alt fald ikke. De udtrådte lægmænd, også den senere udtrådte Jens Jensen, bevarede iøvrigt forbindelse med foreningen.

I bestyrelsesprotokollen klaredes generalforsamlings-referatet på den enkle måde, at Rønne i protokollatet fra bestyrelsesmødet den foregående aften ved overstregninger og tilføjelser ændrede ordlyden, hvor begivenhederne havde artet sig anderledes end af bestyrelsen foreslået og forventet; det gjaldt specielt bestyrelsesvalget. Dertil føjedes, at de nye statutter var vedtaget og forbindelsen med Jens Larsen afbrudt. Fremgangsmåden må kaldes primitiv målt med nutidsmålestok, men var dog et fremskridt i forhold til Peder Pedersens formandstid, da der ingen beslutningsprotokol førtes. Men det er ganske absurd, som P.G. Lindhardt har gjort, ud fra vore dages krav til et beslutningsprotokollat at kalde dette en forfalskning – bl.a. under henvisning til benyttelse af forskellig blækfarve. Bestyrelsesreferatet er skrevet i Assentorp lørdag aften, ændringen og tilføjelserne foretaget i Stenlille om søndagen, – og man skal ikke forestille sig, at folk gik rundt med en flaske blæk i lommen for at sikre, at tilførsler til en protokol fik samme blækfarve!²³⁸

Af det påståede »Stenlille-kup«²³⁹ bliver der overhovedet intet tilbage; der var intet at kuppe, der var intet kup planlagt, og der blev intet kup gennemført ved denne lejlighed. Der blev i hele tiden fuld offentlighed efterlyst, forberedt og iværksat en redningsaktion, der ved en forstærkelse af bestyrelsens præsteislæt hindrede, at et af vakte lægfolk påbegyndt initiativ døde strådøden. Den afgørende ændring var sket 1858, da lægfolket selv indkaldte pastor C.F. Rønne og gjorde ham til formand.

Det er helt urimeligt at fremstille netop præsterne C.F. Rønne, Johs. Clausen og Vilh. Beck som kupmagere, der for enhver – også moralsk angribelig – pris ville kvæle lægmandsinitiativet. C.F. Rønne havde i årevis markeret sig som trofast ven af lægmandsforetagsomheden. Johs. Clausen havde i sit – ganske vist pseudonyme – skrift 1860 erklæret lægmandsvidnesbyrdet sin kærlighed,²⁴⁰ og Vilh. Beck havde forlængst vist det vakte lægfolk på egnen sin bevågenhed ved afholdelse af bibellæsninger og ved oprettelse af et frivilligt menighedsråd i sit sogn.²⁴¹ Om den eksisterende missionsforening vidste han formodentlig ikke alverden, men i sin prædiken i Stenlille kirke udtalte han sig for lægmandsforkyndelsens berettigelse og plæderede i samme åndedræt for et nært samarbejde mellem præster og lægfolk. Det ville antagelig være vanskeligt noget andet sted i landet at samle tre præster, som gik mere helhjertet ind for et sådant samarbejde.

I forbindelse med foreningens redning blev personen Jens Larsen ofret, men han blev det ikke, fordi han var lægmand (Jens Dyrholm blev ikke ofret), ejheller på grund af sin grundtvigianisme (Jens Dyrholm var også grundtvigianer og havde i *En Røst i vor bevægede Tid*, 1852, i sandhed ikke mindre vægtigt end Jens Larsen formuleret sin grundtvigske holdning). Jens Larsen blev afskediget af personlige grunde, fordi han var Jens Larsen, og fordi Jens Larsen var en kontroversiel person, der let vakte irritation og næsten uundgåeligt skabte splittelse i en tid med i forvejen voldsomme teologiske og kirkelige brydninger. Alt, hvad der i denne forbindelse kaldte følelser frem, havde relationer til Jens Larsens person. Venskab og hengivenhed kom naturligt nok til udtryk hos dem, der skyldte ham deres opvækelse. De gamle forsamlingsledere irriteredes over hans trang til at dominere, og da de var af luthersk-pietistisk observans, gjorde de hans grundtvigske og nyevangeliske lærepunkter til syndebuk. Rønne kunne ikke samarbejde med ham i foreningssammenhæng, og det var han ikke ene om, – og også Rønne brugte teologiske meningsforskelle som syndebuk. Alt, hvad der havde relationer til Jens Larsen, havde tilbøjelighed til at gå op i en spids.

Som et grelt eksempel på, hvad P.G. Lindhardt byder sine læsere om det her afhandlede emne, skal anføres følgende udsagn fra 1956: »1861 satte de unge præster, Vilh. Beck og Johs. Clausen, ved et hårdhændet kup lægmændene i den lille sjællandske missionsforening fra styret efter først at have diffameret dem ved slet begrundede beskyldninger for religiøst kætteri og etisk utilforladelighed.«²⁴²

I dette citat er der ikke meget, der kan stå for en nærmere prøvelse. Bortset fra, at der intet kup fandt sted, var det ikke foreningens lægmænd i almindelighed, der blev rettet anklager imod, men kun Jens Larsen og ikke specielt, fordi han var lægmand; ejheller var det de to nævnte præster, der rejste anklagerne, men missionsforeningens daværende bestyrelse, deriblandt 3 lægmænd, og anklagerne indeholdt ikke meget om direkte kætteri og intet om etisk utilforladelighed! – Hvem sagde *diffami*?

Den ældst foreliggende kilde om Stenlille-mødet, vi har, er et brev fra Vilh. Beck til hans grundtvigske kollega og ven, *V.J. Hoff*, Vallekilde, skrevet så tidligt som 2. december 1861. Det taler et helt andet sprog end den pontoppidan-lindhardtske kupteori: »Jeg er (...) ved at prædike i Stenlille bleven skubbet ind i Bestyrelsen for den indre Mission, og jeg kan godt sige »skubbet« ind, thi det var meget imod min Villie; der skulde have været en ældre Mand ind med et rigtig godt og klangfuldt Navn (...) Og efter at jeg saaledes kom ind i Bestyrelsen er jeg med det samme kommet i Sandhed in medias res, – jeg skal nemlig til Nytaar udgive den indre Missions Tidende; – nu hvordan skal det gaa? Det kan kun gaa, om vor Herre vil sætte det i Gang; – og dertil kræves 2 Ting: for det første, at det faae nogen Udbredelse, thi det har saa godt som slet ingen, lidt over 100 Abonnenter (...) – for det Andet, at det faae noget ordentlig Indhold (..) Skal dette skee, maa jeg regne med gode Venners Bistand, – og vil bede Dem virke i begge Henseender (...) og sende mig Bidrag til Bladet enten fra Dem Selv eller Venner, ogsaa gjerne fra Lægmænd, – kun at al Strid og Kjævlери holdes ude.«²⁴³

FORKORTELSER

Ann.	Annekset til Den indre Missions Tidende
Blauenfeldt:	
IMs hist.	Louis Blauenfeldt: Den indre Missions Historie, 1912
Brb.	Brevbærer mellem Kristne, red. af Niels Johansen
CFR	Christian Frederik Rønne
DDKH	Den danske kirkes historie (VII 1958 ved P.G. Lindhardt)
DKMM	Morten Pontoppidan: Dansk Kirkeliv i Mands Minde, 1915
DKT	Dansk Kirketidende

EU	Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark/Evangelisk Ugeskrift
Holt:	
IMs hist.	Paul Holt: Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961. 1961 ff.
IM	Indre Mission
IMT	Den indre Missions Tidende
JC	Johannes Clausen
JL	Jens Larsen
Kh.Saml.	Kirkehistoriske Samlinger
MP	Morten Pontoppidan
PGL	P.G. Lindhardt
VB	Vilhelm Beck
VF	Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, red. af A. Pontoppidan Thyssen, 1960 ff
V&S	Venskab og Samvirke. Brevveksling mellem Vilh. Beck og Johannes Clausen. Udgivet af Axel Beck. 1936
ÅHSSA	Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt (1953. P.Lindhardt: Den ældste Indre Mission)

Om den ældste bestyrelsesprotokol i IMs arkiv gælder, at CFR også har benyttet den som brevbog; ellers er arkivordningen den, at bilag, f.eks. breve, henhører under det bestyrelsesmøde, ved hvilket den pågældende sag er blevet behandlet (de talrige afviselser herfra er det her omhandlede tidsrum ivedkommende).

1. DKMM 105 ff. MP synes at have benyttet sig af flg. (nævnte) kilder: IMT okt. 1861 145 ff (referat af Stenlille-mødet og gengivelse af VBs prædiken dér) og dec. 1861 181 ff (anklagerne mod Jens Larsen), DKT 1862 35 ff N. Lindberg: Den indre Mission og Jens Larsen, sst. 65 ff Jens Larsen: Til Medchristne (med en betydningsfuld fodnote ved Lindberg 66 f), sst. 129 ff C.F. Rønne: Fornøden Oplysning, med tilføjelse af Lindberg, sst.137 ff gartner Hans Sørensen om opvækkelsen ved JL på Århus-egnen, – Ludv. Mortensen: Den sjællandske kirkelige Opvækkelses' Historie, 1881, Karl H.N. Vinther: Oplevelser fra Menighedslivet i København og Sydøstsjælland fra Aarhundredets Midte. 1895, L. Koch: Fra grundtvigianismens og den indre missions tid 1848-1898, 1898, Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv, 1901, og Blauenfeldt: IMs hist.
2. IMT 1861 148 ff, Indbydelsesskrift fra Bestyrelsen for »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark,« samt en Prædiken af Vilh. Beck, Sorø (1862) 1863, »Far ud paa Dybet«. Prædiken ved Foreningen til den indre Missions Møde og Generalforsamling i Stenlille den 13de September 1861 af Vilh. Beck, Kbhvn 1911.
3. Hans Jensen: Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864, Kh. Saml. 6 IV, 1943, 298 ff har i sit noteapparat ingen henvisning til DKMM, men må grundet påfaldende ligheder formodes at have kendt den pågældende art. og benyttet den (samme gisninger, samme analyser, samme konklusioner).
4. Acta Jutlandica XXXV, 2, P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II 1894-1931, 1953, 333. Trods yderste kortfattethed vedr. bogen som helhed ofres flg. på netop denne art.: »MP er ikke blot også her en ypperlig fortæller, men røber megen kritisk-historisk sans, f.ex. i forståelsen af det kupagtige ved det møde i Stenlille 1861, hvor IM blev en »kirkelig« forening (DKL [=DKMM] 105 ff, jfr. min afhandling: Den ældste Indre Mission, Sorø Amts hist. Aarskr. 1953 9 ff).«
5. ÅHSSA 1953 9 ff.

6. ÅHSSA 1953 18.
7. ÅHSSA 1953 38 ff.
8. C.F. Rønne: Gudeligt Liv og gudelige Forsamlinger. Eet Vidnesbyrd imod de Mange, 1839, optrykt Ann. 1890 145 ff. – Dette skete samtidig med, at Grundtvig i sin: Tale til Folkeraadet, 1839, vel indrømmede de vakte ret til at samles, som de selv ville, men kaldte dem »surmulede Hældører« og bebrejdede dem »Ligeegyldighed for Kirkens Naademidler« og den sværmeriske indbildning, at de »er alt fuldvoxne i Christo, Helte og Helgener i Aanden« (anf. skr. 40).
9. ÅHSSA 1953 45.
10. N.P. Grunnet i En Røst i Ørken 15.3. 1859 48. Måske skal der ikke lægges for meget i det ordknappe referat, for sst. jan. 1860 16 refereres, vist fra samme møde, at CFR skal have sagt: »Jens Larsen prædiker Sandhed, og uagtet der findes Noget hos ham, som man kan støde sig paa, har man dog seet gode Frugter af hans Virksomhed, og han [Rønne] har modtaget gode Breve fra Folk angaaende Foreningens Missionair.«
11. ÅHSSA 1953 9.
12. F.eks. Brb. 1857 214 f, 1859 3 f, 187, 1860 2.
13. Niels Johansen: Indbydelsesskrivt til en Missions-Forening for hele Norden, 1853 10, IMT 1854 1. – Når Holt: IMs hist. 109 skriver, at bladet blev udgivet for JLs regning, er det muligvis en rigtig gisning (der var mildest talt ikke klare linjer i foreningens økonomiske forhold), men bevis er ikke fundet. Indtægten af bladet kan have været en del af JLs levebrød.
14. IMT 1855 96, Sendebuddet (nyt konkurrerende blad, udg. af P. Sørensen) 1856 5 ff (med oplysning om, at JL har meddelt ham afsked med den begrundelse, at han ikke kunne være tjent med at lønne en mand, der modarbejdede hans hensigter), Peder Sørensen: Nød og Hjælp [erindringer], 1860 108 ff, jfr PGL i Et Bidrag til Indre Missions ældste Historie, Fra Holbæk Amt 1952 11.
15. IMT 1857 51, 65.
16. IMT april 1857 50 ff: »Missionsforeningens Ordning«, sst.62 ff.
17. IMT 1857 66.
18. IMT febr. 1858 17 (art. 17 ff).
19. IMT aug. 1858 113, 119. Det af JL »beslaglagte« nr. var for juni 1858 81 ff: »Midleren og Midlerne.« JL havde selv flere gange indskærpet, at bladet ikke måtte indeholde artikler, der medførte strid, splid, kiv og tvedragt. IMT 1856 15, 16 (hvor han nægter at optage en art. af CFR), sst. 158 f (i samme nr., hvor han røber, at hans skriftsyn volder splid ude omkring).
20. IMT 1858 126 f. Hvorvidt PGL (ÅHSSA 1953 35 f) har ret i, at JL også stod bag eksklusionen kort forinden af bestyrelsesmedlemmet *Lars Pedersen Møller*, der var udtrådt af Folkekirken og havde talt nedsættende om dens barnedåbspraksis, får stå hen; intet beviser det, men det forekommer troligt nok (JL måtte ellers i den flg. tid høre ilde for at have haft frikirketilbøjelighed, men være svunget tilbage til statskirkeligheden, Brb. 1859 70 f, En Røst i Ørken 1859 181); det var dog P. Pedersen, der tog tørnen offentligt med L.P. Møller 1857-58. PGL finder det »typisk, at denne Brevveksling ikke fremkommer i Indre Missions Tidende, men i den ganske uofficielle Brevbærer.« Hvori det typiske består, véd jeg ikke, men årsagen til fremgangsmåden er, at man netop havde vedtaget, at »Artikler angaaende kirkelig Strid optages ikke i Bladet,« IMT 1857 63. – JL havde, bortset fra teologiske divergenser, god grund til at bære nag til både L.P. Møller og P. Pedersen, der begge havde medvirket primært til at stække hans indflydelse.

21. F.eks. IMT 1856 133: »Ogsaa ifjor var jeg en Maanedes Tid i Jylland. Det var i Grenaa Egnen i Sønder- og Nørre-Herred, og dengang afholdt jeg ogsaa hyppige Forsamlinger. Ogsaa dengang samledes Folk flittigt for at høre, hvad det var, vi forhandlede. Der var jo vel nogle bevægede Gemytter at see iblandt de Forsamlede, men, da jeg forlod dem saasnart, saae jeg ingen Væxt eller Groning dengang. Men nu, da jeg iaar kom derover paa Egnen igjen, viste det sig at Evangeliet ikke forjæves havde lydt for dem. Der var dog Nogle, som kom og mødte mig med Taarer i Øinene, hilste mig med Broderkysset, og bød mig velkommen med et varmt Haandtryk, takkende Gud, fordi han ifjor havde sendt mig til dem med Glædesbudskabet, hvilket de havde annammet, og af Guds Aand ladet sig det forklare som en guddommeligt Sandhed, saa at Jesus var blevet dem deres dyrebareste Skat.«
22. IMT 1857 134: »I Byen H. [= Hammelev] ved Grenaa lod Herren sin Naades Sol skinne ind i et mørkt Hjerter, hvor da Livets Sæd ogsaa kom i god Væxt, saa at den kan ventes at give Frugt, og modnes indtil Høsten. En Skolelærer Chr. H... [= Holm], filosofisk dannet og begavet med stor Skriftkundskab, havde der arbejdet meget, men – stræbt til Maalet kun ved egen Kraft! I Begyndelsen modsagde han mig meget, men Tid efter anden blev han ved det Ord, Herren gav mig at vidne, mere og mere overbeviist, indtil Herren ligesom paa eengang tog alt hans Eget fra ham, og viste ham klart, at alt hans eget Arbejde havde været forjævet og at Alt maatte skjænktes ham *uforskyldt ene af Naade for Jesu Christi Skyld*. Nu er han, det troer jeg, ved Guds Naade bleven en hjertelig Christen og beflitter sig paa at ville *leve et helligt Liv*, paa det at han kan *døe en salig Død*.« – IMT 1858 3 f ønsker JL, at han aldrig havde svaret skriftligt på spørgsmål om, hvad han udrettede som missionær, for uanset hvad han svarede, er det blevet misforstået, også blandt de troende. »Har jeg f.Ex. angivet nogen enkelt Personligheds Opvækkelse og skildret, hvorledes Herren paa sin underfulde Maade drog hiint Menneske til sig, og offentlig i Bladet tilkjendegivet det efter Manges Ønske, – ja da har jeg bagefter faaet Irettesættelse af andre Sødskende, stundom af selve den Person, som blev opvakt.«
23. IMT 1856 165.
24. IMT 1857 2 ff.
25. IMT 1857 7 f. I dette synspunkt gav Ludv. Mortensen ham tilsyneladende ret, IMT 1857 66. – IMT 1860 17, hvor JL omsider under udviklingens tryk så sig nødsaget til at styrke sit renommé ved at genoptage de udførlige rejseskildringer, skrev han udtrykkeligt, at mange havde misforstået hans beretninger i sin tid derhen, at de »troede, jeg tilkjendegav det for at vinde Ære derfor og vilde berømmes, hvilket blev mig til en stor Bedrøvelse; hvorfor jeg bestemte mig til aldrig mere at fortælle, hverken hjemme eller borte, hvad Herren udrettede ved min Virksomhed, kun ligefrem indrykke i Bladet alle Forsamlingers Afholdelse, naar og hos hvilke Personer de afholdtes.« – Når han nu begyndte igen, skyldtes det flere indtrængende opfordringer, bl.a. fra CFR.
26. IMT 1857 63.
27. F.eks. IMT 1857 65, 75 ff, 93 ff, 113 ff, 115 (red.): »Hvad Missionsefterretninger endvidere angaaer, da er det vel sandt, at den Mand, som bedst maatte kunde afgive disse, er jo Missionæren Jens Larsen. Men Jens Larsen har jo for sit vedkommende anset det meest passende og godt for Sagens Skyld, at nøies med at skrive om sit Ophold i de Egne hvor han kommer frem«, sst. 150, 161 ff, 177 ff, 182 ff, sst. 1859 97 ff, 113 ff, 125 f, 129 ff.

28. EU 26.9. 1856 219 ff. Brevskriveren er anonym, men egnen er givetvis Østdjursland, sikkert Sdr. Herred (jfr. JL i IMT 1856 14: »De fleste Præster der paa Egnen var da ikke saa bange for at deeltage i Forsamlingslivet som her paa Sjælland. Det lod dog til der i Egnen, at de vilde opspore, hvad det var for Lærdom, der prædikedes i deres Pastorater.« Fra JLs første besøg i sept. 1855 – eneste gang overhovedet, han fremkommer med en sådan bemærkning). – Det fremgår ikke af JLs rejseberetninger i IMT, at hans kone ledsagede ham på hans rejser, men Brb. 11.5. 1855 23 antyder måske også noget i den retning. – Den sandsynligste lokalisering af den anonyme brevskriver er måske: »Mandag d. 24. [juli 1856] hos Hr. Schæfer Jensen paa Herregaarden Katholm, Aalsø Sogn«, IMT 1856 128.
29. F.eks. vidnede Jørgen Hansen fra Odsherred på efterårsmødet 17.9. 1857: »Før Missionairen kom til os, sad vi i Dødens Skygge, og det var jo sørgeligt; i et christeligt Land var der intet christeligt Liv; det var haardt (..) men Gud være lovet, nu er der dog hos os Mange, som samles ene til vor Frelsers Lov og Priis,« Brb. 1857 202.
30. IMT 1856 175.
31. Til det flg. EU 16.3. 1860 209 ff. J.M.L. Hjort: Svar til Peter Larsen i Dons. – IMT febr. 1860 18 f findes JLs eget kortfattede referat.
32. At Hjort her kaldes skriftteolog, skal kun opfattes som udtryk for hans antigrundtvigske holdning; hos tidens førende antigrundtvigianere indgik såvel gammel-luthersk konfessionalisme som ny-ortodoksi og gammelpietisme, specielt i Erik Pontoppidan-efterklang.
33. Det fremgår af den flg. debat mellem pastor Hjort og Peter Larsen, Dons, at striden fra starten er af teologisk karakter, men udvikler sig til også en meningsudveksling om lægmandsvirksomheden.
34. Når Hjort EU 1860 8. bd. 212 fremhæver, at han har sine citater fra artikler i IMT, »alle med hans [JLs] Navn under«, antydes dermed måske en tvivl om, at JL selv har ført alle disse artikler i pennen.
35. Peter Larsens redegørelse (DKT 4.3. 1860 145 ff: Et Ord til Hr. Pastor Hjort i Kolding) må betragtes som supplement til Hjorts skildring, som jeg har fulgt, fordi den er udførligst og mest velformuleret, ikke fordi jeg har grund til at anse den for særlig neutral. – En formentlig uafhængig kilde er Jak. Holm: Den blinde Evangelist Jens Dyrholm, 1884 47 f, der bygger på en dagbogsoptegnelse fra Dyrholm, som overværede mødet sammen med Peter Larsen. Dyrholm (eller Jak. Holm) har mere hæftet sig ved uenighed om lægmandsvirksomheden end ved de teologiske uoverensstemmelser.
36. DKT 1860 333.
37. Aktstykkerne er i tidsfølge: Broder Brorson: De troendes daglige Trøst af den hellige Daab, over Gal. 3,23-29. Prædiken paa Nytaarsdag til Aftensang for Menigheden til Frue Kirke i Aalborg 1760. Med en Eftertale paany udgiven og Aalborgs nuværende Biskop Dr. Kierkegaard tilegnet af Peter Larsen. 1860. – Denne bog må være udkommet før nytår 1859/60, da den anmeldes EU 16.12. 1859 412 ff. J.M.L. Hjort: Et Par Ord til Peter Larsen Skræppenborg i Dons. – DKT 4.3.1860 145 ff. Peter Larsen: Et Ord til Hr. Pastor Hjort i Kolding. – EU 16.3. 1860 209 ff. Pastor J.M.L. Hjort: Svar til Peter Larsen i Dons. – EU 27.4 1860 320. Hjort: Rettelse. – DKT 6.5. 1860 299 ff. C. Berg, Kolding: En Oplysning. – DKT 20.5. 1860 329 ff. Peter Larsen og Pastor Hjort (indledning af red. C.J. Brandt, derefter uddrag af P. Larsens manuskript). – EU 25.5. 1860 359 f. Hjort: To Spørgsmaal til Peter Larsen [som ikke besvares] – EU 22.6. 1860 401 ff. Anders

- Larsen [Gamborg]: Aabent Brev til Gaardmand Peter Larsen i Dons [som heller ikke besvares].
38. Se Holt: IMs hist. 129 og Elith Olesen: Kampen om Midtjylland, i: Århus Stift 1983, 54 ff.
 39. At PGL anser CFR for at have været »konservativ grundtvigianer« i sine yngre år (f.eks. Vækkelse og kirkelige retninger 2. udg. 1959 79, 3. udg. 1978 88) er vanskeligt at forstå. – Det sydvestsjællandske Broderkonvent (1837-1854). Optegnelser af J.F. Fenger, 1890 146 f, 151 røber [1843] særstandpunkt i kirke- og sakramentsyn (147 må »lovgivende« være fejllæsning for »livgivende«), jfr. Christeligt Folkeblad nr. 46 1.8. 1847 (upag.). – DKT bd. IV 1848/49 41 på Roskilde Convent modsiges F.E. Boisens konvertit-bekendelse til »det folkelige.« – DKT 5.10. 1856 656 ff går CFR i striden om alterbogsdåben skarpt i rette med Grundtvigs tilløb til donatisme og synes at være den, der har skabt udtrykket »sletdøbte og veldøbte« (som advarsel). – DKT 1857 858, EU 15.1. 1858 78 f slutter han sig utvetydigt til skrifteologerne mod »den grundtvigske Skoles nye Paastand om, hvad der er Guds Ord til os.« – Kirkepolitisk var han dog tilhænger af sognebåndsløsning 1838 og røbede i 60erne en vis sympati for valgmenighedsloven (K. Banning: Degnekristne, 1958 146, 213, Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958 307, H.J. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874, 1948 (se reg.), DKT 1868 203 ff. Dette irriterede JC (til VB 4.3. 1868, V&S 153): »Hvad Rønne skriver, er aldeles forkert. Den levende Menighed, som støtter Missionen, har aldeles ingen Interesse for [valgmenigheds-]Loven; men naar Rønne taler om Menighed, mener han jo stadig den grundtvigianske.« Men fra grundtvigsk hold skriver N. Lindberg DKT 1870 746: »Pastor Rønne har aldrig forstaaet den aandelige Livsbewægelse [nlg. den grundtvigske], han staar midt i og paa mange Maader er berørt af.« – PGL synes at anse CFR for i 1861 at være klart antigrundtvigsk uden at påvise, hvornår sindelagsskiftet skulle være indtrådt.
 40. En Røst i Ørken jan. 1860 16, IMT 1860 62 f.
 41. Brb. 1859 115, 1860 2.
 42. DKMM 110, ÅHSSA 1953 40.
 43. Brb. 1858 188.
 44. IMT omtaler ingen præster ved efterårsmødet 1858, men Øre-Sund 1858 155 nævner 3, Brb. 1858 188 siger 4 (foruden CFR). – IMT 1859 49 ff (forårsmøde i Høve) nævner 1, sst. 1859 145 ff (efterårsmøde Sjolte) har 2, sst. 1860 75 (forårsmøde Hindholm) 0, sst. 161 ff (efterårsmøde Fuldbby) 2, sst. 1861 65 ff (forårsmøde Høve) 1. – En præst skrev i denne periode en artikel i IMT (marts 1859 33 ff, Nic. Holten om kristelig oplysning; andre art. er gengivelse af taler holdt på IM-møderne). Dertil kommer, at ganske få præster nævnes i indsamlingslisterne som formidlere af pengebidrag, f.eks. 1859 80, 1860 32, 1861 48. – IMT 1860 54 skriver CFR: »Vi see hvorlunde troende Præster mere og mere deeltage i den indre Mission, idet de bestræbe sig for at bringe Evangeliet saa vidt ud, som de formaae det.« Det, han har i tankerne, er således evangelisation i almindelighed, ikke specielt arbejde for missionsforeningen. – Det bør dog nævnes, at »en ung troende Præst« 1860 over for Rønne »erklærede sig rede til at udgaae i den indre Missions Tjeneste« (IMT 1860 114). Manden er aldrig identificeret. Blauenfeldt: IMs hist. 48 gætter på P.C. Trandberg, hvilket synes sandsynliggjort af Karl M. Kofod: P.C. Trandberg, 1925 81, 83 (med note). Andre muligheder var måske Jens Vahl eller Nicolaj Holten, se L. Blauenfeldt: Provst J. Vahl, 1918 60 f.
 45. IMT okt 1861 147.

46. IMT dec. 1859 191 (L. Mortensen), jan. 1860 15 (CFR), Brb. 1860 4 ff, En Røst i Ørken 1860 16. Heller ikke L. Mortensen: En kortfattet Skildring af mit Livs Historie, 1879 14 ff nævnes afskedigelsen. – R. Volf: Indre Mission, dens Historie og Grundtanker i kort Udtog, 1870 50 kalder L. Mortensen »en mindre heldig Medhjælper«, der »tilsidst blev de andre for udskejende«, – et par ubehagelige, forblommede udtryk, der får Blauenfeldt: IMs hist. 46 til at foreslå, at »Bestyrelsen kan have haft Grunde her, som den ikke kunde offentliggøre.« Intet tyder på, at der er rimelighed i sådanne gisninger.
47. L. Mortensen, anf. arb. 14 ff.
48. IMT 189 122 f.
49. IMT 1859 95.
50. CFR til JL 24.5. 1861, aftrykt Holt: IMs hist. 204: »at holde [et møde i Vollerup] nærmest for at samle ind til Dem selv, synes mindre rigtig, da de Troende, som virkelig vilde række Dem en hjælpende Haand i Deres Nød, have fuld Leilighed dertil foruden dette.«
51. ÅHSSA 1953 41.
52. Brb. 1860 8 f kalder Niels Johansen en blindfødt redaktør et lille mirakel, men forklarer samtidig, at »J. Dyrholm har Evne til at dictere, digte, mens en Anden nedskriver og naar det senere forelæses, kan han – med Vanskelighed – rette (corrigere): sige Feilene til. Dermed er Gaaden løst, det var det lille Mirakel.«
53. Når det – til PGLs forargelse (ÅHSSA 1953 54) – i referatet fra Stenlille-mødet 13.9. 1861 (IMT 1861 148) hedder, at Dyrholm redigerer bladet, »indtil en dygtigere Redakteur findes«, bør det indgå i vurderingen af denne uforklarede bemærkning, at formuleringen er Dyrholms egen, idet han IMT 1860 159 f havde skrevet: »Skulde der imidlertid findes en dueligere Redacteur, da er jeg villig til at vige Pladsen for ham.«
54. Beretning om det almindelige Missionsmøde i Aarhus den 19de og 20de Juni 1861 66. – At referatet er korrekt, kan kontrolleres ved det deraf uafhængige referat EU 05.07. 1861 21: »A. Nielsen [=Ravn]: Mener Præsten ikke, at det er bedst, at Manden findes først, førend Foreningen dannes? – Pastor Rønne: Manden er allerede funden; vi have Jens Dyrholm.« – Beretning etc 66 anbefaler pst. E. Mau stærkt Dyrholm; JL synes end ikke at have været nævnt. – Men Almindelig Kirke-Tidende 1861 102 har i sit ref. en passus, som de andre mangler, nemlig at CFR offentligt skulle have erklæret, at der »med Jens Larsen er indtraadt et noget spændt Forhold« (jfr. Blauenfeldt: IMs hist. 54). CFRs eget ref. IMT 1861 99 ff har naturligvis intet herom.
55. IMT 1860 132 ff, CFR om Nyborg-mødet og appel til præsterne sst. 1860 113 ff.
56. IMT nov. 1860 167 ff.
57. Best.-prot., CFR til VB 6.9. 1860, aftrykt Holt: IMs hist. 184, faksimile 185. I nekrolog over CFR IMT 1890 550 stedfæster VB sit første møde med CFR »paa Storebælt efter et Hedningemissionsmøde i Nyborg, saavidt jeg husker i 1858.« Bortset fra, at mødet var 1860, skal det nok have sin rigtighed; ovennævnte brev forudsætter tidligere samtale-kontakt.
58. V&S 64, JC til VB 19.11. 1860, IMTs best.-prot. ved 14.11. 1860 med konventets »grundsætninger«, jfr Holt: IMs hist. 186.
59. J.C. Lindberg Nordisk Kirke-Tidende 1837 547 ff, Rasmus Sørensens og Peder Larsen Skræppenborgs Reise i Jylland, 1837 8, 11, 13, Niels Johansen: Herrens Ord i de sidste Verdens Dage, 1837 17, jfr. Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958 272 f, 280 ff, Knud Banning: Degnekristne, 1958 181 f.

60. Se især PGL: Et bidrag til Indre Missions ældste historie, i: Fra Holbæk Amt 1952 5 ff, jfr. Holt: IMs hist. 133 ff.
61. IMT 1855 44 hedder det, at JL havde rådført sig om ordinationen med Grundtvig, Lindberg, Martensen m.fl., »som have samtykket i, at det var rigtigt at indgive en Ansøgning.« Som anført af PGL anf. afh. 24 kan Martensen næppe have givet et sådant råd.
62. Brb. 1855 61, J. Nielsen til sønnen Niels Johansen 16.6. 1855.
63. A. Andreas Nielsen Ravn: Livserindringer, 1899 29. I Århus Bispearkiv (Landsarkivet for Nørrejylland) er under Litra L intet fundet, der bekræfter dette, så en eventuel godkendelse og velsignelse har altså haft rent privat karakter. At der skete henvendelse bekræftes Theologisk Tidsskr. IV 1888 (Nogle Breve til Biskop G.P. Brammer fra H. Martensen) 286 f.
64. Best.-prot. ved 20.11. 1860, jfr Holt: IMs hist. 186 ff, hvor brevet er paraphraseret.
65. ÅHSSA 1953 42 f. PGL har måske stolet på MPs vurdering DKMM 113, at JC »kom med det Forslag, at man skulde faa Biskopperne til at prøve dem, en Tanke, som Rønne beredvillig gik ind paa, men som de læge Bestyrelsesmedlemmer alle som een bestemt modsatte sig.« MP har imidlertid ikke kendt brevet, men misforstået den misforståelige paraphrase Blauenfeldt: IMs hist. 51.
66. Best.-prot. ved 12.12. 1860, JCs svar på konventets vegne.
67. Vedr. forfatterskabet H. Ehrencron-Müller: Anonym- og Pseudonym-Lexikon 185, jfr Kh. Saml. 6 IV 242, Otto Møller til H.F. Rørdan 24.1. 1860 (givetvis fejldatering for 1861 som så ofte i begyndelsen af et nyt år). Et brev i V&S 65 f fra VB til JC 12.12. 1860 (røber pjecens udgivelsestidspunkt) bliver med sit varme forsvar for Martensen først forståeligt, når man bliver opmærksom på, at VB netop – og åbenbart med ubehag – har læst pjecen og udelukkende hæftet sig ved dens kritik af Martensen, mens han ikke under læsningen har fattet så megen interesse for emnet indre mission, at han finder pjecens overvejelser herom omtale værd!
68. Anf. arb. 7: »At han virkelig saaledes ligesom i Fødselen kvalte Vranglæren, kendes bedst paa den dybe Taushed, som Grundtvigianerne have iagttaget, siden Martensens Indlæg og Afgjørelse i Sagen fremkom.« – Den antigrundtvigske stemning er så fremtrædende, at O. Møller skriver til H.F. Rørdam (se note 67): »en Del Sandheder er der deri, om jeg end ikke ynder hans megen Tale om »Sektvæsen«, thi man ved jo vel hvad det er for Folk, han sigter til og titulerer saaledes.« Det er dog næppe grundtvigianerne, JC har i tankerne, men de mange baptister og mormoner på hans egen. – O. Møller kender ikke forf.s identitet.
69. Anf. arb. 12 fortæller lokale eksempler på forberedelse af bispevisitats som ren selskabelighed så nøje svarende til VB: Erindringer fra mit Liv, 1901 32 ff, at der må være tale om fælles kilde eller den enes afhængighed af den anden.
70. Anf. arb. 27. Denne passus må have forbindelse med/afhængighed af CFRs udredning i brev til JC 14.11. 1860: »Vi maa ikke glemme, at den indre Missions Sendebud hverken skulle være Kirkens Lærere eller Menighedens Lærere, – de skulle ikkun støtte Lærestanden ved Livets og Troens Vækkelser.« JC har således kvittet konventets »grundsætninger« på dette punkt til fordel for CFRs synspunkt.
71. V. Birkedal: Samvittighed og Retfærdighed, 1856 18 f. Skriftet udkom i anledning af »striden om alterbogsåben«, og det kan være for at distancere sig fra en association i den retning, JC så eftertrykkeligt fremhæver Martensens rette handle-måde i denne sag.

72. DKT 1857 333 ff: Indre Mission og Menighedsraad, sst. 1858 83 ff: Referat af indledende foredrag på Roskilde Convents efterårsmøde 1857 om lægprædikanter.
73. EU 4.9. 1857 129 ff.
74. Martensen til G.P. Brammer 11.1.1859: »Den indre Mission refererer jeg til *Diakonatets* Idee. Ikke Ordet, men Gjærningen er det Principale, skjøndt Ordet vistnok er medvirkende,« Theol. Tidsskr. IV 1887 289, jfr. L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den indre missions tid, 1898 211. Offentligt tilkendegivet i: Den danske Folkekirkes Forfatnings-Spørgsmaal, 1867 57 ff samt Christlig Ethik. Den specielle Ethik II, 1878 410 ff, jfr. Af mit Levnet, 1883 III 86 ff.
75. Best.-prot. 6.1. 1861 (J. Jensen, Fårevejle, O. Nielsen og H. Chr. Rasmussen), sst. 21.3. 1861, IMT 1861 72.
76. Til det flg. Beretning om det almindelige Missionsmøde i Aarhus den 19de og 20de Juni 1861 60 ff, EU 5.7. 1861 18 ff, IMT 1861 97 ff.
77. Den gejstlige opfattelse af egen fortræffelighed over for lægmandsforkyndelsens underlødighed udtrykkes af DMS-formanden således: »Vi Præster, som have gjenemgaaet Forberedelsens Besværligheder, have langt lettere ved at blive i Ydmygheden end begavede Lægprædikanter, der forkynde Ordet som ifølge en Aandens Gave.« Beretning etc 68, EU 5.7. 1861 22.
78. ÅHSSA 1953 45 f, DDKH VII 108 f. – PGL støtter sig bl.a. på VB: Erindringer 202 f: »Det var Johannes Clausen, som gjorde Udkastet til Love og Bestemmelser, som Indre Mission fik paa sin Stiftelsesdag d. 13. Sept. 1861«, men VB husker galt. Det, JC tog sig af, var ved nytårstid 1862 at besørge udgivet »Indbydelsesskrift fra Bestyrelsen for »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark«, 1862 (flere gange optrykt flg. år), indeholdende VBs prædiken i Stenlille kirke samt de statutter, CFR havde forelagt på Århus-mødet juni 1861, jfr Holt: IMs hist. 239 f.
79. IMT 1861 65 ff. – Omtalte »ledende Grundsætninger for den bestaaende Forening for den indre Mission« kan ikke være »Missionsforeningens Ordning,« IMT 1857 62 ff, men må være CFRs tiltrædelsesprogram fra 1858, da prot. henviser til offentliggørelse både i IMT og DKT, og det gælder kun sidstnævnte, IMT 1858 120 ff, DKT 1858 570 ff.
80. Ordet *kup* forekommer i forbifarten DKMM 126: »efterat Beck havde gjort sit Kup og overtaget det hele.« Der hentydes til hans skandetale til generalforsamlingsdeltagerne (Erindringer 62), og ordet kan i sammenhængen næppe have været *seriøst* ment, men bliver ikke desto mindre i PGLs fremstillinger et overordentligt betydningsfuldt og idelig gentaget nøgleord, idet hovedansvaret for det påståede kupmageri dog flyttes fra VB til JC.
81. ÅHSSA 1953 44. Det urimelige udtryk kan være reminiscens fra DKMM 115 f, der om VBs prædiken i Stenlille kirke sept. 1861 *metaforisk* skriver: »Det er sandelig Skyts af svær Kaliber. Dersom V. Beck havde af Overkommandoen faaet betroet Artilleriforberedelsen til det forestaaende Angreb paa J. Larsens Stilling, kunde han ikke godt have udført det eftertrykkeligere./Det lader da ogsaa til, at man formodede allerede at have faaet gjort Fjenden mør.«
82. Her er benyttet udtryk fra ÅHSSA 1953 47 ff, men flere af dem gentages, undertiden i let varieret form, i senere fremstillinger af samme emne ved samme forf. (se oversigten note 239).
83. IMT 1863 13 f, jfr. Brb. 1860 8, hvor Niels Johansen hævder, at bladet p.t. har ca 200 abonnenter mod 1000 de første par år – R. Volff: Indre Mission, dens Historie og Grundtanker i kort Udtog, 1870 51 har andre tal.

84. IMT 1858 138: »Iøvrigt skriver Modstanden hos adskillige Lægfolk mod den indre Mission sig for en Deel fra de forskjellige evangeliske Talere, som leder Forsamlingerne i enkelte Egne, thi Egoismen enten fordi man ikke er taget med paa Raad i en saa vigtig Sag som den indre Mission eller Misundelse for, at en Mand som Missionæren nyder nogen Understøttelse for Evangeliets Prædiken, kan ligesaa godt opstaae hos en Christen som hos den Vantroee.«
85. Synspunktet formuleret af (den ikke just gammeldags-troende Kierkegaard-efter-snakker) cand.teol. P. Chr. Zahle i Øre-Sund allerede 25.9. 1858 156: »da Peder Pedersen for 5 Aar siden stiftede »Foreningen«, var Stillingen anderledes end nu. Da gjaldt det kun om at vække de Døde i Folkekirken (...) Allerede have vi seet »Missionairen« optræde Dømmende lige overfor uden for staaende Troessamfund og i Kraft af sin egen formeentlige »Troesgrund« forkaste dem.« Jfr. også den tidligere formand, nu frimenighedsleder P. Pedersen Brb. 1859 69 ff, der minder om, at JL tidligere var langt mindre stats- og folkekirkelig end nu. Tilsvarende Louis Blauenfeldt: Provst Jens Vahl, 1918 52, der taler om JLs »kirkeforladende Tanker« (åbenbart ca 1857), som en del af hans venner ikke kunne billige.
86. Best.-prot. under 21.4. og 15.5. 1861, jfr. Holt: IMs hist. 203 f.
87. ÅHSSA 1953 44.
88. Best.-prot. under 21.3. 1861.
89. DKMM 112 f. Som kilde har MP formentlig benyttet Blauenfeldt: IMs hist. 50 f.
90. ÅHSSA 1953 43: »derimod rejstes der – formentlig af de to præster, og ikke af lægfolket – anklager mod Jens Larsen.« Det mellem tankestregerne anførte er direkte i modstrid med de også af PGL anvendte kilder i IMs arkiv.
91. Best.-prot. CFR til JL 24.5. 1861 (aftrykt med moderne ortografi i Holt: IMs hist. 204 ff), jfr IMT 1861 147 og 181 ff. Desuden DKT 1862 35 ff (N. Lindberg), 65 ff (JL), 129 ff (CFR), 133 ff (N. Lindberg).
92. IMT 1861 182 f uddybes disse adfærdsanklager til, at JLs gerning »ofte syntes at lide af Mangel paa ret Hjertelighed og Salvelse [= »udstråling«], stod saa at sige ganske uden for den vigtige Forbindelse med Omsorgen for de Sjæle, som netop samlede sig om hans Prædiken, uden at styttes af alvorlig Bestræbelse for ved tilknyttet Samtale og Besøg at føre det prædikede Ord ind i Tilhørernes Hjerter.« – Desuden nærede bestyrelsen »Frygt for, at Foreningens Missionær ikke havde sit Øie alvorligt opladt for den store Fare, for hvilken enhver af os, der forkynder Ordet for Andre, er udsat: nemlig at synes godt om sig selv og sin Virken. Mangler dette Syn, eller agter man, uagtet broderlig Paamindelse, ikke den Fare for Noget, men troer at være kommet ud over den, da kjender man ikke sig selv, og uden at vide af det kommer man til at rose sig selv, istedetfor at give Herren Æren.«
93. DKT 1862 65 ff.
94. IMT 1857 2 ff, 1858 138 f.
95. IMT 1861 183.
96. DKMM 121 ff, PGL i ÅHSSA 1953 56-61. – Det er en procedurereform, der er direkte overtaget fra Niels Lindbergs behandling af sagen DKT 1862 66 f (note).
97. For mig at se fastholder CFR med stor konsekvens klagepunkterne fra best.-mødet 21.3. 1861 over brev til JL 24.5. og IMT 1861 183 ff til DKT 1862 129 ff, og klagepunkterne svarer i vid udstrækning til oplysninger, man kan læse sig til i IMT m.fl. samtidssblade. Når N. Lindberg DKT 1862 135 anker over, at JL afsættes »for et dogmatisk kætteri, som han 4 måneder før på den klareste måde havde fralagt sig« (PGLs formulering ÅHSSA 1953 60), lades det uomtalt, at CFR DKT. 130 udtrykkeligt erklærer JLs forklaring for en bortforklaring.

98. L. Mortensen: En kortfattet Skildring af mit Livs Historie, 1879, 18.
99. IMT 1856 155 f. – Sst. 16 ff: »Vi vide jeg godt, (...) at der om de tre Troens Artikler i vor Tid er en stor Tvist iblandt vore Lærde, saavel som blandt de troende Lægfolk«. – Sst. 177 ff ofres en hel artikel på, at »iblandt de Christne er der for Tiden en stor Strid baade med Mund og Pen om, hvad der forstaaes ved »Guds Ord.« – Sst. 1860 105 skriver J. Dyrholm: »Det er mig ikke fremmed, at adskillige af vore dygtige Præster og flere christelige Lægfolk, deriblandt ogsaa Jens Larsen og jeg have faaet og faaer vel endnu Skyld for at vi ringeagte den hellige Skrift eller skatter den ikke saa høit som vi bør«. Beskyldningen afvises naturligvis.
100. IMT 1858 21 ff.
101. EU 9.3. 1855 (A.G. Rudelbach: Den Grundtvigske Theorie og den evangelisk-Lutherske Kirke) 226 f.
102. Anders Larsen Gamborg: Noget om Kirkestriden i Danmark, 1855, 23 f. »Engle-Aaabenbarelsen« hentyder til Grundtvig: Om Christendommens Sandhed, Udvalgte Skrifter IV 523; da Grundtvig længe havde ledt efter det store vidnesbyrd om kristendommens sandhed, så »endelig hviskede en god Engel til mig: hvi leder du om det Levende hos de Døde!«
103. Best.-prot. brev af 24.5. 1861, jfr Holt: IMs hist. 205.
104. IMT 1861 184.
105. Grundtvig: Lidt mere om Alterbogs-Daaben og saavidere, 1856 9 f. – Gr.s udsagn om CFR, der hverken vidste ud eller ind, benyttedes med skadefryd polemisk af N. Johansen i Brb. 1858 156 og 187. Til gengæld brugte N.G. Blædel: Grundtvigianismen og den danske Folkekirke, 1873 12 det fulde Gr.-citat til ironisk vidnesbyrd om Gr.'s »overnaturlige Aands-Indgivelse eller Aabenbaringer.«
106. Nærmest kommer IMT maj 1856 71 f med et stærkt angreb på vanedåb med advarsel mod adskillelse af tro og dåb. Dette kan dog ikke kaldes donatisme og behøver ej heller at være inspireret af »striden om alterbogsdaaben«. – DKT 1862 67 refereres et tabt svarbrev fra JL til CFR maj 1861, hvori erklæres,« at han vel for nogle Aar siden har udtalt flere Steder, at Daaben tabte i sin Værdighed og Gyldighed, naar Vantro forvaltede den, men at han er kommet til bedre Erkjendelse herom.«
107. DKT 1862 73 f.
108. IMT 1861 184.
109. IMT 1863 422 bruger J. Dyrholm i omtale af JL udtrykket: »det nye Lys, der var opgaaet for ham« i forbindelse med hans overgang til irvingianismen; det har måske været et yndlingsudtryk, han har benyttet om teologiske nyopdagelser af spekulativ karakter.
110. IMT 1861 55 ff gengives efter Øre-Sund et revsende brev fra Lammers til M.A. Sommer; sst. 1860 131 havde CFR i et aftrykt brev mindet om, at Sommer og L.P. Møller forkyndte syndfrihed. – Brb. 1859 153 (med henvisning til den svenske baptistmissionær Möllerswärds artikel i Øre-Sund nr 39), 180, 184, sst. 1860 13, jfr Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer, 1963 119 f. – Lars Pedersen Møller havde efter eksklusionen af IM meget at gøre med Sommer. Emil Larsen, anf. arb. 115 ff, men udtalelser af ham i den her omhandlede retning er ikke fundet.
111. Brb. 1856 76, 109 ff, Karl H.N. Vinther: Oplevelser fra Menighedslivet i København og Sydøstsjælland, 1895 37 ff, 72 f, jfr. VF I 148 f.
112. IMT 1856 111.

113. DKT 1852 705 ff. Allerede EU 17.3. 1854 187 kunne mag. L. Zeuthen finde på at skrive: « som bekendt, er Moral et Ord, der i Grundtvigianernes Mund sædvanligvis kun bruges i en foragtelig Betydning. »
114. Kirkelig Samler 1855 97 ff: Om den Christelige Børnelærdom, sst 193 ff: Den Christelige Daabspagt (lettest tilgængelige i Udvalgte Skrifter IX 329 ff). Netop om det her fremhævede i disse artikler skriver EU 12.10. 1855 222, at Grundtvig nu »strejfer det hæretiskes Gebet«.
115. Budstikken 15.1. 1855 63 f og flg. numre, Th-b: En Samtale imellem en Lægmand og en Præst i Anledning af Striden om Daabspagten og Symbolum apostolicum. De deri anlagte synspunkter synes ikke imødegået fra grundtvigsk side. L. Zeuthen angreb art. hårdt EU 27.4 1855 345 ff og 7.9. 1855 138, men Budstikken 15.9. og 12.10. 1855 forsvarede bladets redaktør, F. E. Boisen, svoger til Heramb, udtalelserne, som derfor ikke kan regnes for atypiske. Se også Heramb DKT 21.10. 1855 689 ff, L. Zeuthen EU 18.1. 1856 44 f, 137 ff. – Zeuthen finder art. kontroversiel. Endnu DKT 1873 845 ff vender Zeuthen tilbage til denne strid.
116. Jfr. N.E. Balle: Lærebog i den Evangelisk-Christelige Religion 3. Kap., § 9 b og c.
117. Budstikken 1855 440, 553 ff.
118. EU 27.4. 1855 (Aand og Bogstav) 346 f. Sst. 138 hedder det, at Heramb og Boisen med deres teser har »valgt og udbredt det Letfattelige, men Løse, istedetfor det Dybere og Sande.« – Sst. 7.9. 1855 140. – På disse to indlæg svarede Heramb, hvad tesen angår, undvigende DKT 21.10. 1855 689 ff. Zeuthen fortsatte (kort) EU 25.11. 1855 317 (note 2), og debatten mundede ud i et ordskifte mellem den selvstændigt balancerende pastor Fr. Vilh. Andersen EU 21.12. 1855 og L. Zeuthen sst 18.1. 1856 44 ff og 15.2. 1856 137 ff.
119. M.A. Sommer havde en tid samarbejdet med den norske frikirkepræst G.A. Lammer, som JL skrev et hvast stykke imod, da han var ved at vinde indpas i JLS gamle vennekreds, IMT 1858 166 ff, jfr Brb. 1859 3 f, 69 ff (P Pedersen).
120. IMT 1858 51 f.
121. DKT 1862 77. Sst. 135 (note) citerer N. Lindberg et ikke bevaret brev fra JL til CFR: »Hvad Ytringen om Grundtvigs Mening om Djævelsforsagelsen angaar, som jeg til nogle Enkelte af mine nærmeste Troesvenner har omtalt, da har jeg herom slet ingen fast Mening, men fortalte blot Prædikenen saa godt min Hukommelse tillod det saa ordlydende som det kom fra den gamle Grundtvigs Læber; og skal jeg efter disse Højtidsdage, den gamle Oldings Jubilæum fører med sig, see hos ham at føre denne Prædiken tilveje og da sende Dem den til Gjennemlæsning.« – Prædikenen ses ikke at være fremsendt, men arkivet er ukomplet. – Det omtalte jubilæum må være Grundtvigs 50 års præstejubilæum 3.5. 1861, og prædikenen må vel være holdt vinteren 1860-61. Den findes ikke i »Sidste Prædikener i Vartov Kirke 1861-72« I-II, 1880, og jeg har ikke været i Grundtvig-arkivet.
122. Holt: IMs hist. 233, brev i IMs arkiv, som jeg ikke selv har set; det må være undgået min opmærksomhed i det i sin tid helt kaotiske arkiv.
123. DKT 23.2. 1862 130.
124. Dog skriver JL allerede 1853 helt regelret: »Djævelens Tjeneste har Alle afsagt i Daaben og lovet Troskab mod Gud, og svoret en Eed at holde den til deres Livs Ende« (Forsamlinger og mormoner, ved K. Banning, 1960 91, brev fra JL til pastor L. Børresen, Kundby, 14.3. 1853). Ligeledes IMT 1856 20: »saa lærer ogsaa Guds Aand os efter Skriftens Anvisning, at forsage det ugudelige Væsen o.s.v., hvilket hører til vor Daabspagt og som Betingelse for vor Salighed!«
125. Henholdsvis brev 24.5. 1861 og IMT 1861 184.

126. DKT 1862 74 ff.
127. Det hedder f eks IMT 1857 31 ff, at efter dommen må de genstridige vandre ind ad Helvedes forfærdelige porte og have Djævelen og hans ånder til selskab i den evige pine i svovlsøen. »Thi de forsmaaede Guds store Naades Tilbud, mens det endnu var Naadens Tid.« – Sst. 1858 89: »Ved Troen uden Daab ere vi ikke indkomne i Guds Rige, og at være døbt og ikke have Tro, dermed gaae vi ligegodt til Helvede.«
128. Se herom VF I 155 ff med anførte kilder, hvortil kan føjes af litt.: Emil Larsen: Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse, Kh. Saml. 1973 194 ff. – Hertil svarer IMT 1863 337 (Peder Pedersen: Om Opvækkelsen i Omegnen af Tikjøb). Se også Brb. 1857 214, 1859 4.
129. VF I 39, 156 f, hvoraf det fremgår, at de havde støttet DMS siden 1827 og været med til at starte gudelige forsamlinger, vist fra midten af 1830erne.
130. C.O. Rosenius' rapporter til *The American and Foreign Christian Union*, offentliggjort i bladet af samme navn, er udgivet af Gunnar Westin i *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1930 243 ff og i oversættelse til svensk ved samme i *Ur den svenska folkväckelsens historia och tankevärld II*, Sth. 1931. Disse samtidskilder omtaler intet Danmarks-besøg ved Ahnfelt 1849 (da han endnu ikke var ansat af det amerikanske selskab, var det heller ikke at vente). – Oplysningen om besøget er hentet fra »Luthersk Missionsforening 1868-1918«, 1922, 63 ff, givetvis baseret på mundtlig tradition og efterladende det indtryk, at familien Schubell først blev vakt ved denne lejlighed; det hører nu engang med til Luthersk Missionsforenings opfattelse af pionertiden, at først med Ahnfelt kom evangeliet til Danmark, jfr »Luthersk Missionsforening gennem 75 Aar 1868-1943«, 1943 38: »Oscar Ahnfelt kom meget tidlig til Helsingør – første Gang allerede i 1849 – og han saa det som et Kald at bringe Evangeliet ind i Nabolandet«. – Også Oscar Lövgren: Oscar Ahnfelt, Sth. 1966 36 nævner Helsingør-besøget 1849, senere besøg p. 120, men indrømmer p. 37, at der ikke vides meget om disse rejser.
131. *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1930 264 = *Ur den svenska folkväckelsens historia och tankevärld II* 67 gengives i brev af 24.12. 1852 et brudstykke af brev fra Ahnfelt af 3.12. 1852 med omtale af et besøg i Danmark. – Hovedkilden er Karl H.N. Vinther: *Oplevelser fra Menighedslivet i København og Sydøstsælland*, 1895, 123 ff, der yderligere oplyser: »Til Helsingør kom Ahnfelt ofte, og der vandt han flere Venner, hvoraf nogle blev Stammen til de saakaldte Møllerianere i Nordsjælland, et Parti, der aldeles forvansker Herrens og Kirkens Lære om Retfærdiggørelsen ved Troen«. Om Jens Larsen sst. 116 ff. – Om Ahnfelt i Danmark 1856 Brb. 1856 195.
132. IMT 1855 15.
133. IMT 1858 166 ff, brev fra JL til »Kjære Sødskende i Herren«.
134. Niels Johansen: *Indbydelsesskrift til en Missions-Forening for hele Norden*, 1853 16.
135. Om JLs sangbog skriver Fr. Zeuthen i *Fra Bethesda* 1887 354, at den indeholder en del fra svensk oversatte sange, af hvilke nogle er »af en saadan Beskaffenhed, at de let, naar ikke det nødvendige Korrektiv gives, kan bane Vejen for Børnholmernes Lære.«
136. IMT 1860 126. Trykfejlen »Hver den« for »Verden« viser antagelig den blinde redaktørs problem som korrekturlæser: Fejlen høres ikke.
137. IMT 1860 27 ff. – 1855 udkom *Den frie Naade*, også med Rosenius-artikler.

138. F.eks. JL 14.3. 1853 til pastor L. Børresen, Kyndby, i: Forsamlinger og mormoner, ved K. Banning, 1960 90. – IMT 1856 125. – Mod dette udtryk advarede VB, da nyevangelismen var slået igennem herhjemme med Luthersk Missionsforening.
139. F.eks. IMT 1857 37: »Dette er det store Hemmelighedsfulde i vor Tro: at al vor Synd er straffet paa Guds Søn, ja ikke alene vor Synd, vi som troe, men endnu alle Menneskers Synd paa den ganske Jordens vide Kreds, som har været, endnu er og skal blive indtil Verdens Undergang (...) al Synd er af Gud straffet og, som den retfærdige Gud har faaet sit retfærdige Krav i Loven fuldkommet i og ved sin Søn og har straffet al Synden paa sin Søn, saa kan jo Gud ikke oftere straffe Synden hos Mennesket, da al Synd blev straffet paa Jesus, hans Eenbaarne, og alle Budde- ne i Loven ere blevne opfyldte af ham, ogsaa i vort Sted, saa at Christus er Lovens Ende til Retfærdighed, for hver den som troer.« – Sst. 1858 83 f: Jesus har som midleren »bragt en evig Retfærdighed tilveie til alle Mennesker, saa der nu ikke skal gjøres Mere til Syndegjældens Afbetaling, end det som gjort er ved Forsonin- gen« (...) »saa er der Mange, der troe, at som der ved dette Ovenanførte (Forsonin- gen) alle Ting ere tilveiebragte, saa ere og alle Mennesker ved det Samme deelag- tiggjorte i Forbindelse med Gud, og eier Saligheden, naar de troe dette.« Citater- ne er spækkede ikke blot med nyevangeliske tanker, men også vendinger.
140. IMT 1857 (Guds Riges Evangelium) 31 ff. – Sst. 42 f har vi det måske stærkeste vidnesbyrd om Jens Larsens helt kompromisløse domsforkyndelse, idet det bl.a. hedder om de fordømte: »De have ikke villet høre her i Tiden, hvad Herren ved sine Tjenere talde til dem; men nu vil Dommeren derfor heller ikke høre deres Bønner (...) Og da vil Dommeren lade Helvedes Porte oplukke, hvorfra Ingen kommer tilbage, og der lade dem see Fordømmelsens evige Afgrund, Svovlsøen, Pinestedet (...) Thi de forsmaaede Guds store Naades Tilbud, mens det endnu var Naadens Tid.«
141. Begge sentenser her efter Chr. Møller: Mod hvem er Gud naadig, og paa hvilken Grund er han det? i: Budskab fra Naadens Rige 1868 8. Den sidste sentens, der har en forhistorie i såkaldt hyperevangeliske kredse i Sverige, er først sat på prent her i landet af P.C. Trandberg: Aabent Sendebrev til Udgiveren af Budskab fra Naadens Rige, 1866 36 som advarende eksempel på nyevangelisk forkyndelse.
142. L. Landgren: Om försoningen, Sth. 1876 7, hvor forf., svensk biskop, hævder at have hørt en præst sige sådan i en prædiken. – Den norske nyevangelist, klokker Johs. Jørgensen, gennemspiller temaet for fuldt register i (norsk) *Evangelisten* 1891 (»At kjende Gud«) 133, hvor det hedder, at Gud »elsker Synderen midt i hans Synd og Ugudelighed, at han elsker Skjøgen midt i Lasten, elsker Tolderen midt under det, at han er i fuldt Arbeide med at forfalske Skattelisterne, elsker Løgne- ren midt i hans Løgn, elsker Forføreleren, der gaar paa Jagt efter sit Bytte, elsker Morderen, hvis Hænder er ganske røde af hans Offers Blod, elsker den blinde Veileder, der leder udødelige Sjæle ind i evig Fortabelse, elsker Hykleren og Forræderen, idet han lumsk trykker Forræderkysset paa Gudssønnens rene, helli- ge Læber.«
143. Pietisten II 1843 (Om syndernas förlåtelse) 150, jfr. C. O. Rosenius: Hemmelighe- der i Lov og Evangelium, II 3. oplag 1874 620. – Rosenius' inspiration er atter den svenske radikalherrerhuter A.C. *Rutström* i 1700-tallet, se f.eks. *Kongl. May. sts och Riksens Svea Hof-Räts Dom imellan Advocat-Fiscal-Åmbetet uti Høy-bemälte Hof-Rätt, och Doctor Anders Carl Ruiström*, Sth. 1766 89 f: »sade jag icke, at Gud är alla lika nådig, oansedt en menniska skulle bedrifwit then aldra största synd,

- eller begådt alla the synder, som skedt alt sedan werlden warat skapad, allenast syndaren tänkte och trodde, at Frälsaren lidit för våra synder, så woro synderna förlåtna, och han alla thessa synder qvitt.«
144. Pudsigt nok svarer denne JLs i 1861 angrebne tankegang til en fundamental tankegang sidenhen i VBs teologi og forkyndelse, udtrykt ved IMs 50års jubilæum 1911 af indremissionær og bestyrelsesmedlem H. Chr. Beck [ikke i familie med VB] således: »Jeg mindes tydeligt de første Gange, jeg hørte ham tale om »den evigt gældende Syndsforladelse,« som vi havde modtaget i vor Daab« (Indre Missions Jubilæum 1861-11. September-1911 29). Tanken er hos VB 1. gang fundet IMT 1865 555: før du kan få attest af din frelser på, at din tro har frelst dig, må du »først faae det store Syn paa din Daab og din Daabs Naade, (...) at Du der har faaet en evig Syndsforladelse og er blevet ren og hellig«. VB har muligvis denne tanke og dette udtryk, ubevidst og indirekte, fra nyevangelismen, grundtvigsk ombøjet. Gennem en radikal udvikling i 80erne førte tanken om den evigt gældende syndsforladelse ham lige lukt ind i 90ernes syndfrihedslære. Som stadier anføres: 1) IMT 1890 436 f: »Kommer Djævelen og holder vore Synder frem for os, vi svare trøstigt: gaa Du bare bort Djævel! med al din Snak om mine Synder, jeg har Forladelse for dem allesammen. Uden Frygt vaagner vi hver Morgen til en ny Dag, thi vi vaagne med Syndernes Forladelse (...) ja – hvor næsten formasteligt det lyder – uden Frygt reise vi os fra vore Synder, om end med Sorg i Hjærtet og Taarer i Øjet, thi vi synde med Syndernes Forladelse. O vældige Rettighed i det himmelske Borgerskab (...).« – 2) IMT 1891 821: vi skal »kaste os som Svømmeren ud i denne Strøm af Naade, ja *svømme i Naaden*, svømme i bar Naade, svømme i den Naade, at alle vore Synder ere os forladne, svømme i den store Naade, at vi ere hellige, at vi ere Guds kjære Børn. Den, der svømmer, overskyldes jo helt af det rensende Vand, det hele Menneske bliver overskyldt og rensed; saaledes med den, der svømmer i den fulde Naade; hele Mennesket overskyldes af Naaden, hele Livet bliver grebet af *Naadens rensende Kraft*, den eneste Kraft, som kan gjenrense et Menneskes Liv; jo mere vi svømme i Naaden, desto mere mærke vi, at Alt i os, Tanker, Hjærte, Glæder, Sorger, Villie og Skæbne, Ord og Gjæringer, mister det syndige Snavs og bliver rent og helligt; jo mere vi svømme i Naade, desto mere mærke vi den hellige Villie indeni os, som raaber: »Jeg vil ikke synde.«
145. Best.-prot. CFR til JL 24.5. 1861, jfr. Holt: IMs hist. 205.
146. Øre-Sund 1858 156.
147. F.eks. Pietisten X 1851 52 og XI 1852 17 (se Hemmeligheder i Lov og Evangelium I,3. oplag 1874 86), jfr. Per-Olof Sjögren: Anfåktelsen enligt Rosenius, Uppsala 1953 27 f. Om Rosenius' afhængighed af A.C. Rutström, også vedr. dette, se Axel Johanson: Frälsningsbegreppet hos Carl Olof Rosenius, Lund 1936 31.
148. Budskab fra Naadens Rige 1869 71, hvor endog ordlyden minder om referatet af JLs ytring: »O, hvormeget dog Mennesket tabte i Adams græselige Fald! men o, hvor uendelig meget mere er os dog ikke skjænket i Jesu Forsoning! Vi tabte en fuldkommen *Skabnings Retfærdighed*, men fik igjen *Skaberens* egen, ja Skaberen selv til Retfærdighed, at vi vel maatte sige med Augustinus: »o salige Adams Fald, som bragte os en saa stor Herlighed!« Mennesket var i Begyndelsen ringere end Englene, men i Jesu skjænkede Retfærdighed ere vi ophøiede over dem.« – Forinden havde Chr. Møller fremført tanken i den anonyme traktat: Er Daabspagten Veien til Himlen, eller er Christus Veien? 1867 3. – Chr. L. Nielsen: Om den nye saakaldte »evangeliske« Forkyndelse, 1870 14 f antydes, at dette syn på syndefaldet kan indebære et incitament til antinomistisk praksis, hvilket Chr. Møller afviser

- med indignation som ugudeligt tale i det anonyme skrift: Et Gjenmæle i Anledning af Pastor Niensens Angreb paa den Sag, som han kalder en »ny Forkyndelse«, 1870 27.
149. IMT 1872 69 ff, jfr. Er Daabspagten Veien etc 10 f, 14 f. – De midtjyske IM-kolportører Julius Dahlstrøm og Anders Mortensen protesterede 1865 mod, at IM gik ind for, at »Djævlforsagelsen var føjet til vor Daabspagt, hvilket de meente ikke var grundet i Skriften og var en utilbørlig Tvangsregel, som man ikke kunde holde« (best.-prot. med CFRs referat af brev 15.4. 1865 fra A. Mortensen, Them), – et standpunkt, der minder om JLs tidligere og Chr. Møllers senere opfattelse, og som tyder på herrnhutisk/nyevangelisk påvirkning. – Problemet blev akut for danske nyevangelister, fordi den svenske kirke ikke havde forsagelsen med i dåbsritualet og på grund af den stærke fremhævelse af dåbspagten i dansk kirkeliv, ikke blot blandt grundtvigianere, men over en bred front. Om Sverige se f eks Nordisk Kyrko-Tidning, udg. af J. Ternström, 1843 138.
150. Robertus J. Olsen: Hvad er nyevangelisme? Bergen 1892 13 f: »Synden fremstilles mere som en ulykke end som en brøde, og der er dem, som mener, at troeslivet kan bestaae sammen med aabenbare synder, naar man kun lider og krymper sig under dem.« – Smlg. hermed f.eks. den grundtvigske præst E. Christiani: Et Vidnesbyrd fra Herrens Huus, 1861 47: »Forskjellen er netop den, at Synden for Guds Børn er en Trængsel, medens den for Verdens Børn er en Lyst.« – Christianis bibellæsninger i Kbhvn. i 1840'erne var iøvrigt en af forløberne for Foreningen til luthersk Folkeoplysning.
151. VBs letsindige og helt utilstedelige strøbemærkning i Erindringer 62, at bestyrelsen ved efterårsmødet 1861 skulle have fremført, at der ikke blot var noget i vejen med JLs lære, men også med hans liv, er helt uden holdepunkter i samtidsakter og burde aldrig have været fremsat.
152. Best.-prot. 12.9. 1861, jfr Holt: IMs hist. 217 ff (Faksimile 218 f).
153. DKMM 113.
154. ÅHSSA 1953 50.
155. Erindringer 60.
156. DKMM 113.
157. Best.-prot. 2.8. 1861, jfr. Holt: IMs hist. 194, faksimile 195: »For Sagens Skyld« betyder helt enkelt: »for missionssagens skyld.«
158. Best.-prot., jfr. Blauenfeldt: IMs hist. 57, Holt: IMs hist. 184.
159. Best.-prot., jfr Holt: IMs hist. 196. Som så mange vækkelsesprædikanter af ældre type, også grundtvigske, lagde VB stor vægt på lørdagsskriftemålet i håb om derved at dæmpe op for vanealtergang, VB til JC 21.9. 1857 (V&S 38), jfr. JC til VB 16.10. 1857 (V&S 41), VB til JC 18.11. 1857 (V&S 43).
160. JC til VB 21.8. 1861, V&S 70.
161. ÅHSSA 1953 45 hedder det generaliserende, at »Clausens breve til Beck giver iøvrigt klart til kende, hvad meningen er.« Dette udsagn er gådefuldt. I den offentliggjorte brevveksling drejer det sig foruden det i note 160 nævnte om brev af 19.11. 1860 (V&S 64), hvor JC skriver: »I den senere Tid har jeg tænkt meget paa den »indre Mission.« Vi have to Gange havt den for i vort Convent, navnlig det forleden. Det blev mig overdraget at referere vore Anskuelser til Rønne for om muligt at faa Missionssagen paa Fode; nu staaer den og halter og er sig ikke selv klar. Jeg har i den Anledning tilskrevet Rønne for at erholde af ham en Erklæring, om han vil tiltræde de af os opstillede Grundsætninger.« Dette handler om sagen, ikke om personer, ikke om noget kup. Hvis PGL har kendskab til ikke offentlig-

- gjorte breve fra JC til VB før Stenlille-mødet 1861 af det antydede indhold, burde han have meddelt sine læsere det. De to nævnte breve indeholder *intet*.
162. Ann. 1.7. 1900: Den indre Mission (Efter et Foredrag i Studenterforeningen 22. Marts 1899) 156 = Særtryk af samme titel, 1900 12; lidt kortere Erindringer 61.
163. ÅHSSA 1953 48.
164. IMT 1860 især 171 f.
165. ÅHSSA 1953 44.
166. A.G. Rudelbach: Kirkepostille over Evangelierne II, 1854 126 f.
167. Vilh. Birkedal: Synd og Naade. En Postille (1848-1849) 1855 605 f. – Den grundtvigske gejstlighedens syn på lægprædikantvirksomhed fremgår klart af »Nogle Theses om den danske Kirkeforfatning« af Birkedals gode ven J. Victor Bloch i det af ham redigerede *Christeligt Folkeblad* 9.7. 1848 (upag.): »15. Den kirkelige Frihed fordrer, at der ikke lægges Hindring i Veien for Lægchristens »gudelige Forsamlinger«; men den kirkelige Orden fordrer herhos, at de anmeldes for Præsten, der, naar han har Leilighed, møder deri, og at ingen Lægmand giver sig af med præstelige Forretninger«, – en fortsættelse af konventikelplakatens bestemmelser under en fri grundlov!
168. Fengers prædiken er ikke udgivet og kendes kun i hans eget referat i brev til J. Chr. Lindberg 24.7. 1837 (KB Add. 922 4°); her gengivet efter Knud Banning: To grundtvigske præster, i: Et kirkeskifte, 1960 (red. Hal Koch) 116, og Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958 280.
169. Aftrykt Fr. Nygård: Grundtvigs forhold til de gudelige forsamlinger, i: Historisk Månedsskrift for folkelig og kirkelig oplysning III, 1884 153 ff; cit. med udgiverens retskrivning, jfr. Kaj Baagø, anf. arb. 280 f.
170. At VB har kendt Birkedal: Synd og Naade, fremgår af et aftrykt stykke IMT 1862 144 = Synd og Naade (3. søndag efter påske) anf. udg. 420 f.
171. Smlgn. ÅHSSA 1953 48 med DKMM 113 f.
172. ÅHSSA 1953 50 f, jfr. DKMM 113.
173. Om trykte gengivelser se note 2.
174. DKMM 115, hvor kommentaren til VBs prædikenafsnit lyder: »Ganske vist, den Præst deroppe udpeger ikke ligefrem nogen. Han taler om, at der er »mange«, som har fisket paa egen Haand o.s.v. Men hvormange Indremissionærer fandtes der dengang? Saa vidt vides, ikke andre end Jens Larsen og den blinde Jens Dyrholm. Nej V. Beck kunde nok sige »mange«, men ingen tog fejl af, hvem de havde at anvende det paa.« – Her har MP slet og ret ikke kunnet læse indenad.
175. IMT 1858 16; begge navnevarianter i samme bekendtgørelse. »Den indre Missionsforening« forekommer også EU 4.9. 1857 134 og DKT 1862 35.
176. Förhandlingar vid det andra skandinaviska (nordiska) kyrkomötet i Lund 1859 52.
177. DKT 1858 (årgangs-indholdsfortegnelse).
178. F.eks. »vort Missions-Samfund« (IMT 1854 35), »Foreningen til den indre Missions Fremme« (Förhandlingar etc (se note 176) 52). Og lidt specielt: »Den indre Kristne Udsendings (Missions) Forening« (Brb. 1855 14,22).
179. Sjældent med prægnans. Under overskrift »Den indre Mission« orienterer N. Johansen Brb. 1855 57 ff, 84 ff om organisation og virksomhed såvel i den fynske som den sjællandske forening. Jfr. sst. 1857 215, hvor betegnelsen har snart en snævrere snart en bredere betydning. Derimod hedder det prægnant sst. 1857 212: »Den indre Mission paa Sjælland er stiftet den 17. Septbr. 1853,« jfr. IMT 1854 25, hvor J. Dyrholm omtaler »den Gjærning, som nu er begyndt i vort fædreland under Navn af »den indre Mission«; ligeledes 33 (red.). – Om betegnelsens bredest tænkelige betydning se

- Johs. Clausens (pseudonyme): Om Det kirkelige Tilsynsembede 27: »Begrebet indre Mission kan tages og bruges jo ogsaa i Almindelighed om al Virksomhed saavel hos Gejstlige som Lægfolk i den snevre Kreds, Familielivet, hvor man driver paa Christendommens Virkeliggjørelse i Livet, dens Inderliggjørelse, saa at Hjerterne virkelig gjenfødtes af den og ikke blot staae uden for dens Aand og Liv og kun kjende dens Lære. Men ved indre Mission i engere Betydning forstaaer man ogsaa en saadan Institution, hvis Formaal det er at udbrede sand Christendom, men den benytter til dette Formaalets Opnaaelse, om ikke udelukkende saa dog hovedsagelig Lægfolk.«
180. Bjørn Kornerup: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie, 1929-30 358, mener, at Rothe ved den lejlighed er den første herhjemme, der offentlig har brugt betegnelsen »indre mission«, jfr. udførligere N.M. Plum: Københavns Præstekonvent 1843-1943, 1943 53 f.
181. Egl. 8 foredrag holdt under fællestitlen »Tro virksom i Kjærlighed.« – P. Holt: Nød dem. Københavns Indre Mission 1865-1940, 1940 35 oplyser, at pastor R. Frimodt skal have erklæret, at denne titel ikke duede til en bog, der skulle sælges. Publikationen skulle i stedet hedde: »Hvad vil den indre Mission?«
182. EU 4.9. 1857 131.
183. EU 5.7. 1861 20.
184. Kh. Saml. 4 VI 665. Jfr. Peter Larsen selv DKT 5.4. 1868 221: »en Slags indre Missjon havde der jo alt længe fundet Sted, kun med den Forskjel, at ingen fast Udsending udskikkedes af andre, men at det indre Kald, som de følte dem drevne af, drog dem.« – IMT 1859 bringer Ludv. Mortensen over flere numre en række »Indre Missionsefterretninger«, der omfatter både ældre og nyere vækkelser.
185. IMT 1859 146. Så sent som 1894 spørger den gamle kbhvske forsamlingsmand Karl H.N. Vinther, vel af gammel vane: »Er det ikke paa Tide, at der fra den grundtvigske Retnings Side gjøres et Forsøg paa en fastere Ordning af en »Indre Missions Virksomhed«.« Refereret af A. Pontoppidan Thyssen Kh. Saml. 7 III 296.
186. Brb. 1858 49. Sst. 1855 140 ff havde N. Johansen brugt overskriften: »Hvorledes staaer det med det indre Mission?« til at berette om N.P. Grunnets arbejde (før frikirkedannelsen).
187. Kun fundet i Fr. Hammerichs skildring af dansk kirkeliv i »Forhandlingerne paa Det første skandinaviske Kirkemøde, 1857 32, IMT 1857 75 (vor indenrigske Missionær), Brb. 1859 69.
188. IMTs første nr. 1854 1 nævner red. »Missionæren Jens Larsen,« p. 3 underskriver han sig »Jens Larsen, Missionair«, p. 13 er et aftrykt brev stilet »Til Missionær Jens Larsen« og så fremdeles. Synonymet er »udsending«, f. eks Brb. 1855 22, men iøvrigt mange steder.
189. IMT 1859 147 CFR: »Den indre Missionsforening« har to Missionærer«.
190. Således JL i sin ordinationsansøgning til kongen 1.2. 1856, se Fra Holbæk Amt 1952 13. – P.C. Koch i Øre-Sund 1857 57.
191. N. Johansen Brb. 1859 138: »Der var en Tid (...), da ogsaa jeg efter fattig Leilighed gjorde en Missionairs Gjerning.« – Peter Larsen til F.E. Boisen DKT 1868 221: »Du ved jo nok, at jeg ogsaa i mange Aar har været en saadan Slags Indenrigsmissionær, kun med den Forskjel, at jeg med god Samvittighed kan sige, at jeg aldrig har taget en Skilling derfor.« – JL gjorde imidlertid ikke krav på, som sådanne snærtende bemærkninger kunne lade formode, at indtage en særstilling. Han siger (IMT 1859 68), at det gælder om at få de forblindede til at vende om til samfundet med Gud, »og det er just Opgaven, som Foreningen for »den indre Mission« har

- foresat sig. Det er derfor, at jeg og flere Brødre vandrer omkring med det Korsets Ord.« – »Flere Brødre« kan ikke være Dyrholm alene.
192. Brb. 1858 49 stikler N. Johansen til Fr. A. Hertz, fordi denne kalder sig missionær; sst. 77 f hævder Hertz sin ret til at kalde sig missionær eller udsending, fordi han – samtidig med, at han passer sit arbejde som malersvend – har besluttet »med Guds Bistand at benytte ugentlig nogle faa Timer til at vidne om Sandhed til Salighed for Alle og Enhver.« – Sst. 78 ff går Johansen i rette med ham på kierkegaardske præmisser. Svar og gensvar sst. 97 f.
193. Brb. 1856 146, 174 f nævnes »endnu en anden Missionair i Fyen, der uden at være udsendt som saadan, og uden at støtte sig til nogen Forening« har rejst omkring på Fyn, Jørgen Pedersen fra Flakkebjerg, men sst. 196 oplyses, at JP har frabedt sig at blive kaldt sådan, da han ikke er udsendt af en missionsforening.
194. Emil Larsen: Mogens Abraham Sommer 94, 103, 104 gengives en annonce undertegnet »Missionair Sommer«. Brb. 1858 132, 138, 1859 137, 156, 180, 188. – IMT 1860 191 nævner en indsender, Hans Sørensen, Bispelund, »de sværmeriske Sekter med deres Missionairer sværme her rundt omkring og forføre Mange.«
195. Brb. 1859 139.
196. DKMM 115.
197. ÅHSSA 1953 50 f, jfr et lignende tekstarrangement DDKH VII 110.
198. Knud Banning: Degnekristne, 1958, M. Neiiendam: Frikirker og Sekter, 4. udg. 1958 91 ff.
199. VF I 118 ff, II 51 f, 70 ff, 133. M. Neiiendam: Frikirker og Sekter, 4. udg. 1958 92 ff, Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg 326 ff.
200. VF II (registerhenv.), M. Neiiendam: Frikirker og Sekter, 4 udg. 1958 92 ff.
201. Brb. 1859 77 (om bl.a. »pattebarnsdåben«) VF II (registerhenv. under Pedersen), Holt: IMs hist. (registerhenv.), Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer, (registerhenv.)
202. IMT 1859 125, sst. 1860 42 (splittende virksomhed i Odsherred), VF II 107 ff, Forsamlinger og mormoner, ved Knud Banning, 1960 (registerhenv.), Blauenfeldt og Holt: IMs hist. (adskillige registerhenv.).
203. IMT 1857 32 (splittende virksomhed på Østdjursland), sst. 1859 154 f (splittende virksomhed i Odsherred), sst. 1860 42, 62 f, jfr. iøvrigt M. Neiiendam: Frikirker og Sekter 4. udg. 1958 287 ff, N.E. Grunnet: Frikirke som princip, i: Et kirkeskifte, red. af Hal Koch, 1960 197 ff.
204. Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer. Heri er aftrykt 117 ff et åbent brev, hvori Sommer forkaster arvesynds- og treenighedslære og godkender syndfrihedslære (samt flerkoneri). Om den opsigt, det vakte, se Brb. 1859 153 m.fl.st., DKT 1860 501, 533 f, IMT 1860 131. Se også Dansk Biografisk Leksikon og M. Neiiendam: Frikirker og Sekter 4. udg. 1958 (registerhenv.).
205. VF II 153 med kilder og litt.
206. Herom i alm. Forsamlinger og mormoner, ved Knud Banning, 1960 (registerhenv.). I Stenlille-prædikenen nævner VB udtrykkeligt mormoner og baptister som »disse nymodens Fiskere,« der til forskel fra de rette fiskere har »fisket for den lede Satan,« IMT 1861 153 f. Sst. 158 tales om »mange, som begyndte at fiske for vor Herre, have endt med at fiske for Djævelen,« hvilket er mest nærliggende at henføre til frikirkefolk, ikke til JL, som MP mener, DKMM 114, 115.
207. Om hans møde med mormoner V&S 20, 56, IMT 1864 31, Erindringer fra mit Liv, 1901 29 f.

208. Om metodisternes komme til Danmark Grunnet i En Røst i Ørken 1859, jfr. Brb. 1859 140, N.G. Blædel i Förhandlingar vid det andra skandinaviska (nordiska) kyrkomötet i Lund 1859 64 f. – L. Gude: Irvingianismens Betydning i vor Tid, 1859 indeholder kun lidt om dens indpas i Danmark. Se M. Neiiendam: Frikirker og Sekter 4. udg. 1958 211 f. Den mødtes med en vis good will i grundtvigske kredse, DKT 1859 271 og Neiiendam 214.
209. Förhandlingar vid det andra skandinaviska (nordiska) kyrkomötet i Lund 1859 46 ff.
210. Fr. Hammerich kalder på det 1. nordiske kirkemøde 1857 Grunnet for »en jydsk Bondekarl, der angav sig kaldet til Missionær skjøndt hverken det baselske eller danske Missionsselskab har kunnet opdage dette Kald hos ham,« Forhandlingerne paa det første skandinaviske Kirkemøde 1857 32.
211. VB udtaler sig siden med stor nonchalance om anklagerne mod JL og røber ringe detailviden. Udførligst i »Guds Børns Almanak« 1897 (upag.) = Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1900 71: »en højt begavet Mand, som ved sit levende Vidnesbyrd havde bidraget til mange Menneskers Vækkelse. Han var imidlertid blevet beskyldt for at føre falsk Lære, som nok væsentlig bestod i, at man ikke skulde forsvare alle Djævelens Gjerninger, visselig en meget mislig Lære, idet Enhver da nok skulde vide, hvilken af Djævelens Gjerninger man ikke behøvede at forsvare, den nemlig, som man nødigst vilde slippe eller have sværest ved at frasige sig. Der var nok ogsaa noget om hans Liv, som man var misfornøjet med, men som jeg ikke veed rigtig Beskeed om.«
212. IMT 1861 162, DKT 1862 132. – IMT 15.02. 1863 62 skriver Jens Dyrholm fra et besøg hos VB efteråret 1862: »Under mit Ophold i Uby Sogn havde jeg flere Samtaler med den kjære Pastor Beck og jeg fornå, at vi bedre smeltede sammen i vore kristelige Anskuelse, end jeg hidtil havde forestillet mig.« Dette har da været den første egentlige kontakt mellem den ene missionær og VB. Man tør formode, at VB og JL ikke har haft større kendskab til hinanden i efteråret 1861.
213. Best.-prot., bestyrelsesmedlemmer til CFR 15.6. 1861, CFR til JL og til VB 16.8. 1861.
214. IMT 1861 162 f.
215. DKT 1862 65 ff.
216. ÅHSSA 1953 55 f.
217. Erindringer 62 f.
218. Jeg kan ikke tilslutte mig vurderingen hos Holt: IMs hist. 228 f, som finder, at der ingen væsentlig modsigelse er mellem CFRs referat og VBs erindringer; det drejer sig unægtelig om mere end en temperamentsforskel.
219. Ann. 1.7. 1899 156 f, særtryk: Den indre Mission, 1900 12 f.
220. Guds Børns Almanak 1895, red. af V.L. = Vigo Lund; upag. Optrykt Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1900 69 ff.
221. IMT 1890 548.
222. IMT 1886 713 (første gang, antallet af tilstedeværende oplyses). Jfr. sst. 730 i jubilæumsart.: »Hvorfor den indre Mission lykkes« med en notits om starten »i Stenlille Skolegaard, hvor den fødtes under Splid og Spektakel af de maaske knap 200 forsamlede Mennesker med de daarligste Udsigter til at blive til noget, grebet af to grønne Kapellaner uden Navne, som havde nogen Klang, og uden Livserfaring til at forstaa noget, kun sluttende sig til en eneste gammel Præst, Missionens gamle trofaste Ven og mangeaarige Formand, Pastor Rønne (...), kun med en ganske lille Flok troende Menneskers Tilslutning, ukjendt udenfor denne lille

- Kreds, modtagen med Uvilje og Mistillid af Danmarks Præstestand, med den Profeti over sit Hoved, at det Hele vilde blive til Sektvæsen og Fordærvelse for den danske Folkekirke.«
223. Beretning om Jubilæet i Ørslev Præstegaard den 3die Mai 1881 (1881) 36.
224. Der er intet, der taler for, at PGL har ret i sin påstand om, at Jakob Jensen først på et senere tidspunkt indtrådte i bestyrelsen, idet hans navn under protokollatet vedr. Stenlille-mødet skulle være »indføjjet i protokollen på en sådan måde, at det nødvendigvis må være sket senere.« Det er CFR, der har skrevet hans navn, og at anse dette for misliebigt er at anlægge alt for moderne underskrift-kriterier for en epoke, da der stadig forekom adskillige underskrifter »med ført hånd.« Forløbet er let at rekonstruere: Først har CFR underskrevet protokollatet, dernæst J. Clausen og Vilh. Beck, hvorefter CFR atter har grebet pennen, er i distraction begyndt på sine egne forbogstaver C.F., har streget disse ud og skrevet det, han skulle skrive, nemlig navnet *Jacob Jensen*. Se faksimile DDKH VII 111 og Holt: IMs hist. 219.
225. IMT 1880 663.
226. Her er brugt den mest novellistiske gengivelse, den i Guds Børns Almanak 1895/Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1900 69 f.
227. Ann. 15.9. 1896 137.
228. Best.-prot. 15.7. 1862 med tilhørende korrespondance, jfr. Holt: IMs hist. 312.
229. Den siden så omhægede myte fik Fr. Zeuthen heldigt formuleret således i Ann. 1892 118: »Der er ogsaa den højeste Sandsynlighed for, at hvis ikke Præsterne Rønne, Beck og Clausen havde taget Missionens Bestyrelse i deres Haand, vilde Danmark nu være opfyldt af et Utal af Sekter«, jfr. samme IMT 1913 476: Hvis ikke VB havde sat en tyk streg under ordet *kirkelig*, »var den indre Mission bleven en Sekt, men nu er den maaske den mest sammenholdende Kraft i Folkekirken.«
230. ÅHSSA 1953 55.
231. Se note 211!
232. Morten Vævers Saga, fortalt af ham selv og gengivet ved Poul Dyssegaard, 1958 49 ff (nedskrevet 1914).
233. V&S 91, brev af 24.6. 1864.
234. ÅHSSA 1953 52, 56, DDKH VII 110, jfr VB: Erindringer 62 f.
235. IMT 1857 62, 1861 163.
236. Om Jens Jensen især Fra Holbæk Amt 1910 (L. Andersen og H.P. H. Gjevnøe: En kristelig Vækkelse i det sydlige Odsherred) 98 ff, jfr. VF II 110 f, IMT 1857 93, 116, 161 ff.
237. Best.-prot. 6.1. 1861, jfr Holt: IMs hist. 188.
238. ÅHSSA 1953 53, DDKH VII 110 f. Vækkelse og kirkelige retninger, 2. udg. 83, 3. udg. 91. – Selvom protokollen i IMs arkiv ikke er tilgængelig, kan enhver overbevise sig om rigtigheden af min fremstilling ved – med lup – at studere faksimilegengivelsen af referatsiderne i Holt: IMs hist. 218-219, der helt anderledes tydeligt end den uheldigt beskårne gengivelse DDKH VII 111 afslører tilblivelsesprocessen.
239. Det fatale udtryk, der aldrig burde have været anvendt om en i sig selv halvt trivial hændelse (der fik store konsekvenser) er formentlig afsmitning fra DKMM 126, hvor det afrundende hedder: »Og nu efter at Beck havde gjort sit Kup (...)«. – Hos PGL er udtrykket første gang fundet benyttet i Fra Holbæk Amt 1952 28, her i anførelsestegn: »Stenlille-kuppet«, gentaget ÅHSSA 1953 9, 49 uden anførelsestegn, Fem Aalborg-Bisper, 1954 53 og Kirken igår og idag, 1955 20 (»et regulært *præstekup*«, udhævelsen er forf.s, ikke min), Kampen om det teologiske fakultet, Jyske

- Samlinger 2 III 228, DDKH VII 1958 111 og Vækkelse og kirkelige retninger, 2. udg. 1959 82 (mens 1. udg. 1951 94 havde talt om en paladsrevolution, hvilket jo – som metafor – følelsesmæssigt er noget langt mindre end et kup!), Helvedes strategi u.å. (1958) 50, Vækkelse og kirkelige retninger 3. udg. 1978 89 ff, Kirkelige retninger, i: Håndbog for medlemmer af menighedsråd, red. af Jørgen Ginnerup, 1979 201 (der nu, ligesom MP, gør en på den tid komplet sagesløs VB til hovedmanden i aktionen, mens det tidligere var JC), Dansk kirkekunskab, 1979 148 (»et veritabelt kup«), Dansk biografisk Leksikon 3. udg. I 1979 525 (»metoder, der minder mest om det totalitære statskup,« – ja, fantasien blomstrer!), sst. III 1979 424 (»ved et veltilrettelagt »kup« lykkedes det dem at erobre foreningen«).
240. Det skal selvfølgelig ikke forbigås, at der til gunst for PGL er én passus i et brev fra JC til VB (desværre udateret, men fra først på året 1862 (V&S 76): »Missionsagen faaer mere og mere Interesse for mig. Jeg var den, der først bad dig om at varetage Redaktionen (...) Hvilken Modsigelse i sidste Nr. fra forrige Aar, først motiverer Rønne J. Larsens Afsked med Paavisningen af grundtvigske Vildfarelser og lidt hen i Bladet er der Ting af en saa bestemt grundtvigiansk vammel og kjedelig Karakter, som man nogetsteds vil søge det. Jeg har skrevet til Rothe, at jeg var glad over den Gang, Missionsagen har faaet af de blot negative Grunde, at den er bleven udreven af Lægfolks udelukkende Ledelse og af den forskruede grundtvigske Aand.« Udsagnet peger unægtelig i retning af uvilje mod lægmandsindflydelse og en klar antigrundtvigsk indstilling, men det må huskes, at dette er skrevet efter Stenlille-mødet og intet udtaler om noget kup forud for mødet, kun om resultatet af mødet. I øvrigt var JC netop på den tid i sin allermest antigrundtvigske fase, og dette kan via den grundtvigske Jens Larsen influere på hans sindsstemning over for vidnende lægmænd; men det er helt oplagt en forbigående stemning, – ikke usædvanlig hos JC med skiftende stemninger.
241. V&S 20, 38, 42 f, 47 f, 55, 57. Kh. Saml. 7 I 209. Josepha Martensen: H.L. Martensen i sit Hjem og blandt sine Venner, 1918 192 ff, VBs breve til HLM.
242. Kampen om det teologiske fakultet, i: Jyske Samlinger 2 III 1956 228.
243. Efter Holt: IMs hist. 305, faksimile af 1. side på p. 304. – Om Jens Larsens videre skæbne i de nærmest følgende år er der foruden enkelte art. i DKT (der hurtigt tabte interessen for ham) en ret udførlig skildring i Østjydsk Hjemstavn 1938 (Thorvald Madsen: Aandelige Strømninger i Aarhusegnen i 1850'erne og 60'erne) 128 ff og Mikkel Andersen i Testrup Højskoles Aarskrift 1916 (JLs virke på Odder-Beder egnen efter 1861).

Thomas Becket

af Sigvard Skov

I Kirkehistoriske Samlinger 6. række III, 401-436 publiceredes i 1941 afhandlingen »Thomas Becket og Norden«. Siden da er der imidlertid fremkommet så meget nyt stof, at det skønnes rimeligt at tage emnet op igen, ikke i sin helhed, men i form af tilføjelser til og uddybninger af det i nævnte artikel meddelte.

Mange af dem, der i den fordums mellemskole tyrede Kaj Bredsdorffs udmærkede engelske læsebøger, vil sikkert have en levende erindring om nogle sider, der skildrede Thomas Becket. Her omtaltes den engelske ærkebisp og helgens (formentlig apokryfe) østerlandske herkomst, vejen til primatet, samt sluttelig de farlige replikker og de tunge sværdhug under hvælvingerne i Canterburykatedralen. Det gav en viden og en forståelse langt ud over nogen lektie, og man fandt mange år senere det helt i sin orden, at dette middelalderdrama stadig kunne fængsle nutidsmennesker og da netop i dramaform i en stor digters hånd. Man skulle ellers synes, det var dristigt nok i 1930'erne at præstere et versdrama med middelalderemne; men er digterens talent og inspiration af rette størrelsesorden er form og ramme mindre væsentlige ting, og T.S. Eliot (1880-1965) besejrede i alle fald både kritikere og skeptikere med sin kristelige tragedie fra 1935.¹ Digteren skildrede på det indre plan Thomas Beckets hovmod, hans vished om det kommende martyrium med den dertil knyttede syndige stolthed og endvidere forestillingen om martyrskabets betvingende magt over europæisk sind og tanke i de kommende tider. Til den kamp i sindet, som også er dramaets, erindres usøgt, at Petrus Lombardus nævner »superbia« som den første af de syv døds synde. Men Thomas Beckets historie er jo ikke blot litteratur og fortidshændelse. Den har langt mere end så mange helgenberetninger den aktualitet, at et ærkebiskoppeligt martyrium ikke blot stadig er muligt, men faktisk er hændt med en latinamerikansk ærkebispes drab i hans egen domkirke.

Efter T.S. Eliots bidrag til verdenslitteraturen vil det nok her synes påfaldende at nævne »Kam i Nesom« af Lennart Bernadotte, som især værdsættes i Nätra Hembygdsförening,² og det ville næppe heller være sket, om ikke Bo Hellmann havde taget sig for at efterforske de historiske realiteter bag dette lokalbetonede drama. Udgangspunktet for for-

fatteren er et sagn om en præst, der i en ubestemt katolsk fortid blev myrdet foran altret af en stedlig stormand. Det første, Hellmann fandt, var, at der rundt i Sverige var optegnet ganske tilsvarende sagn med kun små variationer, altså typiske vandresagn. Men selv et omvandrende sagn må vel have et bestemt udgangspunkt, og det fandt Hellmann i Thomas Becket-legenden, som den er indhugget i sten, nemlig i reliefferne på døbefonten i den nærliggende Nora kirke, som givetvis har været drøftet og kommenteret gennem tiderne, også i Nätra.³ Om man følger Hellmann, har man her et sent og mærkeligt eksempel på legendens evne til at reproducere og leve videre i svensk nutid.

Den nævnte døbefont i Nora⁴ er et gotlandsk exportprodukt fra tiden omkring 1200. Den er prydet med en relieffrise, hvori indgår barnemordet i Bethlehem og drabsscenen fra Canterbury. Ærkebispemotivet fældes foran altret stående med kalken i hånden. Det stemmer ikke helt med de historiske beretninger, og det er heller ikke korrekt, at ærkebispemotivet får hele hovedet hugget af; men det er ikke ukendt, at kunstnere tager sig ret til visse friheder.

Døbefonten i Nora er et særdeles acceptabelt arbejde; men den kan dog ikke måle sig med den meget velbevarede font i Lyngsjö, som Nora-mesteren muligvis har kendt. Lyngsjöfonten er en smule ældre og dateres nu ret nøje til ca 1190-1200. Den er tidligere omtalt⁵ og da efter datidens opfattelse – L. Tynell, Monica Rydbeck, Francis Beckett – henført til stenhuggeren Tove, der har signeret fonten i Gumlösa. Siden da har Frans Carlsson hævdet,⁶ utvivlsomt med rette, at denne tilskrivning ikke kan passe. Den kunstnerisk meget højstående font i Lyngsjö må skyldes en tysk kunstner, en særlig Lyngsjö-mester, der virkede i Skåne omkring 1200; men som stilmæssigt hører hjemme i Henrik Løves tyske lande. Til denne rent kunstneriske bestemmelse kan føjes, at Henrik Løves datter, Gertrud, i 1177 ægtede den senere kong Knud VI. Hun følte sig særlig knyttet til Skåne, hvor hun i 1197 stedtes til hvile i Vä kirke. Det ligger nær at knytte dronning Gertrud til dette tyske indslag i Skånes kunst. Valget af St. Thomas-motivet er da ikke nogen tilfældighed. Det var Henrik Løve, der lod bygge Braunschweigs domkirke, som har St. Thomas blandt sine skytshelgener og har historien om ærkebispens martyrium blandt motiverne for domkirkens berømte frescomalerier. Lyngsjö kirke var fornemt udstyret med et gyldent alter i koret og med kalkmalerier på væggene. At der hertil føjedes en fremragende døbefont, kan næppe være helt tilfældigt.

Den, der søger Thomas Becket-motiver i danske kalkmalerier, vil nok – tøvende – standse op i Sønder Nørå kirke på Fyn. På denne kirkes

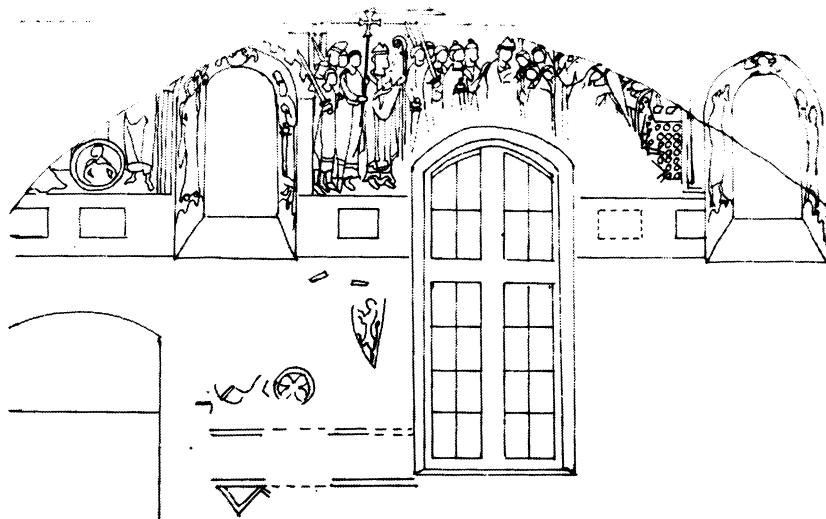
nordvæg findes et romansk kalkmaleri, der dateres til ca 1175-1200. Det er desværre blevet temmelig molesteret, da der senere indbyggedes hvælvinger i kirken, og der blev brudt nye vinduesåbninger gennem muren. Men der er dog så meget tilbage, at der tydeligt ses munke, krigere med dragne sværd og en biskop, der myrdes. Det kunne nok uden vanskeligheder passes ind i legendelitteraturen. Det ville Poul Nørlund dog ikke vide af, og han henviste til, at helgenglorier savnes.⁷ Finder man denne rekvisit helt uundværlig på ethvert trin i fortællingen, må man resignere. Nørlund foreslog da i stedet at søge emnet i Danmarks historie og viste hen til kamphandlinger i ærkebisperne Absalons og Anders Sunesøns liv og virke. Armin Tuulse tog tanken op og fandt, at motivet var at søge i dansk missionshistorie⁸ med tilknytning til Anders Sunesøn, og denne spændende tolkning er siden tiltrådt af Erik Lassen.⁹

Man kunne dermed vente sagen afsluttet; men siden da har Otto Norn i forbindelse med iagttagelser af Mogens Larsen hævdet, at henførelsen til Thomas Becket-legenden nok alligevel er det sandsynligste.¹⁰ En afvejning af mulighederne støder på det litterære plan på den vanskelighed, at om den berømmelige kamp ved Lyndanisse er der flettet en krans af mere eller mindre sagnagtige detaljer, mens dramaet i Canterbury er bevidnet meget præcist med navne på de få agerende, med replikker og sværdhug i klar erindring. På det billedmæssige plan må det erindres, at meget få malerier står urørte. Man kan risikere at basere detailopfattelser på Kornerups, Linds eller andre restaurators opmalinger. Det er derfor meget væsentligt, at der for billederne i Sønder Nørå foreligger en fagmæssig og grundig undersøgelse af maleriernes tilstand sammenholdt med tidligere iagttagelser og indberetninger ved Mikkel Scharff.¹¹ På grundlag heraf har Ulla Haastrup¹² gennemgået St. Thomas-legenden og dens ikonografi sammenholdt med de bevarede billedfelter. De stemmer ganske godt overens. Den fynske kirkevæg gengiver to scener, hvoraf den første er bedst bevaret. Man ser her en biskop med mitra og krumstav, ledsaget af en korsbærer og omgivet af fire krigere med dragne sværd. Det andet billede viser en kampscene, hvor skjoldbærende krigere går til kamp mod noget nu udvisket, der har været tolket meget forskelligt; men som efter de seneste undersøgelser ses at være et alter og en mitra. Den første scene viser da ærkebispens ledsaget af korsbæreren, der opsøges af fire riddere med dragne sværd. Den anden scene gengiver drabet foran altret. Desværre har Thomas Becket selv befundet sig i den ødelagte del af billedet, kun mitraen vidner om hans tilstedeværelse. Det synes, som Ulla Haastrup¹³ her er på absolut sikker grund;

men ikke tilfreds hermed søger hun at placere andre af martyriets scener ind på kirkens vægge og slutter overbevisende »Thomaslegenden i Sdr. Nærå er indtil videre enestående.«

Om man så vil, kan man beklage, at det eneste emne blandt kalkmalerierne med nationalhistorisk motiv må stryges til fordel for en helgenlegende; men netop det, at motivet står så alene, kan også gøre skeptisk. Indtil videre må det antages, at den slags emner har ligget udenfor kirkemalerens eller deres opdragsgiveres horizon. Sdr. Nærå vidner i stedet om kirkens universalitet, udsmykningen er nok enestående efter danske forhold; men den er led i en fælleseuropæisk bevægelse.

Et par jyske kirker kan fremvise billeder af Thomas Becket fra den sene catholicismes tid. Den anselige granitkirke i Jetsmark i Vendsyssel fik i 1474 en omfattende malerisk udsmykning. Årstallet findes malet i koret sammen med præstens navn, Niels Lauridsen, og Friisvåbnet for stiftets bisp, Jacob Friis, der førte krumstaven fra 1453 til 1487. Malerens navn har man efter sæd og skik ikke fundet anledning til at notere. Bemærkelsesværdigt er, at der i korets østvæg findes en niche, hvor kunstneren har fundet plads til apostlen Andreas, St. Laurentius med risten, St. Nicolai af Myra og endelig Thomas Becket med bog og krumstav,¹⁴ som jo må have haft noget særligt at sige vendelboerne.

Sønder Nærå kirke, Fyn. Helhed af kalkmalerierne på skibets nordvæg. Ulla Haastrup, skitse 1981. Fra »ICO – iconographisk post« nr. 3, 1981 side 2.

Et andet portræt af martyr-ærkebispem findes i den rigt dekorerede kirke i Limfjordsbyen Skive. Udsmykningen er dateret 1522 og var altså ganske ny, da det i litteraturen supponerede møde mellem Peder Smed og Adser Bonde fandt sted i Skive. Om personerne nu ikke var blevet siddende så længe over ølkrusene i Lars Fogeds hus, men begivet sig ind i kirken, kunne de her have fundet adskillige emner for en reformatorisk snak. Det blev derfor ikke Peder Smed, men en senere meningsfælle, der kom til at fælde den meget protestantiske dom over de kalkmalede dekorationer, at de var udtryk for »paveløgn og munkedrømme.«¹⁵ Anskuer man problemet fra en mere artistisk synsvinkel, vil man finde, at hvælvingerne prydes med yndefulde rankeslyngninger i lette farver. Disse ranker sætter blomster, og i disse blomsterkalke har maleren placeret kirken hellige mænd i halvfigur. Hver af dem er udstyret med et indskriftbånd med navn, og på eet af dem står S. Thomas de Cantuariensis. Efter middelalderkatholsk opfattelse burde vel attributterne kunne sige det nødvendige; men navnesedlerne føles nu ikke overflødige, for det sværd, der i Canterbury kløvede ærkebispens isse, er i Skive, noget ukorrekt, stukket ham i brystet. St. Thomas er her kommet i fint selskab, nemlig sammen med de to nationale helgenkonger, St. Knud og St. Olaf, og han vidner om, at så længe man dyrkede helgener i Danmark på middelalderlig vis, har man æret St. Thomas af Canterbury.

Mens de tre nævnte danske kirker for den første blot kan fremvise beskedne rester af en stort tænkt udsmykning og for de to sidste hver et helgenportræt, er der i Sverige fundet en mere omfattende fremstilling af Thomas Becket's liv og martyrium. Det er et kunstværk, som længst var anset for tabt, og det skyldes blot en kyndig forskers stædige fastholden ved emnet, at den maleriske udsmykning af Björsätters nu forsvundne middelalderkirke har kunnet fremlægges. Denne kirke, et aneligt treskibet bygværk i stavteknik, blev år 1800 revet ned på grund af brøstfældighed. I tiden derefter erindredes, at kirken havde haft en billedmæssig udsmykning malet på brædder; men det var også alt. Det var følgelig meget optimistisk at ville søge rester af denne udsmykning mere end hundrede år efter. Men lykken var med den unge student Andreas Lindblom, da han i 1909 foretog en ransagning i den nuværende kirke.¹⁶ På loftet og i et tårnrum fandt han en del brædder med dekorationer fra 1300-årene, som blev overført til Statens historiska museum i Stockholm.¹⁷ Fundet drog derefter Lindblom ind på frugtbare studier af gotikkens malerkunst i Skandinavien.¹⁸ Yderligere fulgte lykken Lindblom, da kirken fyre år senere skulle restaureres, og man da fik frigjort et antal brædder, som man af byg-

Skive kirke. Hvælving med St. Thomas i en blomsterkalk, 1522. (Nationalmuseet fot.).

ningsmæssige grunde ikke havde kunnet fjerne i første omgang. Det var nok ikke så lige en sag at finde ud af bræddernes oprindelige sammenhæng; men det lykkedes. Og den 20. marts 1950 kunne Lindblom i et foredrag i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien forelægge sine resultater, hvoraf de vigtigste var tolkningen af en

række felter med Thomas Becketts historie. Samme akademi fulgte sagen op med en fornem publikation.¹⁹

Det turde være klart, at med den nævnte forhistorie er Björsäter-billederne ikke kommet ned til vor tid uden skrammer. Trods dette er det lykkedes Lindblom at identificere 16 af de oprindelige 30 scener. Selv om nogle af billederne er noget udviskede, kan der ikke som i Sønder Nørå rejses tvivl om, at det virkelig er Thomas Becketts dramatiske historie, der gengives under de rige arkader. På bisættelsesbilledet bærer sarkofagen indskriften Sanctus Thomas, og det turde vel være bevis nok. I skiftende scener har kunstneren fremstillet bispevielsen, disputen med kongen, flugten til Frankrig, kongens hævn på ærkebispens slægtninge. Og efter tilbagekomsten: drabet i domkirken, baronerne ved den dræbtes lig, ærkesædets plyndring, skrinlæggelsen og som slutning nogle mirakler, hvor de nu så angerfulde mordere vender tilbage for at opnå helgenens tilgivelse. Der er således tale om en meget omfattende helgenlegende i billedmæssig gengivelse, vel den mest omfattende på nordisk grund. Det spørgsmål rejser sig da naturligt, hvad har været kunstnerens forlæg, eller hvilken litteratur har han kendt. Nu foreligger der jo adskillige levnedbeskrivelser,²⁰ både på latin og på nordiske sprog, og det er da ganske interessant og en smule overraskende, at Lindblom formodede, at et ellers ukendt svensk sidestykke til den islandske Tómas saga erkibiskups måtte være kilden for kunstneren eller hans opdragsgiver. Bogen kunne da muligt være udlånt fra Linköping domkirkes bibliotek. Et entydigt svar synes ikke at ligge lige for hånden; men det er dog måske værd at erindre, at sagaen om den hellige Thomas også forelå i en norsk udgave, som man muligt har haft kendskab til i Östergötland, eventuelt har forsvensket, om man ikke har haft mod på at læse de norrøne tekster. Vi kender ikke navnet på maleren, og det ville vel heller ikke være at vente; men Lindblom fandt, at han må have været af svensk byrd, have arbejdet under engelsk inspiration og have virket i 1300-årenes anden fjerdedel. Og dermed turde han være karakteriseret så nøje, som det nu vil være muligt.

Det vil efter dette ikke være svært at fatte, at Lindblom var af den opfattelse, at Björsäters så rigt udsmykkede kirke måtte være indviet til St. Thomas,²¹ selv om det ikke kan dokumenteres. Og når det samme siges om Skepptuna kirke, er det ligeledes kunsthistoriske grunde, der anføres, idet Mats Åmark ellers vil finde det vanskeligt at forklare, at denne kirke engang fik et så pragtfuldt kunstværk som alterskabet med St. Thomas i bispeskrud fra slutningen af 1400-årene.²² Det var nok en ganske god investering, da Statens historiska

museum i sin tid ofrede 25 kr på dette indkøb. Den nuværende værdsættelse som religiøst kunstværk i verdensklasse markeres bl.a. af, at ærkebiskop Nathan Söderblom foranledigede, at en kopi skænkedes til katedralen i Canterbury.

Den nordiske kristendoms fjerne udbygd, nordbobosættelserne i Grønland, synes også at have haft en kirke indviet til St. Thomas. Der oprettedes såvel et munke- som et nonnekloster, hver med sin kirke.²³ Munkenes, det var et augustinerkloster, var viet til St. Augustin og til St. Olaf, den norrøne helgenkonge. Nonneklostret hørte til benediktinerne, og på langt senere tids kortmateriale nævnes blandt nogle få grønlandske stednavne også Monasterium S. Thomæ.

Vender man nu tilbage til Sverige, bemærkes, at allerede i 1198 fik St. Thomas sit navn indskrevet i Vallentunakalendariet,²⁴ et tidligt vidnesbyrd om den svenske kirkes interesse for den nye engelske helgenbiskop. Mere bemærkelsesværdigt er det, at man i det følgende århundrede betalte en art skat eller afgift fra Linköping stift til St. Thomas og domkirken i Canterbury. Modtagelsen af disse midler er bekræftet i Canterburys regnskaber. I 1271 forordnede imidlertid kong Valdemar Birgersson, at midlerne skulle komme domkirken i Linköping til gode for der at oprette og underholde et St. Thomas alter. I denne kirke, hvor kongen iøvrigt var blevet kronet, byggede man i 1200-årene med arkitektoniske detaljer, profiler og ornamenter, som var nytidige i Canterbury i 1160-årene, men nu ikke længere var tidssvarende. Som forklaring på denne retardering vil Johnny Roosval hævde den i arkitekturhistorien noget usædvanlige begrundelse, at man på denne måde har søgt at overflytte noget af det u håndgribelige, af stemningen fra martyrstedet til bygværket i Linköping.²⁵ I domkirkens kor fik St. Thomas sit kapel, der senere, da det var slut med helgendyrkelsen, blev overladt til slægten Bielke på Sturefors. Men trods al reformation har man i Linköping dog ikke helt svigtet Thomas Becket. Nærmer man sig domkirken, vil man over tårnet i syd over St. Thomas-koret bemærke en vindfløj med Thomas Becketts bispevåben.²⁶

Den norske ærkebiskop Eystein måtte i sin strid med kong Sverre, der talte Roma midt imod, forlade sit stift og sit hjemland. Han drog til England, som den norske kirke havde levende og venskabelige forbindelser med, bl.a. også formidlet af Thomas Becket.²⁷ Den engelske konge, Henrik II, tog vel imod den norske ærkebisp og pavelige legat og formidlede et passende underhold.²⁸ Man kan vanskeligt tænke sig andet end, at Eystein har gæstet Canterbury og martyrens grav, så

meget mere som Eystein og Thomas Becket havde kendt hinanden fra den gang, de begge levede i Paris. Hjemme i Norge var ærkebispemændene meget aktivt for domkirkebyggeriet i Nidaros. Også her viste den engelske inspiration sig tydeligt, idet der skete en stilmæssig ændring fra de tungere romanske former til den lettere og spinklere engelske gotik. Indenfor denne kirkes mure blev ærkebispemændene stillet til hvile i 1188 i fuldt skrud, som skik var. I graven er der fundet nogle beskedne tekstile fragmenter, det lidet der er levnet af det oprindelige rige udstyr. En tiltrængt konservering i 1950'erne blev årsag til et fornyet studium af resterne,²⁹ som viste sig at være guldbroderier fra bispens liturgiske hoser. Benævnelsen er »caligæ«, hvad Agnes Geijer jævnt oversætter med hoser. Faktisk er der tale om tekstile pragtstykker, som bispemændene formentlig selv har bragt med til Nidaros fra sit engelske ophold. En nøjere undersøgelse viste, at den anvendte teknik var Opus Anglicanum, hvad der ikke blot betegner engelsk arbejde, men en ganske bestemt form for engelsk broderi, hvad der igen antyder lange forbindelseslinier. Opus Anglicanum var ingen novation på Thomas Becket's tid. Fra 900-årene og op til reformationen var dette arbejde organiseret i Sydengland i en række specialiserede værksteder i nøje samarbejde. Den højt udviklede teknik og den kunstneriske kvalitet skabte et særligt ry for disse broderier. Til dækkende bund anvendte man silke i mange farver, hvorpå de særlige markeringer skete med guld- og sølvtråde. Motivmæssigt veg man ikke tilbage for billedfremstillinger, og et af de fornemste, man kender på dette område, gengiver mordet på Thomas Becket. Det er broderet på hvid silke med figurerne udført i metaltråd. Billedet, der må være blevet til næppe mere end to årtier efter hændelsen, pryder en mitra fra klostret i Seligenthal, men beror nu i det bayerske Nationalmuseum i München. Mitraen var for nogle år siden udlånt til en udstilling i London og blev da anmeldt, kyndigt og beundrende, af den norske kunsthistoriker, Ada Polak³⁰ Det er næppe for dristigt at antage at denne mitra har haft adskillige sidestykker.

At dette højtstående kunsthåndværk netop blomstrede i de egne, som mange pilgrimme passerede på vejen til Canterbury, har næppe skadet dets afsætningsmuligheder. Fremragende arbejder kom derved til de rige kirker på kontinentet og undgik lykkeligvis de billedstorme, der har tyndet ud i de engelske kirkeskatte og da især dem, der havde tilknytning til Thomas Becket. Så beskedne husefragmenterne end er i deres nuværende tilstand, hører de dog med både i historien om Opus Anglicanum og i historien om forbindelserne mellem Norge og England. Til det sidste emne har den norske historiker Arne Odd Johnsen

kunnet knytte nogle opsigtsvækkende tilføjelser.³¹ I Canterburykatedralens necrologium fra ca 1200 fandt han kong Sverre nævnt som broder og velgører (frater et benefactor). Denne i Norden indtil da ukendte notits gav Johnsen anledning til nærmere at undersøge, hvad der monne ligge bag. Han fandt da, at kong Sverre i disse år var i en yderst vanskelig stilling, og at det var ham meget om at gøre at opnå materiel og åndelig støtte fra England og den engelske kirke. Til gengæld har han givetvis måttet yde Canterbury-kapitlet betydelige gaver, og det samme har været tilfældet i forholdet til ærkebiskop Hubert Walter. At domkapitel og ærkebisp var i bitter indbyrdes strid, synes ikke at have haft nogen indflydelse på kong Sverres forbindelser med begge. Kirkeretligt kunne det ellers være betænkeligt nok; men de pavelige banlysninger havde nu ikke altid den ønskede effekt i England, hvor konge og stormænd kunne handle ganske selvstændigt overfor udenlandske autoriteter, pavestolen ikke undtaget. Kong Sverre fik den så ivrigt ønskede økonomiske, militære og åndelige bistand fra England, hvad der var aldeles afgørende for at sikre Norge for Sverre-ætten. Men hvad, der er endnu mere mærkeligt, er, at den banlyste og af paven smædede konge opnåede gennem mere end tre hundrede år at blive mindet på årsdagen for sin død i den domkirke, hvor Thomas Becket blev dræbt i 1170.

De nordiske pilgrimmes valfarter til Canterbury er ikke blot nævnt i litteraturen, men kan også påvises arkæologisk. Det var sæd og skik, at man fra valfartsstedet hjemførte et synligt tegn på, at man havde gæstet et af de hellige steder. Ibs-skallen fra Santiago er nok et af de mest kendte. I Canterbury erhvervede man små ampuller af tin eller bly, som indeholdt en dråbe af martyrens blod spædt op med vand, eller som blot gengav et billede af ærkebispen. Mange af disse pilgrimsmærker er fundet Europa over, ikke mindst på bunden af floderne i de store byer, såsom Seinen og Schelden.³² Der er i Sverige gjort en del fund f.eks. i Lødøse; men tin eller bly vil i reglen ikke være upåvirket af århundreders ophold i jorden, detaillerne udviskes. Ved sammenligning med tilsvarende fund i engelske og franske museer er det lykkedes Monica Rydbeck at påvise de anvendte billedmotiver og at tyde indskriften: Optimus egrorum medicus fit Thoma bonorum (Thomas er de gode syges bedste læge). Billederne fremstiller St. Thomas i ærkebiskoppeligt ornat under en tredelt baldakinbue, selve mordscenen og endelig gravlæggelsen. Sammenlignende dateringer viser hen til 1300-årenes første del.³³ Et fjerde billede, ærkebispen til hest, kendes vistnok ikke fra svenske fund.³⁴

Efterretningen om bloddåden i domkirken i Canterbury den mørke decemberdag i 1170 løb i hast Europa rundt, og snart efter helgenkåringen satte det sig markante spor i litteratur og kunst.³⁵ St. Thomas blev hurtigt en af kirkens mest populære helgener. Da der foreligger kunstværker fra 1100-årene, altså fra tiden kort efter drabet, ligger det nær at spørge, om nogen af dem har portrætværdi. Det menes ikke at være tilfældet; men ellers ville man nok først fremdrage den mosaik i Monreale på Sicilien, der foranledigedes af hertug Vilhelm, som var gift med en datter af Henrik II. Derimod er det muligt at gøre sig en forestilling om ærkebispem, når han optrådte *ex officio*. I de landflygtige år 1164-70 opholdt Thomas Becket sig i Sens i Frankrig, og i denne bys domkirke opbevares stadig ærkebispens messehagel med stola og mitra.

Med den hastige udbredelse, som Thomas-kulten fik, kan man formode en bevidst propagandainsats fra kirkens side. Var det pavedømmet eller benediktinerne, der stod bag? En af de første kirker, der kom til at bære den nye helgens navn, rejstes i Paris omkring 1180. Det kan næppe have undgået pariserscolarenes opmærksomhed. Og blandt disse var der netop i disse år tre, hvis navne skulle få en særlig vægt i det nye århundrede. Det var Lothar af Segni, Stephan Langton og Anders Sunesøn. Om grev Lothar, den senere pave Innocens III nævnes udtrykkeligt, at han drog til Canterbury for at dvæle ved St. Thomas-skrinet.³⁶ Stephan Langton fik han gjort til ærkebisp i Canterbury. Om den tredje, Anders Sunesøn, ved man, at han har opholdt sig i England, det melder Saxo, og da er det næppe for dristigt at antage, at han også har været i Canterbury, der nu var blevet et kendt valfartssted.³⁷ Om den officielle holdning til Thomas-kulten hos de tre kan der næppe herske tvivl, uden at man deraf kan slutte, at de gerne fulgte ham i martyriet. Der var jo det, at Thomas-kulten havde to sider, en religiøs og en kirkepolitisk. At martyriet kan blive konsekvensen af Kristi efterfølgelse, er et enkelt og letfatteligt budskab, og det synes, som det er den side af dramet i Canterbury, der har talt stærkest til alt folket. Den anden side, den kirkepolitiske, drejede sig om den kanoniske ret og i sidste instans hævdelser af den åndelige magts supremati over den verdslige. Disse teorier burde gå hånd i hanke med pavemagtens krav på at føje det universelle verdslige overherredømme i Vesteuropa til det arvede religiøse lederskab. Betydningen af denne alliance er stærkt fremhævet af Tore Nyberg.³⁸ I lyset heraf fik stridighederne en ny dimension og for en del også nye former. Der blev rokeret med spillets brikker. Nationale og lokale forhold lod sig ikke uden videre negligere, selv om man tilstræbte univer-

salisme i kirken. De meget selvstændige engelske benediktineres overraskende godtagelse af kong Sverre er måske ikke så uforståelig, når man erindrer, at englænderne utvivlsomt har vidst, at der var alvorlige bestræbelser i gang for at få ærkebisperiden afsluttet, og kong Sverre døde da også med kirkelig bistand og modtog den sidste olie på ret vis. Forbindelserne over Nordsøen havde gamle og tungtvejende traditioner, også økonomiske, som var værd at tage vare på. Ærkebiskop Stephan Langton af Canterbury søgte så længe som muligt at holde fred med den engelske konge, Johan, og da kong Johan kom i strid med stormændene, optrådte ærkebispens som mægler. På den måde skaffede han ikke England en ny helgen; men han viste vejen frem til Magna Carta. Det vil kunne påvises, at kong Valdemar og ærkebiskop Anders Sunesøn på enkelte punkter havde divergerende opfattelser bl.a. vedrørende den kanoniske ret; men ingen af parterne ønskede en polarisering. Efter en menneskealders forløb havde Thomas Becket's martyrium ikke samme politiske slagkraft som før, stridigheder og kampformer havde ændret sig. Derfor kunne nu kong Sverre blive en central skikkelse i den norske Thomaskult. Tilbage blev da det dramatiske stof i helgenhistorien, der nu som fordem talte til de religiøse sind uden at tabe sin kraft. Tilbage blev ligeledes de yndede motiver for kunst og digtning, et stof, der heller ikke tabte sin kraft. Et stof der endog i en stor digters hånd i nutiden har kunnet genopstå som drama. Netop som drama, ringen var sluttet.

1. Mordet i Domkirken. Dansk oversættelse ved N.J. Rald, 1940.
2. Albert Viksten: Kam i Nessom; Ångermanland bd. 4, 1947, p. 102-109.
3. Bo Hellmann: Mordet i Nätra kyrka; Ångermanland bd. 13, 1974, p. 16-22.
4. Johnny Roosval: Tomas biskop på Nora funt; Ångermanland bd. 4, 1947, p. 37-47. Jvfr. Konsthist. Tidskr. XI, p. 87. Sthlm. 1942.
5. Kirkehist. Samlinger 6.r.III, p. 426.
6. Frans Carlsson: Lyngsjömästaren; Fornvännen 1970, p. 318-327.
7. Poul Nørlund og Egmont Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier p. 190. Khvn. 1944.
8. Armin Tuulse: Missionshistoria i Danmarks senromanska kalkmåleri; Fornvännen 1967, p. 37-49.
9. Erik Lassen: Dansk Kunsthistorie I, p. 119. Khvn. 1971.
10. Otto Norn i Kirkehistoriske Samlinger 1980, p. 28.
11. Mikkel Scharff: Kalkmalerierne i Sønder Nærå kirke på Fyn; Iconographisk Post 1981, 3, p. 1-25.
12. Ulla Haastrup: Den hellige Thomas af Canterbury i Sønder Nærå på Fyn; Iconographisk Post 1981, 3, p. 26-47.
13. Ulla Haastrup: op.cit., p. 34.
14. C. Klitgaard: Kalkmalerierne i Jetsmark kirke; Vendsysselske Aarbøger XII, p. 110, 1937-38.

15. J.J. Lohmann: Kalkmalerierne i Skive Kirke. 1890.
16. Andreas Lindblom: De Gyllene Åren p. 159. Sthlm. 1952.
17. Fornvännen 1911, p. 67-101.
18. A. Lindblom: La peinture gothique en Suède et en Norvège. Sthlm. 1916.
19. Andreas Lindblom: Björsättersmålningarna. Sthlm. 1953.
20. E. Walberg: De äldsta lefnadsteckningarna öfver Thomas Becket; Lunds Universitets Årsskrift N.F. afd. 1, bd. 10 nr 4. Lund 1914.
21. Andreas Lindblom: Björsättersmålningarna p. 76. Sthlm. 1953.
22. Mats Åmark: Kyrkopatroner i Ärkestiftet p. 12. Uppsala 1951.
23. Knud J. Krogh: Erik den Rødes Grønland p. 86. Khvn. 1967.
24. Liber Ecclesie Vallentunensis ed. T. Schmidt, p. 38. Sthlm. 1945.
25. J. Roosval i Ångermanland 1947, p. 46.
26. K. Von Schmalensee: Gavlar och torn; Östergötland 1968, p. 51
27. L. Daae: En krønike om erkebisperne i Nidaros p. 17-20; Festskrift i Anledning af Trondhjems 900 Aars Jubilæum. Trondhjem 1897.
28. Arne Odd Johnsen: Erkebisp Eysteins eksil. Det kgl. norske videnskabers selskabs skrifter. Oslo 1950.
29. Agnes Geijer & Anne Marie Franzen: Tekstila gravfynd från Trondheims domkyrka; Nordenfjeldske Kunstindustrimuseums Årbok 1956, p. 9-69.
30. Ada Polak: London-Kronikk; Kunst og Kultur 47. årg. p. 35-37. 1964.
31. Arne Odd Johnsen: Kong Sverre og England 1199-1202. Avh.utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. Hist. fil.klasse. Ny serie no. 13. Oslo 1970.
32. A.J.G. Verster: Tin door de eeuwen p. 39, 105. Amsterdam s.a.
33. Monica Rydbeck: Blyampuller; Kulturen 1949, p. 153. Monica Rydbeck: Thomas Becket's ampuller; Fornvännen 1964, p. 236-247.
34. Gengivet i G.M. Trevelyan: Englands Historie oversatt av August Schou I, p. 177, Oslo 1931.
35. T. Borenius: The iconography of St. Thomas; Archæologia vol. LXXIX, 1929. T. Borenius: St. Thomas in Art. London 1932.
36. F.M. Powicke: Stephan Langton p. 18 Oxford 1928.
37. Veraldar Saga ed. Jakob Benediktsson, p. 66. Khvn. 1944.
38. Tore Nyberg: Skt. Peters efterfølgere i brydningstider p. 154, 162. Odense 1979.

Åbenb. 2,1 i Thet Nøye Testamenth 1524

af Bent Noack

I Chr. II.s Nye Testamente, det første på dansk, begynder det første af Åbenbaringsbogens menighedsbreve og dermed skriftets kap. 2 sådan: »Hvor aff scriff thend engel som er for thend menhed / til Ephesen«.

Dette underlige »hvoraf« har Johs. Brøndum-Nielsen for mange år siden gjort opmærksom på i sin disputats, »Sproglig forfatterbestemmelse. Studier over dansk sprog i begyndelsen af det 16. århundrede«, København 1914, s. 44. Brøndum-Nielsen prøver også at forklare hvordan den oversættelse kunne opstå; han spørger: »Skulde 'hvoraf' være misforstået gengivelse af den græske artikel i τῷ ἀγγέλῳ τῆς ἐφεσίνης ἐκκλησίας γραφον?« (Br.-N.s accenter).

Den forklaring kan vanskeligt være rigtig. For det første bruges artiklen foran ἀγγέλῳ også i indledningen til alle de andre menighedsbreve, så hvis det var den der var forkert oversat, måtte eller kunne den også være det de andre steder; men det er den ikke. For det andet: hvordan skulle en artikel i dativ kunne forstås i betydningen »hvoraf«?

Brøndum-Nielsens spørgsmål eller forslag til forklaring står i hans afsnit »Grundlaget for oversættelsen af Apokalypsen«, hvor hovedtesen er, at »afhængighedsforholdet (nemlig til Luthers testamentoversættelse) er iøjnefaldende« (s. 43); men desuden finder Brøndum-Nielsen »ikke blot en stærk benyttelse af Erasmus, men også en tilsyneladende stræben efter selvstændighed i gengivelsen« (s. 43-44). Åbenb. 2,1 anføres som eksempel på »en mulighed for, at selve den græske text kan have påvirket oversættelsen« (s. 44).

Sådan tror jeg ikke at eksemplet kan forstås eller bruges. Forklaringen må være en anden. Og da jeg ikke er kendt med at nogen har taget Brøndum-Nielsens spørgsmål op, fremsætter jeg hermed i korthed min, som går ud på at oversættelsen i dette tilfælde tværtimod viser slavisk afhængighed af tysk forlæg.

Luther skriver, stadig ifølge Brøndum-Nielsen (s. 44): »VNnd dem Engel der gemeynen zu Epheson schreybe«; og Erasmus i sit latinske Testamente: *angelo Ephesinæ ecclesiæ scribe*. Luthers »zu Epheson« går igen i 1524 i formen *til Ephesen*, og det kan hverken stamme fra

den græske text eller andre steder fra, men forklares naturligt som gjort efter Luthers forbillede. Også de øvrige breves indledningsord følger i alt væsentligt Luther (og nu også både den græske og den latinske form); Luther har enslydende indledninger til alle brevene, 1524 har lidt skiftende ordstilling og begynder somme tider med *Scriff*, andre steder med *Oc*, og byernes navne forsynes med forskellige præpositioner, idet det hedder *vti Thyatira og aff Philadelphia*, ellers *til*, mens Luther har »zu« hele vejen igennem.

Om der ved siden af er brugt en græsk text, der på noget punkt har påvirket den danske oversættelse, skal der ikke tages stilling til her. Men i Åbenb. 2,1 er det ikke rimeligt at antage det. Forklaringen på den ejendommelige danske ordlyd er efter min mening følgende:

Hverken i det græske eller i det latinske Ny Testamente begynder 2,1 med et »og«, hvilket også ville være meningsløst, i bedste fald overflødigt, eftersom opfordringen til at skrive brevet til Efesus står forrest i en række på syv, mens de følgende lige så logisk indledes med »og«. Men Luther indleder også det første brev i 2,1 med et »og«, VNnd. Det må virke påfaldende på den der kender en græsk og en latinsk text, herunder *Vulgata*. Henrik Smith, ifølge Br.-N. oversætteren i denne del af 1524, har stået med et ord hos Luther, som tilsyneladende er overflødigt. Han har kun kunnet forstå det på een måde, nemlig ved, fejlagtigt, at læse det på latin som *unde*. Den læsning ville være lettere at forstå, hvis Henrik Smith har haft en Luthertext der ikke stavede »unnd«, men »unde«, som det jævnligt sker, således tit i de nedertyske bibler og testamenter (et par eksempler kan ses hos Brøndum-Nielsen s. 57). Et latinsk ord i Luthers tyske bibel er ikke så tåbelig en »opdagelse« som vi synes. Har Henr. Smith været blot nogenlunde fortrolig med Luthers skrifter, kender han mange eksempler på indskudte ord og vendinger på latin, så han kan meget vel have tiltroet lærefaderen en latinsk glose i Åbenb. 2,1. Den gengiver han så meget rigtigt med *HVor aff*, »lærd karl« som han er (jfr. Br.-N.s. 80).

Han må også formodes at have gjort sig nogle tanker om logikken og syntaxen. Det danske »hvoraf« kan have fået ham til at forstå det latinske *unde*, som jeg altså antager at han har »fundet« hos Luther, i betydningen *ex quibus* = ἐξ ὧν, sc. *ecclesiis* = ἐκκλησιῶν (eller *angelis*), der som samlet gruppe er nævnt i 1,20. Altså, parafraseret på nutidsdansk: »De syv stjerner er de syv menigheders engle, og de syv lysestager er de syv menigheder; af dem skal du til menighedsenglen i Efesus skrive – – – og til menighedsenglen i Smyrna o.s.v.«

Ligprædiken over Margrete Kaas 1660 og Danske Kongers Speyl 1661.

af Adolf Sommer Nielsen

Ovennævnte værker, *Ligprædiken over Margrete Kaas 1660* (trykt 1663) og *Danske Kongers Speyl 1661*, er i »Jens Worms: Forsøg til et Lexicon, 1771-84« og i »Almindeligt Litteraturlleksikon, 1820« angivet at være forfattet af præsten Peder Jensen Helsingør, alias Peder Christensen.

Alm. Litteraturlleksikon skriver s. 120:

»Christensen, Peder, f. i Helsingør d. 10. Maj 1603. Blev 1630 Sognepræst for Gudom og Lillevorde i Viborg St. Død 1693. Han kaldte og skrev sig med to adskillige Navne, undertiden Peder Christensen, undertiden Peder Jensen. (See Worm III, p. 149).

Danske Kongers Speyl paa Rim. Kjøbh. 1661.

Ligprædiken over Margrete Kaas ibid. 1663. 4to.«

(slår man her op under Peder Jensen, står der: se Peder Christensen).

Jens Worms bd. III siger:

»Jani (Petrus) han var fød i Helsingør 1603, 10. Maji. 1630 blev (han) Sognepræst for Gudom og Lillevorde Meenigheder i Wiborg Stift. Døde 1693 og blev begravet den 14. Mart.n.e. (= nest efter); opnaaede altsaa en Alder af næsten 90 Aar og havde været Præst i 63 og Provst i Fleskum Herred 53 Aar. Udi de sidste Aar fra 1686 af havde han Hr. Niels Michelsen Tæbring til Capellan, som og succederede ham. Han skal have været en from og venlig Mand, vel forfaren i Botaniken og Medicinen. Besynderlig er det, at han kaldte og skrev sig med 2 adskillige Navne, undertiden Peder Christensen og undertiden Peder Jensen Helsingør, hvilket har givet Anledning til den Irring, at han 2 Gange under begge disse Navne i dette Skrift er anført. Udi Viborg Stiftsbog angaaende Fleskum Herred, som 1690 efter Kongelig Befaling blev indrettet, kalder og skriver han sig selv

Peder Jensen Helsingør, med samme Navn kaldes han og i Gudom Kirkebog, naar hans Død og Begravelse ommeldes. Men saavel paa Titelen, som under Dedicationen til den Liigprædiken, han har holdt over Margrete Kaas, kalder han sig Peder Christensen, og under dette Navn findes samme Liigprædiken anført i:

Nic. Foffii Catal. p. 415

Resen Catal. p. 227

Grammii Catal. p. 385

Langebecks Catal. 275

Peder Jesp. Herslebs Catal. p. 10.

Derimod forandres Navnet til Peder Jensen i:

addendis & corrigendis ved Resenii Catal. og udi Karen Brahes Bibliotek p. 92, 141 og 189.

Her møder da den samme Forvirring, som med Præsten i Skielskiør, der undertiden kaldte sig Hans Jacobsen, undertiden Hans Pedersen. – See Friises Skielsk. Beskrivelse p. 311. Og saaledes er det og med Nicolaus v. Laurentii, som paa sit Sted er anmærket. – Hans.

Skrifter findes anført Tom. I, p. 493 (det er ovennævnte Spejl og Ligprædiken).«

Jens Worms litteraturleksion såvel som Almindeligt Litteraturleksikon mener altså, at Peder Jensen Helsingør og Peder Christensen er identiske og tillægger den derved fremkomne person præsteembedet i Gudum-Lillevorde sogne i Fleskum herred, benævnt Gudum/Ålborg til forskel fra Gudum-Fabjerg sogne i Skodborg herred, kaldet Gudum/Lemvig. Alle de ovennævnte kataloger, der er henvist til, har jeg ikke gennemgået, men dømt ud fra almindeligt sprogbrug må de indeholde samme antagelse vedrørende de to personers identitet.

Kendskab til lidt af ligprædikenens indhold er nødvendig for at kunne følge med i mit ræsonnement, som kommer efter ekstraktet her:

»Ligprædiken 1660 over Margrete Kaas

(forsiden)

Dødens idelige Betæncckelse/aff den 39. Davids Psalme/androgen/der Erlig oc Velbiurdig Frue/Sl. Margrete Kaas Velb. Lauridtz Belows til Kølskegaard/Hendis Adelige Ligs Begængelse med Christelige Ceremonier bleff huldet udi Gudom Kircke/udi fornemme Adels/oc mange Geistligis oc Versligis Anseelige Forsamling/den 24. Julij, 1660 oc samme Tid forklaret aff Peder Christenssøn/P. L.

Prentet i Kiøbenhaffn aff Jørgen Lamprecht Aar 1663.

(side 2)

Erlig oc Velbiurdig Mand Lauridtz Below til Kølskegaard/Lands-

dommer udi Jutland/oc Kongl. Mayst. Befalingsmand paa Gudom Kloster/min gunstige Patron oc Befordrer/ynsker jeg aff Gud/Velsignelse/Trøst oc Glæde i den HelligAand/ved vor eniste Frelser JESUM Christum.«

Bisættelsen var en måned efter dødsdagen; er den tid mon brugt til balsamering. Prædikenen blev efter ønske af manden trykt i 1663. Den er på 180 sider som er i nærmest A5-format, men kun halvdelen af siden er udfyldt og med store typer. Der er ingen paginering. Talen består mest af skriftsteder og deres udlægning, men har også en biografi over afdøde samt en beskrivelse af hendes sidste timer: Hun var født 6/11 1630, datter af Mogens Kaas til Frøstrup (Lunde sogn, Ribe amt), kongl. befalingsmand i Dueholm Kloster (ved Nykøbing Mors) og hustru Johanne Høg. Derefter opregnes forfædrene til og med oldeforældre = 16 aner. Hendes forældre døde pinsen 1639 med et par ugers mellemrum, og hun blev opdraget hos sin farbror Thomas Kaas til Ørndrup (Vester Hornum sogn, Ålborg amt) og hans hustru Anne Vind, sammen med deres datter Kirsten. Magrete blev 28/9 1651 g.m. Laurids Below til Kølskegård (10 km øst for Brønderslev) »Landsdommer udi Jutland oc Kongl. Mayst. Befalingsmand paa Gudom Kloster« (10 km øst for Lemvig). Hun havde født to sønner og fem døtre, men kun en søn og to døtre var i live, da hun som gravid ottende gang d. 23/6 1660 ved aftenstid fik symptomer på begyndende fødsel. Men trods kraftige veer og efterhånden ulidelige smerter kom der intet barn, og hen på natten blev man klar over, det var død i hende. Præsten, som var hentet ved aftenstid for at bede om gunstig forløsning, gav hende nu sakramentet. Hun udtalte, at hun ikke kom levende fra det og bad om at se mand og børn, som hun tog afsked med. Døde uforløst om morgenen kl. ca. otte, (barnet har utvivlsomt ligget på tværs i hendes livmoder, og både det og moderen kunne i dag være reddet ved, at lægen fører hånd og underarm op i livmoderen og vender fostret, som trækkes frem og ud i underkropsstilling).

Ovennævnte ligprædiken har alle de skribenter, jeg kender til, emnet vedrørende, siden da tillagt præsten i Gudum/Aalborg og bebrejdet ham, at han skiftevis har brugt som underskrift Peder Jensen Helsingør og Peder Christensen, hvilket han absolut ikke har, men sammenblandingen af de to personnavne skyldes, at skribenterne ikke har kendt til Gudum/Lemvig, og – honny soit qui mal y pense – vistnok, heller ikke har læst hverken ligprædikenen eller Danske Kongers Speyl (se senere).

Arkivalier i Landsarkivet i Viborg, Gudum/Aalborg kirkebog og

Wibergs Præstehistorie meddeler alle, at præsten i Gudum/Aalborg 1630-93 var Peder Jensen Helsingør, og Wibergs Præstehistorie fortæller, at præsten i Gudum/Lemvig 1640-82 var Peder Christensen – altså af samme navn som det, hvormed ligprædikenen er underskrevet.

Herværende tragedie kan kun være foregået der, hvor familien hørte til, og da præsten kalder Below sin gunstige Patron (se teksten ovenfor side 2), må det være præsten i Gudum/Lemvig, der her taler, så meget mere som præsten i Gudum/Aalborg bor ca. 170 km. derfra og vil altså ved tilkaldelsen om aftenen ikke kunne nå frem i tide. Desuden er hentet Barbara H. Peters i Gudum og Anne H. Godskes i Resen, der begge straks kommer. Resen ligger ca. 7 km. øst for Gudum/Lemvig, så ifald man forestillede sig, at handlingen var sket på herregården Gudumlund, 2 km. fra Gudum/Aalborg – for at få præsten der til at blive sandsynlig – ville Anne H. Godskes ikke kunne deltage, men det står der i ligprædikenen, at hun gjorde. Yderligere bekræftelse på her fremsatte versions rigtighed får man ved, som tidligere nævnt, at præsten 1640-82 i Gudum/Lemvig hed Peder Christensen, og man bør vel ikke forbavses over, han har brugt dette navn som underskrift på en ligprædiken, han selv har holdt og skrevet – og som altså ikke kan være lavet af Peder Jensen Helsingør, præst i Gudum/Alborg 1630-93.

Mens jeg således kan give en slags forklaring på, hvorfor forfatter-skabet ang. ligprædikenen er blevet tildelt Peder Jesnen Helsingør, står jeg nærmest uforstående over for den kendsgerning, at han også har fået æren af at have skrevet Danske Kongers Speyl 1661. Eneste sammenhæng er at denne forfatter også hedder Peder Christensen, hvilket navn da via ligprædikenen er blevet overført til Peder Jensen Helsingør. Værket er en lille bog på 60 sider af størrelse 8 × 14 cm. og begynder således:

(side 1)

Theatrum Regnum Danorum, Det er, Danske Kongers Speyl oc Skuespil hvor udi grandgifveligen oc gandske kortelig beskues oc for Byen stilles/deris Høybaarne Herkomst/Fyrstelige Dyder/Riderlige Kamp oc Mandhaftige Idræt oc Bedrifter, fra den første Kong Dan (som aff omkringliggende Øer oc Lande/samlede sig et Kongerige/ som hand kaldede efter sit Naffn Dans Marck) indtil vores Allernaadigste Konge/Kong Frederich den Tredie/hans Kongl. Mayst: GUD Faderligen bevare oc naadeligen hans Regimente forfremme oc lycksaliggjøre/sit Helligste Naffn til Ære/oc disse Riger til bestandig Fred oc Rolighed.

Sammenskreffvet aff Peder Christenssøn Marebeck/Prest til Vor-

basse oc Grene Sogne/oc Viceprovst udi Jerlov oc Slaus Herreder/-Prentet i Kiøbenh. af Christen Jensen V. Acad. B. Anno MDCLXI.

Tydligere kan en forfatter vist ikke give sig til kende, og at en person med disse navne har eksisteret bekræftes af Wibergs Præstehistorie, som siger:

»Vorbasse og Grene Sogne, Slaugs Herred, Ribe Amt og Stift: Peder Christensen Marebeck, Student Ribe 1630. Han havde ikke studeret Theologi ved Universitetet hvilket ved Forordning af 1629 blev fordret, men havde taget Attestats der og fik den nødvendige Tilladelse til at beklæde Embedet d. 11/2 1632, »da man ikke lettelig kunde faa andre, fordi Kaldet var saa ringe«. Han blev ordineret 5/3 1632. Provst i 1661 og døde 1663.

Side 2 lyder:

Høyædle oc Velbyrdige Erick Kragh til Bramming, Kongl. Mayst. Cantzeli Raad, oc Befalingsmand offver Lundenis (et stednavn i dag 5 km. øst for Skern), sampt Hans Velbyrdig Elskelig Hus-Fru/Fru Vibeke Rosenkrantz samt deris Edle Velbyrdigheds Elskelige Børn ynsker jeg Naade/Fred oc Velsignelse/til all Timelig oc Aandelig Velstand/aff GUD Fader/Formedelst JESUM Christum/i den Hellig Aand.

Derefter følger 17 sider begyndende med den bibelske skabelsesberetning iblandet beretninger om livet i det hellige land samt fordømmelse af Svenskerne, der jo havde taget Skånelandene 1658, men slutter med at dette skrift er dediceret »Gunstige Velbyrdige Befordrer E.F.V.« og ender med følgende underskrift:

»Skreffvet Kiøbenhaffn den 29. Octobr. Anno 1661 E.F.V.V.T.
Peder Christenssøn Marebeck.«

Hvad E.F.V. og med yderligere V.T. tilføjet senere, betyder, ved jeg ikke; det bliver jo meget vanskeligt at få Erik Kragh eller Fru Vibeke Rosenkrantz ud af det. Efter at have læst ovenstående vil da vist alle være enige om, at heller ikke Danske Kongers Speyl kan Peder Jensen Helsingør være forfatter til.

Efter ovennævnte 17 sider indledning kommer værkets egentlige indhold, der er kongeopremsning i 100 vers. Her er en prøve på Peder Christensens versekunst:

»1 Danske Kongers Speyl.

Eftersom det er priselig/
 Berømmelig oc Viselig/
 At beskrieffve Kongers Bedrifter
 Kort'lig efter Historieskrifter/
 Da har jeg nu foresat mig
 Noget at meld' om Danmarcks Rig'/
 Derpaa jeg vil begynde saa/
 oc see hvad fremgang ded vil faa.

2 I Dan.

Dan første kong' i Danmarck var/
 Regerde i fyretiffve Aar/
 Der Saul paa andet Aar var Konge,
 oc salved bleff David den unge;
 Raade først ofver Vitteflet,
 Men der hand Jydland haffd' undsæt/
 Giorde aff den Fyn/Skaan'/Sædland/
 Er Rig' kaldet Danmarck aff Dan.«

I samme stil følger et vers om hver sagnkonge op til historisk tid, som begynder med Gorm den Gamle i vers 60. Oldenborgerne med Chr. I findes i vers 88, og hans egen konge Fred. III tildeles ikke mindre end seks vers, nr. 96-100, men samlede under romertallet C = 100.

»96 C. Fredrig III.

Vi maa ey glem Kong Fredrig Bold/
 Som haffde Gud til Vern oc Vold/
 Der hand aff Fienden var omringet/
 Ham Gud beskantzet dem ombringet/
 Med Spæ oc Spot for Kiøbenhaffn/
 Hvor aff der gaar saa vide saffn/
 Thi Falsk Fienden paa Halsen slog
 At hand med skamme derfra drog.«

Summa summarum: Peder Christensen, præst 1640-82 i Gudum/Lemvig har holdt og forfattet »Ligprædiken over Margrete Kaas« 1660; Peder Christensen Marebeck, præst 1632-63 i Vorbasse og Grene sogne har skrevet »Danske Kongers Speyl« 1661; mens Peder Jensen

Helsingør, præst 1630-93 i Gudum/Aalborg, overhovedet ikke har andel i nogen af dem, selv om hernævnte litteraturleksika tildeler ham æren for begge.

Ukristelige gravmæler

Antikke temaer i det nyklassicistiske gravmæle

af Karin Kryger

De nyklassicistiske gravmælers figurdekorationer åbner en verden til et billed- og symbolsprog, det idag er vanskeligt umiddelbart at forstå. Årsagerne er, at billed- og symbolsproget har sin rod i den antikke mytologi, og det kendskab, der kræves til dette mylder af guder og halvguder for at forstå symbolsproget, er det de færreste, der idag besidder. De fleste vil jo nok kunne genkende Merkur og Neptun, men Sandheden? eller Renoméet? Disse figurer må der en forklaring til, før de lader sig erkende.

Mængden af de allegoriske personifikationer er påfaldende stor i den danske gravmælekunst i perioden 1760-1820. Påfaldende er det også, at det virker, som om der har hersket en vis uvilje mod den hellige allegori. Hellige, allegoriske personifikationer er de, der sigter til de kristne egenskaber og begreber som Gudsfrygten, Religionen, Længsel efter Gud m.m.. Ganske vist forekommer et rimeligt antal af disse på gravmælerne, især Gudsfrygten og Religionen, men alligevel synes kunstnerne ikke at have været glade for at give sig i kast med disse figurer. Til tider forekommer valget af allegoriske personifikationer på gravmælerne så provokerende, at man må spørge sig selv, om brugen af disse ugudelige motiver kan opfattes som ateistiske eller gudsbespottelige set ud fra samtidens verdensbillede.

I 1761-64 udførte billedhuggeren *Johannes Wiedewelt* (1731-1802) en sarkofag til grevinde Christiane Frederikke Moltke, A.G. Moltkes første hustru, der blev opstillet i gravkapellet i Karise. På sarkofagens forside ses »Tiden, der fører Oprigtigheden og Sandheden til Ærens Tempel«. Man må erindre, at Tiden er identisk med guden Saturnus, og at Sandheden er hans datter. På bagsiden ses Evigheden siddende på en trone flankeret af Dyden og Renoméet. Gavlfigurerne viser Frugtbarheden og Den evige Lyksalighed, sidstnævnte figur den, der mest antyder, at den afdøde er døbt og kristen. Inskriptionen lader imidlertid ingen i tvivl om afdødes gudsfrygt. Den indledes med forkortelsen D.O.M.S. (*Domini, optimi, maximi, sanctissimi*), til Gud, den bedste, den største, den helligste.¹

Fig. 1. Johannes Wiedewell. Grevinde C. F. Moltkes sarkofag i Karise. Oprigtigheden, Tiden og Sandheden. Foto. Nationalmuseet.

Fig. 2. Johannes Wiedewelt: Christian d. 6.s sarkofag, Roskilde Domkirke. Kongen klædt som romersk imperator, Minerva og Retfærdigheden og Troen. Foto. Nationalmuseet.

Wiedewelt har i et notat gjort rede for sit syn på den hellige allegori. Notatet omtaler en række bøger, der behandler dette emne, men som kunstneren advarer imod. Det frarådes at benytte bøgerne, da de er udtryk for hjernesvind og er en »Cahors« for en kunstner.² Men hvad er årsagen til, at kunstneren har denne negative holdning til den hellige allegori? Wiedewelts ven, den tyske arkæolog J.J. Winckelmann illustrerede problemet i sin bog »Versuch einer Allegorie« fra 1766. Heri nævner han gravmælet over Sixtus d. IV i Peterskirken. Til Winckelmanns store harme har man her ladet jagtgudinden Diana optræde i rollen som Theologia, en i sandhed højst ejendommelig metamorfose, og han konkluderer, at sådanne fremstillinger kun kan være latterlige.³

Da Wiedewelt i 1760'erne udførte Christian d. VI.s sarkofag, har han øjensynlig været i et dilemma. Christian d. VI.s pietistiske livsholdning kunne man ikke ignorere. Det gjorde man heller ikke, men den hellige allegoris rolle blev påfaldende dæmpet. Sarkofagen har på for- og bagside over 20 allegoriske personifikationer, kun én af dem er

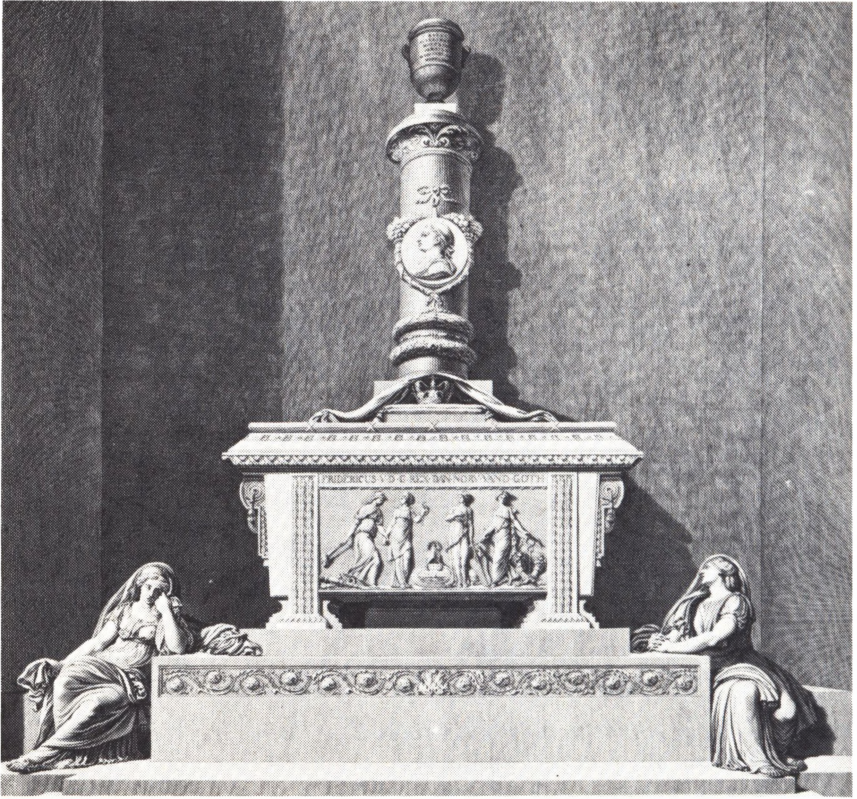

Fig. 3. J.F. Clemens. Frederik d. 5.s gravmæle i Roskilde af Johannes Wiedewelt. Kobberstik. Kongelige Bibliotek.

Fig. 4. Andreas Weidenhaupt: Gravmæle over Otto Müller, Petri kirkes urtegård. Foto. Nationalmuseet.

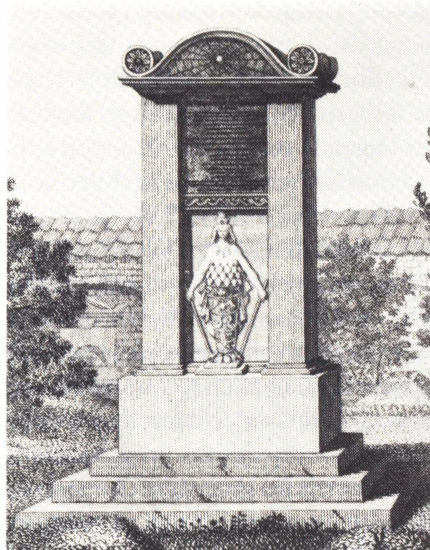

Fig. 5. N. Abildgaard. Gravmæle over broderen P.C. Abildgaard. Assistens kirkegård. Efter kobberstik af G. Lahde.

hellig, nemlig Troen, der iøvrigt står lige bag ved Minerva og Retfærdigheden. Hun er tilhyllet og bærer en bog, Biblen, i hånden, og hendes optræden virker så beskeden, at man fristes til at tro, at Wiedewelt helst havde undværet hende.

På Frederik d.V.s gravmæle synes Wiedewelt nærmest at begå blasfemi. Her ses overhovedet ingen hellige allegorier. På sarkofagens forside ses Freden, Klogskaben, Standhaftigheden og Århundredets Lyksalighed. På sarkofagens trin sidder Danmark og Norge og begræder tabet over landsfaderen. Bagved rejser en søjle sig med monarkens portræt og øverst er en urne. Denne søjle kalder Wiedewelt i sin beskrivelse af monumentet for »Apoteosens Søjle«. ⁴ Med andre ord: vi står over for den guddommeliggjorte majestæt. Denne tanke understøttes af urnen, som Wiedewelt oprindelig havde forestillet sig skulle være forgyldt, så associationen med de romerske kejsersøjler med deres urner blev understreget. ⁵ På en af disse søjler, nemlig Antonius Pius' søjle er der en fremstilling af kejsernes apoteose. Forklaringen på, at man kunne udføre en så tilsyneladende blasfemisk fremstilling af kongen uden reaktion fra gejstelig side, hænger sammen med den særlige rolle monarken havde i enevældens magtsystem. Han var konge af Guds nåde, hvilket indebar, han var Guds stedfortræder, hvorved en fremstilling af kongen, hævet op på et guddommeligt plan, kunne forsvares.

Til Petri kirkes urtegård udførte *Andreas Weidenhaupt* (1758-1805)

omkring 1785 et af sine mere originale gravmæler, nemlig monumentet over naturforskeren O.F. Müller (1730-1784). Monumentets originalitet må skyldes inskriptionens tekstforfatter P.F. Suhm (1728-1798) i højere grad end billedhuggeren. Figurfrestillingen viser Dødens Genius med nedadvendt fakkell, der liggende drager et forhæng fra, så naturgudinden åbenbares. I den oprindelige inskription hed det bl.a. om den afdøde: QUI EXPERIENTIA DUCE NATURAE TEMPLUM INTRAVIT/PEPLOQUE EJUS REDUCTO VULTUM DEÆ VIDIT/ dvs. som med empirien som vejviser fandt ind i Naturrens Tempel, trak sløret til side og så gudindens åsyn.⁶ Atter må man spørge sig: har dette gravmæle ikke virket provokerende på samtiden? Men nej, man sporer ingen negative reaktioner eller forargelse, og gravmælets ophavsmænd har næppe tænkt på provokationen i dette tilfælde. P.F. Suhm kunne måske tænkes at optræde i provokatørens rolle, men bestemt ikke Weidenhaupt, der ikke just hørte til idéernes avant garde og næppe har ønsket dramatiske reaktioner på sit arbejde.

Der er betydelig større sandsynlighed for, at da *Nikolaj Abildgaard* (1743-1809) mange år efter, i 1801, tog idéen op til gravmælet på Assistens kirkegård over broderen naturforskeren P.C. Abildgaard (1740-1801), og lod fremstille naturgudinden med de iøjensfaldende attributter, måske havde håbet at provokere, idet Nikolaj Abildgaards problematiske forhold til kirken er velkendt⁷. Der kom imidlertid ingen negative reaktioner på dette gravmæle, ganske enkelt fordi Abildgaard på ingen måde havde overskredet det tilladelige med monumentet.

Det allegoriske symbolsprog var for samtiden nødvendige sprogleder, der skulle anskueliggøre tanker og begreber. Allegorierne gik tilbage til den antikke digtekunst (tænk f.eks. på Homers mange omskrivninger), og de allegoriske personifikationer var produkter af den antikke mytologi. Kunstnerne i sidste halvdel af 1700-tallet gjorde sig mange bestræbelser på at skabe allegorierne så korrekte som muligt, så de kom i overensstemmelse med de antikke kilder som f.eks. digtekunsten, billedkunsten, mønter og medaljer. De hellige allegorier havde en helt anden baggrund. Deres baggrund var til dels den kristne ikonografi, men størstedelen var kunstige billedkonstruktioner af en langt senere oprindelse end antikken. Disse allegorier var konstruktioner skabt ud fra nogle behov, som ikke kunne tilfredsstilles ved at studere den antikke mytologi. Biblen fortæller som bekendt ikke, hvorledes Religionen eller Længsel efter Gud kan fremstilles allegorisk, og man har derfor måttet digte disse personifikationer, i mange tilfælde uden at have nogen rimelig dokumentation for, hvorfor figu-

ren skulle se ud, som den gjorde. Man konstruerede Længsel efter Gud som en ung mand, der står med et brændende hjerte og har en hjort, der drikker af en kilde ved sin side (sml. Davids 42. salme), men det var en billedkonstruktion, der i og for sig ikke havde nogen historisk begrundelse.

Årsagerne til den tilsyneladende modvilje mod den hellige allegori skal altså ikke nødvendigvis ses på baggrund af en kritisk holdning til kirken. Bortset fra Abildgaard ved vi faktisk meget lidt om kunstnerens religiøse liv. Når Wiedewelt i et brev berømmer biskop Balthasar Münters prædikener, som han havde fået foræret, da han udførte dennes gravmæle, er grunden måske ikke så meget, at Wiedewelt er grebet af forkyndelsen, men ønsket om at sælge gipseksemplarer af det portræt, han udførte til Münters gravmæle. Vi kan imidlertid ikke dokumentere det ene eller det andet.⁸ Man må tro, at kunstnerens manglende vilje til at benytte de hellige allegorier var en velbegrunnet frygt for at blande to meget forskellige ting sammen. Den allegoriske komposition skulle gerne være smuk og logisk, og der er nu engang ikke megen logik i at anbringe Guds frygten i selskab med de græske og romerske guder.

Når vi vandrer en tur på Assistens kirkegård, kunne vi måske tro, at Merkur og Neptun har været genstand for en heftig og inderlig tilbedelse, hvis man ser på antallet af fremstillinger af disse eller deres attributter. Imidlertid repræsenterer de blot nogle begreber, Handel og Søfart, som egentlig ikke kan fremstilles billedligt på andre måder. De ukristelige gravmæler fortæller altså ikke om et ugudeligt og antiklerikalsk samfund, men om et samfund, hvor den antikke begrebsverden var noget, man i langt højere grad var fortrolig med end idag.

Artiklen er et sammendrag og en viderebearbejdning af nogle afsnit af »Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760-1820« som er under udgivelse.

1. Karin Kryger: Gravkapellet i Karise og dets sarkofager. *Architectura* 4, 1982, 17 ff..
2. Kongelige Bibliotek, NKS 111, Johannes Wiedewelt: Store og gode Handlinger af O. Malling med anmærkninger, I, upag..
3. J.J. Winckelmann: *Versuch einer Allegorie*, Dresden, 1766, 25.
4. Forklaring skrevet på tegning i Samlingen af Arkitekturegninger, A 10 444.
5. Det kongelige Bibliotek, NKS, Add. 192. Af Johannes Wiedewelts efterladte papirer, II, 72.
6. Nikolaj Jonge: Den kongelige Hoved- og Residentzstad Kiöbenhavns Beskrivelse, II. Den hidtil utrykte Part. København 1945, 286 f..
7. Se også Patrick Kragelund: *The Church, the Revolution, and the »Peintre Philosophe«*, Hafnia no. 9, 1983, København 1984, især 51 ff..
8. Rigsarkivet, Christian Ulrik Detlev von Eggerts Privatarkiv, A I 4, brev fra Johannes Wiedewelt 11/9 1794.

Et brev fra Morten Pontoppidan

af Jon Monrad Møller

Morten Pontoppidan, den kendte højskolemand og præst, har fået sit liv skildret i ikke mindre end to bøger af prof. P.G. Lindhardt, en folkelig levnedsskildring fra 1954 og før den to bind fra 1951 og 1953,¹ hvori Pontoppidans levned gennemgås på baggrund af meget grundige arkivstudier. Blandt disse findes også en gennemgang af Pontoppidans livlige deltagelse i samtidens politiske problemer under Estrups styre.² Heri deltog Pontoppidan så ivrigt, at det i 1886 endte med en dom på 4 måneders fængsel, efter at han i grundtvigsk parallel havde udsendt kampskriftet »Et Kirkens Genmæle«, hvor han direkte angreb Estrup.

Men allerede tidligere havde Pontoppidan givet udtryk for, at folkehøjskolen og kirken ikke skulle forblive passive men både i tale og skrift deltagte i samtidens politiske diskussioner. Denne anskuelse blev særlig aktuel, da en af provisoriets forsvarer prof. Matzen angreb folkehøjskolerne og påstod, at de fordærvede ungdomme. Herefter blev prof. Matzen og hans organ, højrebladet »Avisen« genstand for Pontoppidans angreb, skriftligt i ugebladet »Tidens Strøm«,³ som Pontoppidan udgav sammen med sin ven F. Falkenstjerne, og mundtligt i foredrag og taler på grundtvigske møder.

Et sådant møde fandt sted på Københavns Højskole på Chr. Winthersvej i oktober 1885.⁴ Et referat i »Politiken« af mødet fortæller, at først talte højskolens forstander F. Falkenstjerne og efter ham en anden af samtidens kendte grundtvigske præster V. Brücker. Efter en pause kom Pontoppidan på talerstolen. Han gennemgik, hvad der var gjort galt i Danmark i de forløbne 85 år, først tabet af Norge, så tabet af Hertugdømmerne og nu Frihedsindskrænkningen. »I 1866 tog gods-ejerne og Herremændene fat, hvor Tyskerne slap«, og Folketinget blev sat ud af spillet. 3. akt »vil blive Danmarks Tilintetgørelse«. Estrup omtales som en mand, der dresserer heste. Han »forstaar at ride det danske Folk til«. Tabet af Grundloven krænker folkets værdighed. »Det der nu sker, maa vi være enige om maa straffes«. Derfor skal den grundtvigske bevægelse »tage aktiv Del i den nuværende Kamp«.

Men ikke blot »Politiken« havde været til møde på højskolen på Chr. Winthersvej, men også prof. Matzens konservative talerør »Avisen« mødte op med et referat d. 26/10. Det indledes med et lille klap på talerens skulder. Først omtales Pontoppidans inddeling af 1800-tallet i 3 akter. De to første om tabet af Norge og Sønderjylland »gjorde han overordentlig smukt og løftende, men Herligheden varede kun kort... »Tyskeriet« fortsatte hos Godsejere og Embedsmænd, der med Glæde saa Danmarks Sønderlemmelse 1864 og nu regerede os fra 1866 gennem Landstinget. Estrup og Konsorter ville gøre vort elskede Fædreland til et Pendant til et af de tyske Smaariger, f.Ex. Sachsen-Weimar eller Oldenburg... Havde vi haft vor Forfatning fra 1848, vilde Sønderjyderne gerne tilbage til os, men nu ville de ikke mere, og det er Landstingets og Konsorters Skyld. Derfor gjælder det, at den danske Ungdom ikke lader Riflerne staae i Krogen, men væbner sig til Værn for Friheden (!!!)... Med et Sideblik ned til Tyskland siger Estrup: Danskerne ere dog et dumt, dorsk og usammenhængende Folk... Nu havde Pontoppidan først faaet Blod paa Tandem; nu ville han være morsom og fortælle Historien om, hvorledes Estrup vilde tvinge sin Hest til at gaae igennem en Vandpyt osv., og fortsatte derpaa. »Saadan er det, at Estrup styrer Folket. Han sporer det, pidsker det, behandler det, ligesom han behandler sine Heste. Men det skal straffes, hører I unge Mænd. Vi skal frem og op mod Reaktionen, vi skal sejre.« Den var lige haard nok, den Slutning, som for Resten kunde have været sagt med et Par Ord: Gjør Oprør, thi vi kunne ikke hævde vor Ret med Ord, hvor utvivlsom den end er. Men Enden var ikke endda. Nu kom Turen til »Avisen«. Den fik sig et Rap med. Han beskyldte den for at ville indføre den gamle Censur og ophæve Forsamlingsfriheden; han sagde, at dette Professor Matzens Organ kun kæmpede for Absolutismens Gjenindførelse osv. Og han rasede videre, han udslyngede Beskyldninger og Grovheder med en tilsyneladende meget stor Ro og Selvsikkerhed. Endelig blev han træt, hvad Tilhørerne havde været længe; han mærkede, at han ikke havde flere Skjældsord paa Lager. Til Slutning skulle han blot meddele Højskolernes Formaal:

Derfor skulle I Unge ikke mere sidde i Valhal; det gælder ikke at I lære Historie og Sligt her paa Højskolen, men at I lære at tage aktiv Del i det politiske Liv.

Det var Højskolernes Formaal, der blev udtalt saa kort og fyndigt som muligt; det var til at tage og føle paa.

Og ovenpaa den Samling Grovheder og Usandheder, bad han Gud

se i Naade til ham og til hele den frisindede Opposition og hjælpe den til at knuse den reaktionære Tydskerparti osv.

S.M.

Hvem det var, der dækkede sig under underskriften S.M., har prof. Lindhardt ikke oplyst. Det fremgår imidlertid af følgende brev fra Pontoppidan, dateret Hjørlunde pr. Slangerup 9/11 85.

Kære frøken Monrad!

Trods Deres opfordring har jeg ikke hidtil fået lyst til at skrive til Svenn Monrad. Jeg har nemlig ikke kunnet frigøre mig for en fornemelse af, at han blot vilde gå hen med mit brev på »Avisens« kontor og på en eller anden måde benytte det imod mig.

Så længe han er i det selskab, kan man vente alt i den retning. Slet selskab fordærver gode sæder.

Dertil kommer jo også, at sagsanlæggelsen mod mig er kommen imellem. Det er mig ligefrem uhyggeligt at tænke på, at det er den lille Svenn, der er den virkelige sagvolder. Og især gør det mig ondt for hans moder, som hin aften tog mig i hånden og takkede mig varmt for mine ord. Også for Svenn gør det mig ondt. Thi hvad vending sagen end tager, kan han ikke undgå at lide skade derved. Havde hans »referat« ikke været helt så galt, som det var, skulde jeg ikke have rørt ham. Jeg var også fra begyndelsen mest til sinds slet ikke at læse det famøse referat, som folk fortalte mig om, og som blev sendt mig fra forskellige sider i 3 eksemplarer. De lå ulæste i min skuffe flere dage. Men da gik det ved en bestemt lejlighed op for mig, at jeg for sagens skyld, for højskolernes skyld måtte tage fat derpå og gendrive det. Det er jo nemlig straks bleven benyttet som anledning til at mistænkeliggøre højskolernes virksomhed. Derfor er sagen meget vigtig. Og jeg bliver nødt til at benytte alle midler og våben for at få fralagt mig det, der er løjet mig på. Den ting, at jeg ved, hvem der er forfatter til referatet, er i så henseende af stor betydning, og jeg agter at benytte denne min viden, så vel over for retten som over for offentligheden.

Den gode Svenn har muligvis ikke betænkt, hvad han gjorde, da han gav sig til at lege med en mands borgerlige agtelse. Tilbageslaget over ham vil ikke udeblive. Jeg vil ønske for ham, at han ikke vil blive forhærdet under de kollisioner, han kommer ind i. Det er ikke noget godt for et ung blødt sind at komme ind i.

Men jeg kan intet gøre derfor.

Deres Morten Pontoppidan

Den frøken Monrad, Pontoppidan skriver til, hed Vilhelmine Natalie Monrad og var datter af provst i Marvede Laurits Vilhelm Monrad (1798-1877) og Elisabeth Margrethe Friisenberg (1801-1864). Hun var faster til den i brevet nævnte Svenn Monrad, hvis far var overlærer ved Helsingør Realskole David Monrad (1828-1913). Hun har øjensynlig gerne villet hjælpe sin nevø ud af de vanskeligheder, han havde rodet sig ind i ved sit forsøg som referent, og hun har nok håbet, at sagen kunne bringes ud af verden ved hendes mellemkomst. Men hun har ikke forudset, at »sagsanlæggelsen« efter Pontoppidans mening stillede sig i vejen for hendes hensigt. I sin harme over »Avisens« referat havde Pontoppidan imidlertid tvunget »Avisen« til at lægge sag an, derved at han i »Morgenbladet« erklærede, at »Avisen«s referat på flere væsentlige punkter er løgnagtig affattet.«⁵

Når Pontoppidan lidt nede i brevet kalder Svenn Monrad »lille Svenn«, har det sin forklaring deri, at han har kendt ham fra sin tid som kapellan i Helsingør fra 1876-78. Svenn Monrad var på det tidspunkt kun en halv snes år gammel.

Svenn Monrads mor hed Anny Justine, f. Unna (1836-1902) og var altså g.m. overlærer David Monrad i Helsingør. Om familien Monrads forhold til Pontoppidan, kan man læse hos P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, p. 46. Især syntes fru Monrad at være begejstret for den unge kapellan Pontoppidan. Hun var meget ked af, at han forlod Helsingør, og var aktiv ved indsamlingen til en afskedsgave. Desuden var David Monrad formand for Danske Samfund i Helsingør, hvor Pontoppidan skal have været en flittig gæst. Selv fortæller han i sin bog: »Minder og oplevelser«, at et foredrag i Helsingørs Danske Samfund om den grundtvigske folkehøjskole fik ham til at vove springet fra kapellan til højskoleforstander.⁶

Når Pontoppidan i slutningen af brevet erklærer, at han vil bruge sin viden om, hvem der var referent i »Avisen«, er det vist blevet ved truslen, siden det først efter fundet af dette brev er blevet oplyst. Men hvordan S.M. har haft det under sagsanlæggelsen, kan man kun gætte på. Han var netop blevet student om sommeren, da han om efteråret forsøger sig som referent. At han i nogen grad har overvurderet sin dømmekraft, skyldes vel den unge students optimistiske tillid til sine egne evner, måske parret med en trang til at udfolde sig gennem standpunkter, der stod i stærk kontrast til hjemmets eller i hvert fald moderens. Men han har sikkert ikke tænkt for meget på følgerne af sit stærkt nedvurderende referat.

Noget tyder imidlertid på, at han har lært noget. Af hans senere levned kan man forstå, at han udviklede sig til en meget begavet

mediciner, der efterhånden formåede at gøre sig stærkt gældende som professor i børnesygdomme og gennem et medicinsk forfatterskab gjorde sig kendt ud over landets grænser.

At Pontoppidans vrede var let at fremkalde, får man også at vide hos prof. Lindhardt. Han fremfører et vidnesbyrd om, hvordan Pontoppidan i et selskab, hvor også overlærer Monrads var til stede, blev »saa vred, saa ustyrlig, saa heftig«, at stemningen blev pinlig og Pontoppidan tavs resten af aftenen.

På den anden side kan man godt forstå, at Pontoppidan er blevet opbragt over, at hans kamp for højskolernes og landets politiske frihed igennem det famøse referat blev skildret med så lidt forståelse. Han blev da også frikendt i sagen med »Avisen«, fordi han betonedede, at det var referenten, ikke redaktøren, han havde beskyldt for løgnagtighed, og referenten har sikkert ikke følt trang til at anlægge sag.

1. P.G. Lindhardts bøger om Morten Pontoppidan: Acta Jutlandica XXII,1, Teologisk Serie 4 Morten Pontoppidan I 1851-1893 af P.G. Lindhardt, Universitetsforlaget i Aarhus Ejner Munksgaard, 1950 og Acta Jutlandica XXV,2, Teologisk Serie 5 Morten Pontoppidan II 1894-1931 af P.G. Lindhardt, Universitetsforlaget i Aarhus, Ejner Munksgaard 1953. og En dansk Sognepræst Morten Pontoppidan af P.G. Lindhardt, Det Danske Forlag 1954.
2. Om Skrifter mod Estrup: Se P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, side 124 ff.
3. »Tidens Strøm«, et ugeblad 1884-1891. Om det se P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, side 114. På side 127 henvises til »Tidens Strøm« 31/7,-85.
4. Mødet på Kbhvns Højskole fandt sted d. 18/10 1885, og Politikens referat forelå 20/10.
5. Protesten mod referatet i »Avisen« kunne man læse d. 5/11 i »Morgenbladet«: *Et Referat i »Avisen«*
Vi har modtaget følgende:

Hjørlande pr. Slangerup, d. 2. Novbr. 1885.

Hr. Redaktør!

Nedenstaaende Erklæring har »Avisen« nægtet at optage, hvorfor jeg tillader mig at anmode Dem om at optage den i Deres ærede Blad.

»For at Tavshed ikke skal tages som Samtykke, nødes jeg til at erklære, at det Referat af min Tale paa Københavns Højskole, som findes optaget i Deres Nr. 293, paa flere væsentlige Punkter er løgnagtig affattet«.

Hjørlande Højskole, d. 31. Oktober.

Ærbødigst Morten Pontoppidan

Til »Avisens« Redaktion.

6. Foredrag i Helsingørs Danske Samfund, se Morten Pontoppidan: Minder og Oplevelser 1922, side 70.

Et syndefald

af P.G. Lindhardt

De her udgivne breve og dokumenter angår to unge mennesker¹ som i den store missionsvækkelses tid intet hellere vilde end vie deres liv til missionens hellige kald, men – ironisk nok – ved et forunderligt uheld blev hindret i det. Samtidig er den lille samling, også ved sin særdeles tidstypiske stil og sprogbrug, et bidrag til vor nyere kirke- og missionshistorie.

Tvillingbrødrene Ove og Holger Winding kom fra et grundtvigsk farvet præstehjem; slægten kan følges tilbage til Andreas Mikkelsen som midt i det 16. århundrede var sognepræst i Dover-Venge og hvis sønnesøn blev sognepræst i Vinding-Bryrup; efter tidens skik anlagde han stednavnet som slægtsnavn, og den eneste af »den lige linie« der ikke blev præst – tvillingernes farfar som var proprietær i Møgeltønder, siden Rejsby – omskiftede det danske V med W for ikke at høre sit navn udtalt på tysk! Men brødrenes far var altså teolog; han blev af slesvigske venner efter 1864 opfordret til at blive deres præst, hvorfor han erhvervede ejendom syd for grænsen; men da planen på grund af tysk modstand alligevel ikke kunde realiseres søgte han (for at være vennerne nær) embedet som sognepræst i Seem og kapellan ved Ribe domkirke. I Seem præstegård fødtes seks børn som – tør man sige – gik hver deres vej: Andreas var først Politikens nok som bekendte flanør (Per Pryd) og siden en seriøs og anset udenrigskorrespondent, Johannes gik ind i diplomatiet, Julie blev operasangerinde, Ingeborg gift med en svensk maler, men tvillingerne lod sig uddanne til tandlæger og blev under studiet helt grebet af den just da stærke missionske ungdomsbevægelse, kom under indflydelse af Ricard – til hvem de altid stod i venskabsforhold – og besluttede (kort efter John Motts ildnende besøg i 1909) at gå i ydre missions tjeneste; de opfattede det som et arbejde Gud havde kaldet dem til, men foreløbig måtte der tjenes sammen til uddannelse i faget; det vilde de ikke belaste et missionselskab med. Ove virkede som tandlæge i København, Holger først i Rudkøbing – endnu i 1930.erne gik der på Langeland frasagn om en tandlæge der »vidnede« for folk når han først havde fået dem i stolen og fyldt munden på dem med tandlægegrej. Brødrene følte sig mere som ét menneske end som to og lignede hinanden, så de tit – også i senere år – forvexledes, endda af folk der kendte dem godt.

Om deres overvejelser m.h.t valg af missionselskab foreligger der intet, men at faderen var formand for den vestsjællandske støttekreds for Santalmissionen blev vel afgørende. Denne mission var et slags økumenisk foretagende, oprindeligt skabt på H.P. Børresens personlige reputation, et dansk-norsk arbejde som i Danmark støttedes af både missionske, centrumskirkelige og grundtvigske kredse. Gennem hele 1911 anbefalede Ove Winding i Santalposten sin klinik, specielt barnetandpleje, i Pilestræde; senere drev han den sammen med broderen og afstod 1915 virksomheden til en kollega.

Ifølge Santalposten (20/6-1912) søgte brødrene missionens styrelse om ansættelse som missionærer i Indien; styrelse og årsmøde gik ind på at antage dem når deres uddannelse var fuldført med »tilfredsstillende« resultat; det vilde vare tre år. Samtidig med at passe det job de skulde leve af – og holde møder for Santalmissionen rundt i landet – tog de fat på uddannelsen som omfattede (det fremgik af bogbestanden siden hen) de almindelige teologiske fag, efter standardiserede kommentarer og lærebøger, og så naturligvis engelsk; derefter skulde de bl.a. på Livingstone College i England have »the finishing touch«.

Før det kunde virkeliggøres havde Ove Winding 12. juli 1914 forlovet sig – på en bæk ved Esrom sø, den står der endnu – just som krigsskyerne for alvor trak sammen. Den udvalgte – som selvsagt beundredes ligeligt af begge brødre og blot havde at vælge – kom fra et helt andet milieu, thi Charlotte Haslund (i daglig tale Tulle) var datter af en af den danske guldalders kendte malere, professor Otto Haslund, som stammede fra københavnske håndværkerfamilier og havde giftet sig ind i en slægt der tidligere hørte til på sjællandske og lollandske godser, men i det 19. århundrede også var knyttet til det »højere« københavnske borgerskab med et anstrøg af nationalliberal politik. Kirkeligt var hjemmet så vist ikke, men Charlotte blev åndeligt vakt under et ophold på Askov og siden – gennem biskop Fredrik Niensens enke – yderligere påvirket i en slags grundtvigsk retning; hun var landbrugsuddannet og havde i flere år drevet forpagtninger, i Elbodalen og nu sidst i Nordsjælland.

Det var ren selvfølge at disse unge – de var 27 og 28 og altså ikke så unge endda – i fællesskab skulde følge missionskaldet (iøvrigt til kunstnerhjemmets fortvivlelse), og »kæresten« måtte derfor igang med engelsk, siden i en engelsk præstegård komplettere sprogkundskaberne og desuden tilegne sig visse færdigheder (også sygepleje) som en missionærkone kunde ventes at få brug for. Følgelig rejste de to – af temperament og baggrund meget forskellige – i februar 1915, trods krig og minefare, til England for at afslutte uddannelsen. Men så

kom der problemer. Unge mennesker har til alle tider ønsket »at komme sammen« – som Holberg så smukt siger det – men at etablere et papirløst ægteskab lå selvsagt – især med hans personlige forudsætninger og milieu – helt uden for mulighedernes grænse. Altså måtte de gifte sig! Men just det var forbudt!

På det punkt afveg Santalmissionens regler ikke fra andre missions-selskabers, heller ikke fra normal praxis i verdslige foretagender (handelskompagnier etc.); først når det havde vist sig at de udsendte kunde tåle klimaet og var egnet til arbejdet fulgte ægteskabstilladelsen. Den årlige missionærkonference i det santaliske Dumka havde 5. marts 1914 diskuteret dette tema og kom, ifølge missionens leder, P.O. Boddings referat (Santalposten, maj 1914), efter en længere debat med vexlende synspunkter til følgende resultat: »Hensynet til det vanskelige Klima og de nye Forhold gør, at Konferencen finder det rigtigst at følge samme Praxis som de fleste større Missions-selskaber, nemlig at der af Manden kræves toaarigt Ophold og bestaaede sproglige Eksaminer og af den vordende Brud kræves et Aars Ophold paa Missionsmarken forud for Indgaaelse af Ægteskab. Hendes Underhold vil i denne Tid bekostes af Missionen. En selvfølgelig Forudsætning er at begge Parter har Helbredsattest fra en med tropiske Forhold kendt Læge.«

Reglerne var i og for sig ikke særlig stramme, men – som sagt – gængse, og selvom de formelt kom til efter Ove Windings antagelse i missionens tjeneste har han jo ialtfald kendt dem. Men det satte det unge par sig ud over, og 16. juli 1915 blev de viet af den danske sømandspræst i London, med broder Holger og vennen, den også nyantagne santalmissionær H.P. Kampp, som bryllupsvidner. Umiddelbart efter tog de på bryllupsrejse, naturligvis til de store vækkelses- og helliggørelsesmøder i Keswick, et sted som ud fra deres forudsætninger i førkrigstidens oplødede vækkelsesmilieu vel så at sige valgte sig selv. Det blev da også rige dage (jfr. nr. 8), men bag al åndsoplevelse lurede alvoren: hvad vilde styrelsen i København og missionærerne på missionsmarken sige? Ove Winding skrev til begge parter og udviklede sine grunde; vi kender kun hans brev til Bodding (i kladde – nr. 7), men et ligelydende må samtidig (endda en uge forinden) være gået til København – og så rullede bolden, med suspension, hjemkomst, trodsen på sine gerninger, pression, ydmygelse, bøn om tilgivelse – og ny aktivitet, i vinteren 1915-16 især indenfor K.F.U.M.s soldatermission som under krigen havde et meget stort omfang – alt mens sendrægtige meningsudvekslinger førtes mellem København og Dumka, men det endelige resultat blev afsættelse, måske ikke på helt gråt papir, for

det stilledes i udsigt at en ny ansøgning skulde blive behandlet »kærligt«, men da det kom til stykket frarådede styrelsen at genansøge, for udfaldet vilde blive det samme, og nu havde den rygdækning i at »brudens« helbred faktisk ikke var så godt.

Ikke alle breve i »sagen« er bevaret; en del har jeg »arvet« – det er mine svigerforældre det drejer sig om – andet (d.v.s. Santalmissionens arkiv og H.P. Kampps privatarkiv) har jeg fået adgang til ved Rigsarkivets altid beredvillige bistand; der er ikke grund til at gøre rede for hvad der stammer fra hvilke kilder, for også »mine« papirer er nu henlagt i Santalmissionens arkiv i Rigsarkivet. Der er næppe heller behov for nogen større kommentar; brevene taler for sig selv, og de lakuner som skyldes at adskillige dokumenter savnes er det ikke svært at fylde ud. Forbrydelsen må kaldes fuldt opklaret.

Det skal så blot tilføjes, at krisen efter den umådelige skuffelse – så meget værre på grund af ydmygelse og offentlig degradering just på en tid hvor det unge par i begejstringens rus hævdede det høje kald til skyerne – ikke fik de virkninger man kunde have ventet. Skuffelsen var selvsagt så meget større som broder Holger jo kom afsted, til trods for at han havde været bryllupsvidne og taget parti så vidt at han bad sig fritaget for indtil videre at arbejde for Santalmissionen; han overholdt reglerne da han efter en passende tid i Indien indgik ægteskab med en norsk sygeplejerske i missionens tjeneste. I de følgende 50 år kunde intet rokke Ove Windings ubrydelige loyalitet overfor et foretagende der i den grad havde behandlet ham som en uartig skoledreng og vakt hans uafrystelige skyldfølelse, netop på et såre ømt punkt. Han måtte nu genetablere sig som tandlæge, først i Holbæk, så i København, og i årene efter 1917 sled og stred han uafsladeligt for at skrabe penge sammen til K.F.U.K.s nye palads i Kannikestræde, en indsats han nød megen anerkendelse for. Han veg aldrig tilbage for at yde hjælp til alverdens kristelige foretagender, og det var et sigende i familien – der var syv børn og begrænset økonomisk sans – at selvom der blev knappet af på både dit og dat og i og for sig rimelige ønsker tit ikke kunde opfyldes, så blev der – når det gjaldt Santalmissionen – aldrig sparet på arbejdskraft, gæstfrihed eller penge og atter penge. Heller ikke blev der slået personlige skår, ialtfald ikke synlige. Det er typisk at pastor, siden biskop, Oldenburg der i 1915 fór frem med ild og sværd ti år efter var fadder til et af børnene. Charlotte og Ove Winding fik aldrig det forjættede Santalistan at se – og drømte vist ikke om at rejse derud, skønt det på et senere tidspunkt let havde kunnet lade sig gøre – og det kan næppe nægtes at den energi, som for hans vedkommende havde rod i et temperament der var aktivt til det

rastløse, også var at opfatte som en aldrig sluttet afbetaling på gammel gæld. »Syndefaldet« den 16. juli 1915 lignede i den forstand prototypen i Edens have at virkningerne blev livslange. Der var opstået skyld; skyld er gæld og gæld skal betales. Derfor stred Ove Winding lige til sin død i 1967 med sin gæld. Hans kone hjalp ham trofast og loyalt, men betydelig mere distanceret og ganske uden skyldfølelse.

Det kan lige strejfes, at netop Santalmissionen var fortrolig med ægteskabelige forviklinger: forholdet mellem pionerens hustru, Caroline Børresen, og missionens egentlige førstekraft, den supervitale L.O. Skrefsrud, var sådan at snakken gik i årevis og selv en så forsigtig og sober missionshistoriker som Knud Gjesing bemærker i sin disputats: »venskabet mellem fru Børresen og Skrefsrud udviklede sig snart til en sådan grad, at det ikke kunde blive stærkere og varmere, når det skulde holde sig indenfor de grænser, som sømmeligheden sætter for en kvinde og en mand, der er afskåret fra at forenes i ægteskab« (En Missionspioner, 50, jfr. 64). Det var endnu værre med Børresens datter Ingeborg; hun var først gift med en missionær, blev enke og så gift med P.O. Bodding der ved Skrefsruds hjerneblødning og kort efter følgende død blev missionens leder. Men Ingeborg lå i med husets islamiske tjener, stak siden af med ham og fik børn med ham somewhere i det orientalske (sst. 333ff.). 1897 kom den begavede teolog og energiske sekretær for Københavns Indre Mission, F.W. Steinthal, ud i Santalmissionens tjeneste; men 1898 blev han fjernet efter tryk hjemmefra, fordi der forelå noget om »et sædeligt fald«; han rejste til Calcutta og arbejdede i 15 år blandt engelsktalende hindustuderter, men 1913 kom han tilbage til Santalmissionen, gik igang med at lære santali og ledede – til han 1928 rejste til Danmark – en skole for uddannelse af indfødte evangelister, en imponerende indsats også fordi han siden 1901 var totalt blind. Affæren er omtalt af Gjesing (sst. 321f.), men ikke her fuldt belyst; breve bl.a. i L. Hertels privatarkiv (Rigsarkivet) lader dog ikke tvivl bestå om sagens art, og formentlig (det kan ikke direkte dokumenteres) skyldtes det hjemlige tryk for at få Steinthal fjernet det på dette tidspunkt yderst bitre forhold mellem Vilhelm Becks »landmission« og den københavnske »bymission«, og desuden at Indre Mission just nu med alle midler søgte at slå den hidtil så populære – men »blakkede« – Santalmission ned til fordel for Det danske Missionsselskab som Indre Mission definitivt erobrede 1898. Det er ikke sært at Steinthal ved gamle Caroline Børresens død (nr. 5) kan udtrykke håbet om at både det ene og det andet nu med hende må være gået i gravens glemsel. Sandelig var det erfarne folk med rige traditioner som i 1915 førte tilsyn med santalmissionærers ægteskabsetik.

1. *Ove Winding* (1887-1967), søn af sognepræst – sidst i Hårslev-Tingjellinge – Hans Kruse Winding (1849-1920) og Christine Bech (1854-1927), gift 1915 med *Charlotte Haslund* (1886-1967), datter af maleren Otto Haslund (1842-1917) og Frederikke Aagaard (1857-1923).
2. Santalmissionens ældre historie er grundigt behandlet af Knud Gjesing (En Missionspioner. H.P. Børresens liv med særligt henblik på hans missionsvirksomhed, 1961). M.h.t. årene 1914-16 som det her drejer sig om kan der hentes gode oplysninger i: Harald F. Jørgensen: Evangeliet blandt Santalerne, 1940, og Oluf Eie: En kirke bliver til. Santalkirkens vækst og udvikling, 1967. Sidstnævnte forfatter der 1920-64 var missionær i Santalistan og døde 1983 i Danmark har været mig til overordentlig hjælp med at identificere de i brevene omtalte personer.

Nr. 1
Pilestræde 40^{II}. 24/5 14

Kære Kamp!¹

Rigtig Tak for det lange Brev. Vi er nogle slemme nogle, at vi ikke har skrevet for længe siden. Hvis Tiden var noget bedre, skulde du faa et rigtigt langt Brev. Vi har haft *megen* Glæde af at være sammen med gartner Nielsen.² Han har spist til Middag hos os et Par Gange og ogsaa besøgt os ellers og han har meget at fortælle derudefra. Han siger, at man ikke kan andet end holde af Santalerne og det synes jeg nok er glædeligt. Heri Pilestræde gaar det ellers med Slid. Den 5. skal vi have Møde hos Pastor Moltke³ i Søborg, og den 7. hos Provst Blichfeldt⁴ i Skibby. Vil du huske det i din Bøn.

Jeg sender dig hermed et Billede fra Hillerød-Turen. Senere kan du faa det andet fra Trappen. Mange Hilsner fra din hengivne Ven

Holger Winding⁵

Kære ven!

Ja Tak for dit Brev. Vi naar saa faa Breve og Plovfuren⁶ har du endnu ikke faaet – jeg sender den og K.F.U.M.s Maanedsbld. Mange mange Hilsner og lev vel. I Aften samles Santhalerne hos os til Bibeltime, og vi glæder os til det. Paa Fredag er der Sammenkomst for de Frivillige og andre vordende Missionærer paa D.M.S. – jeg tænker en af os skal indlede; husk os i din Bøn.

Din hengivne Ove Winding

Nr. 2
Pilestr. 40^{II}
31/7-14

Kære Kamp!

Tak for dit Brev og Tak for Lykønskningen.¹ Det er dejligt for Jer at I var med til Keswickmødet. Jeg glæder mig ogsaa til Englandsopholdet, og saa til at Kæresten kan komme derover samtidig. Hun er Forpagter af en Gaard i Nordsjælland og holder vist op med Forpagtningen til Okt. og flytter til Byen ind til sine Forældre, saa skal hun

være flittig med Engelsk og maaske ogsaa med Kirkehistorie og deslige, men det skal jeg tale med Pastor Oldenburg² om. Det var meget morsomt, at de to Nordmænd ogsaa var med til Mødet, det var rart om Gausdal³ kom hertil, saa vi kunde lære ham at kende lidt. Var i Mandags til Middag hos Oldenburg sammen med Kæresten, Bøgh,⁴ Jensen⁵ og Missionær Pedersen⁶ og Hustru fra Santhalistan. Det var en udmærket Eftermiddag, han (Pedersen) fortalte saa meget derude fra; senere kom der mange Santhalvenner til The, men saa rejste min Kæreste og jeg Nord paa til mine Svigerforældre (jeg havde slet ikke set dem endnu), nu er jeg igen i Kbh efter nogle gode Dage der. Der er stor Spænding i Byen; vi venter og haaber at der maa blive Mobilisering i Dag, men den infame Regering. De kærligste Hilsner til dig og din Kæreste og andre Venner fra din hengivne

Ove Winding

Indian Home Mission to
the Santals.

Nr. 3
Ebenezer Station
Benagaria P.O.
via Rampur ^{Hat.E.I.R.}
18th Aug. 1914

Dear Mr Winding.

With the last mail I got a card with the name of Ove Winding and Charlotte Haslund of their betrothal for which I thank you very heartily, and wish you god's richest blessing over the future union.

And now we have heard that you are coming out to our beloved santals to work together with us, if the Lord permits for our masters work.

Along with this letter I have much pleasure in sending some photoes of the old Missionaries, who have laid down their lives here among the santals, and whose photoes you and your troloved, I hope you will accept.

Very hearty greeting to both of you and the friends, who love the santals, from myself, some Elders, teachers and very few girls that are with me, do not forget to pray for us all, and specially for me

your very lonely friend

In Christ Jesus

Caroline Boerresen¹

Kære Ove Winding! og lad mig føje til & Co!

Det var unægtelig en overraskelse, men heldigvis en glædelig; da jeg hørte at Winding var blevet forlovet, gættede jeg straks paa Holger, og saa viste det sig dog at være den mere besindige førstefødte. Saa meget mere er jeg vis paa, at det er vel overvejet, og det ved jeg, at det er sket for Guds ansigt med bøn og taksigelse, og det er jeg ogsaa tryk for, at den anden partner & Co deler Deres tro og kærlighed til Herren og hans gerning, og saa ved jeg ikke andet end at sige et rigtig hjerteligt: Til lykke begge to og Gud velsigne Dem og Deres kærlighed, at den maa blive en dobbelt rig velsignelses kilde for Dem selv og dem, De kommer til at leve iblandt, deriblandt Santalerne og os iberegnet. Det er forskellen paa den ægte og uægte kærlighed, at den uægte indsnevrer og gør selvisk, men den ægte udvider og fylder hjertet til overflod, ja til at strømme over til mange andre. Nu kommer det jo an paa, om hun, der har forpagtet Deres hjerte kan styre to forpagtninger paa en gang; det var jo ikke umuligt, at hun kunde finde, at den ny jord trods dens gode bonitet dog kunde trænge til grundig behandling, med reolpløjning og vekseldrift for at faa endnu bedre afgrøde. Saa maa De til gengæld føle hende paa tænderne og finde, hvor der er et og andet hul at fylde; det er kærlighedens forret ikke at beundre i blinde, men at bevare beundringen og dog kunne hjælpe hverandre; det gælder saalænge kærligheden varer. Ja hvad der forøvrigt kan være at sige om kærlighed, det kan jeg vist rolig overlade til Dem selv; desværre er tankerne jo fulde af alt andet, krig og død, sorg og nød, som ogsaa optager os herude, ja ikke mindre fordi vi er saa langt borte og først saa længe efter faar at vide, hvad der sker. Telegrammerne er flere dage gamle og er alle under engelsk censur, saa vi kun hører den ene side af sagen, og breve og blade er en uge længere under vejs, naar de overhovedet naar os. Igaar udeblev vore hjemmebreve og »Hovedstaden«, og det er endda fra dagene før krigens udbrud. Vi kan jo ikke andet end tro, at Tysklands overmod og haan mod al folkeret drager sin straf efter sig, men hvem der saa sejrer, er nøden lige stor, og vort fædrelands skæbne fylder os tit med bekymring. Kun i bønnen til Ham der styrer folkenes skæbne finder vi tryghed og fred.

I forrige uge var vi samlede i Dumka for at overveje, hvad vi skal

gøre, i fald hjemlandene ikke kan sende penge, eller der skulde blive uroligheder herude, hvad der dog foreløbig ingen udsigt er til. Det kan blive alvorligt nok og vanskeligt at holde arbejdet gaaende, men vi haaber paa, at der ikke skal blive brug for nogle af vore planer. Det er ellers ingen fornøjelse at køre 20 engelske mil i oksevojn over tre floder og ad opblødte veje, 2 á 3 kilometer i timen er jo heller ikke iltogsfart. Men det var hyggeligt at mødes og tale sammen om forholdene baade hjemme og ude. Bodding¹ har nu bestemt sig til at rejse hjem næste aar, saa der kan blive truffet ordentlig aftale om de mange nye arbejderes udrejse; vi trænger til jer alle snarest mulig. Iaar bliver det næppe forsvarligt at udsende nogen, før krigen er ovre, saa vi ved, hvordan resultatet bliver baade her og der.

Vi er nu kommet helt i orden og arbejder med sproget det bedste vi har lært; men det gaar kun langsomt med udtale og forstaaelse. Jeg er glad ved at have daglig bibeltime med den ældste klasse, som har bestaaet deres mellemskole eksamen og nu uddannes til lærere; det er et dusin unge mellem 18 og 22 aar, meget forskellige baade i menneskelig og aandelig udvikling. Her er ogsaa en del hedenske lærere for tiden til et særligt kursus i Hindi, som jeg et par gange om ugen besøger og fortæller Jesu lignelser; det er snart det glædeligste at faa lov at fortælle evangeliet med Jesu egne ord til mennesker, der aldrig har hørt det rigtig. Gud lægge sin velsignelse deri, at sæden maa bære frugt. Tak for Deres og Holgers breve og billeder i foraaet; hils ham og Deres forældre fra os og glæd os snart med et brev. Guds fred og hilsen ogsaa fra min hustru.

Deres hengivne
F.W. Steintal.²

Nr. 5
Kaerabani O.P. via Jamtara E.I.R.
Santal Parganas – India
1 December 1914

Kære vordende venner og medarbejdere!

Ja jeg kunde godt udelade vordende, thi jeg er vis paa, at I alle er med os i arbejdet baade i tanke og bøn, og derfor glæder vi os ved at regne eder med, selv om vi ikke faar den glæde at se nogen af eder iaar, som vi sikkert havde haabet; vi havde allerede lavet gæsteværelset til frk

Larsens¹ julebesøg paa taget; det er det eneste rum, der ikke er optaget, saalænge Rosenlunds² og vi maa dele hus sammen. Og nu kommer der ingen hverken fra Danmark eller Norge eller Amerika; ja I kan tro, vi er mindst lige saa kede af det som I, skøndt jeg selv var med at stemme for det, da vi havde vor ekstra konference i Dumka midt i August, da alt var saa usikkert og ingen kunde vide, hvad der vilde ske, hverken herude eller hjemme. Nu alt gaar mere roligt, og de tusinders drab og titusinders nød er daglig kost, som man vænner sig til, skøndt modstræbende, synes vi, at det er bare meget trist, at de der er rede, ikke kommer for at faa begyndt paa forberedelsestiden herude, for saa des snarere at kunde tage fat. Vi forstaar, hvor svært det maa være for frk Larsen at tage tilbage til Frederikhavn, for Kamp paa maatte lade kæreste og klæder i stikken i England, for Jensen at skulle søge lærerplads og for Windingerne igen at skulle føle folk paa tænderne – og alt saa uvist, hvor længe og hvor naar? Men om det er en trøst, saa er I ogsaa deri medarbejdere, thi vi maa gaa frem under samme uvished: byggeriet er standset, saa vi ved ikke, naar vi faar hus at bo eller holde præsteskole i, og jeg ved ikke, hvordan jeg kommer igennem min anden eksamen til foraaet. Ja vi glemmer heller ikke dem, der skal op til deres eksamen nu i denne maaned, og vi beder om, at alt det arbejde der er gjort i disse aar, maa bære frugt ogsaa i et godt udfald ved prøven, som vidnesbyrd om hvad der er naaet i aandelig modenhed og forstaaelse, dybere indsigt og videre udsyn, altsammen til bedre dygtiggørelse til at tjene i arbejdet. Vi glæder os til at høre, hvordan det gaar, thi I kan ganske roligt skrive; brevene hjemmefra kommer regelmæssig med en maanedes postgang – hidtil – det er desværre vore breve herfra, der synes at blive stoppede et eller andet sted.

Det er derfor jeg ikke har lyst til at skrive seks breve og takke hver især for brev og gode meddelelser, som vi har læst med glæde og er dobbelt taknemlige for i disse maaneder, hvor saa mange synes at være bange for at skrive. Nu siger vi hjertelig tak til hver især, og skønt I vel efter nytaar ikke mere samles til bibelkreds og bedemøde den tredie Fredag i maaneden, saa finder brevet nok vej rundt til alle. Jeg regner jo med, at et brev har mere chance for at naa frem end seks, og gaar det tabt, er det dog kun et og ikke seks, der er skrevet forgæves.

Vi har lige været en tre ugers ferierejse paa besøg hos forskellige engelske og skotske Santalmissionærer, som vi kender lidt i forvejen og nu var glade ved at se i deres hjem og arbejde; det er lærerigt at se de forskellige arbejdsmaader og resultater – Skotternes udviklede læge- og skolearbejde – der skal frk Larsen og Bøgh se et hospital bygget

for 100 rs med maaske hundrede patienter, der selv sørger for senge og sengetøj, mad og alt andet, og som betaler sig selv ved hjælp af lægens privat praksis og patienternes bidrag fra 25 øre til nogle kroner. Ja dr. Macpail³ erklærede, de skulde være velkomne, og han og hans hustru, der ogsaa er læge, er grumme gæstfri og elskværdige at bo hos. Saa har Englænderne deres dygtige menighedsarbejde med selvstyre og selvunderhold, som der er meget at lære af og glæde sig over som vidnesbyrd om, hvad ogsaa vi kan naa frem til. Vi [gaar] som I ser fremad i haab; det hjælper saa godt til at komme gennem nutidens vanskeligheder og ikke bindes af fortidens tryk: nu er gamle Mama død, den sidste af de gamle; det var vemodigt at se hende og sige farvel til hende kun fire dage, før hun døde.⁴ Det er et helt afsnit af missionens historie, der lægges i graven med hende, meget at takke Gud for, andet, vi maa bede om, maa blive begravet og glemt med de gamle.

Men vi skal gaa fremad, vi og I, hver for sig, som Gud leder os, fremad mod maalet, i frimodig tro og haab og daglig bøn, at Hans gerning maa gaa frem i os og ved os, trods krige og menneskers synd, til Santalernes frelse og hans riges komme. Lad det være det nye aars løsen, saa bliver det dog et Herrens aar og et velsignet aar. Guds fred og kærlig hilsen til hver især, kærester inklusive, fra eders venner og medarbejdere.

Th.⁵ & F.W. Steintal

Nr. 6

København V, d. 17. Maj 1915

Kære Venner – Winding og Kampp.

Jeg maa jo nok skrive til Dem i Fællesskab med Tak for Kort, jeg fik idag fra Kampp om en Bog, han har købt (men endnu ikke ankommet) og et Brev fra Winding's, nærmest om Udrejse dette eller næste Efteraar.

Til det sidste vil jeg svare, at Efterretninger i Nationaltid. er ganske uansvarlige. Fra »Hovedkvarteret« udgaar kun Efterretninger til Krist. Dagblad og Santal-Posten. Om selve Sagen har jeg intet andet at oplyse Dem om, end hvad De maaske har hørt gennem Bøgh, at paa det hjemsendte Budget, behandlet paa Konferencen i Dumka i Marts, gældende for Regnskabsaaret 1/10 1915 – 30/9 1916 staar blandt

Missionærlønninger opført Frk. Larsen og to danske som trækkende Løn. Men i Forklaringerne til Budgettet findes intet nærmere herom og vi har ikke modtaget noget ad anden Vej eller senere, som giver os Boddings Mening om, hvem de to skal være – muligvis overlader han det til os selv at afgøre det i vor Styrelse. At den ene bliver Bøgh – som er den ældste – gaar jeg ud fra og at Kampp derefter er nærmest ved at skulle afsted, regner jeg ogsaa med som det sandsynligste. Men jeg er jo ikke det samme som Bestyrelsen, og den kan jo have anden Mening.

Hvis det skulde blive Resultatet, enten efter hvad Boddning skriver eller efter en Bestyrelsesafgørelse, at Winding's og Johs. Jensen maa vente til 1916, maa vi jo nøje overveje, hvorledes Tiden for dem skal anvendes, og jeg beder O. og H.W(inding) om *ikke* at træffe Dispositioner paa egen Haand, *navnlig ikke om Møder*. Deres Møderejser maa Styrelsen (d.v.s. Krohn¹) have Ret til at ordne med Henblik paa, baade *hvor* møderne med mest Udsigt til Gavn for Santalmissionen kan holdes og *hvor mange* Møder, De maa holde. At vi gerne ser Dem hjælpe os med nogle Møder forstaar De godt, *men* det maa være i Styrelsens Haand, det ligger. Henvi trøstigt enhver Anmodning om Møder fra nu af til Krohns Afgørelse. Hovedformaalet med den Tid, De er herhjemme, maa være, at De lærer noget; hvad dette skal være kan jeg ikke afgøre alene eller i Dag og vil forhandle med Deres tidligere Lærere derom. Efter den Forhandling, som er ført paa Konferencen om Missionær-Uddannelse, er det givet, at vi maa ruste dem (Dem?) saa godt som muligt. Naar De selv kan sige os noget om, hvornaar De vender tilbage, vil vi netop for disse Planers Skyld gerne have det at vide.

I Dagene 25-28 August indbyder min Hustru og jeg dem af dem, som er i Danmark, samt Frkn Haslund og Constant-Hansen² til at tilbringe en »Sommer-lejr« sammen med Krohn og os i Grev Viggo Moltkes Villa i Gilleleje, som han har overladt os, muligvis endende med Altergang Søndag Morgen 29. Aug. i Søborg Kirke.

Det glæder mig, at De alle er glade for Opholdet paa L.C.³ og finder at det svarer til Forventningerne. Vi sætter jo en stærk stærk Forventning til Aarsmødet i Horsens og tvivler ikke om, at Gud vil være lige saa god mod os i Aar som han var ifjor!. Tak for Bønnens Medarbejde! Vi savner Dem jo ikke saa lidt her, – men det maa vi vænne os til.

Kærlig Hilsen allesammen
Deres hengivne
Paul Oldenburg

E.S. Brevkort nu fra Norge, at Frk Anna Jensen⁴ 15de ds er ankommet til Kristiania »frisk og kjæk«.

Nr. 7

Keswick, 19/7-15

Kære pastor Bodding

Ja Grunden til at vi i Dag skriver til Dem er en Genstridighed mod Santalm. Gifteregler, som vi har begaaet. Min Kæreste og jeg har nemlig holdt Bryllup her i London i den danske Kirke d. 16. Juli. Vi har ikke inden indhentet nogen Tilladelse fra Best. hjemme, men meddelt dem det efter at det er sket (rettet fra: en fuldbyrdet Kendsgerning). Jeg har hjemme sagt det til Best. at jeg syntes, de burde gøre en Undtagelse for mig af flere Grunde: 1) fordi min Kæreste er 29 Aar og vilde blive 32 Aar om vi skulde have ventet efter Giftereglerne (Ventetiden er uden min Skyld blevet $3\frac{1}{4}$ i Stedet for $2\frac{1}{4}$ Aar paa Gr. af det ene Aars senere Udsendelse end fra Begyndelsen beregnet – Vi min Broder og jeg havde meldt os før nogen af de 7 der blev udsendt nu i Efteraaret, i hvert Tilfælde de 3 danske, og saa vidt jeg ved ogsaa før de 4 norske, og min Uddannelse er færdig nu. Dette maa ikke forstaas som at vi er misundelige, vi glæder os med disse 7, men vi længes selv saa meget efter at komme ud i det Arb. som vi har givet os til). 2) Giftereglerne er kommen længe efter at jeg havde meldt mig til Santalmissionens Tjeneste; 3) to dygtige Missionslæger (den ene Læge en Aarrække i Indien den anden i (ulæseligt)) her i England ved Siden af flere dygtige og erfarne Missionærer har raadet os saa bestemt til at gifte os inden Udrejsen. – Vi forstaar saa godt at det er en alvorlig Sag at handle imod Reglerne, men vi har gjort dette i Tillid og Tro til Gud og følt at maatte have Lov til at gøre det. Nu er det vor inderlige Bøn til Gud og ogsaa til Dem, at vi maa faa Lov til Trods for dette at staa i Santalmissionens Tjeneste, der er vor Kærlighed, og vi længes efter at faa Lov at gøre en Gerning for Gud.

Vi skrev udførligt til Bestyrelsen i Danmark derom nogle (Dage) før Brylluppet. – Vanskeligheder i Forholdet til Kampp bliver der ikke, da han saa godt forstaar at der er mere Grund til Undtagelse for os end for ham. Han og Holger var Forlovere ved vort Bryllup.

Kladde på en lap papir med hoved fra Londons KFUM.

Kære Ven! (Kampp)

Tak for Dit brev, som vi fik idag. Ja vi har faaet et langt Brev fra Krohn, skrevet d. 22, og han kan jo ikke forstaa vor Handlemaade, men vi mærker hans kærlige Hjerte igennem hele Brevet, selv om det (Brevet) somme Steder er kraftigt. Dagen før havde vi modtaget et Brev fra Oldenburg, skrevet af Krohn, men underskrevet af Oldenburg; det var skrevet d. 23/7, men fordi det var anbefalet var det gaaet hurtigere igennem. Dette brev var skrevet fra Refsnæs og af Brevet fremgaar, at det kun er fra Oldenburg, der efter Samraad med Krohn suspenderer mig af Santalmissionens Tjeneste, og de lover, at jeg skal faa endelig Besked, naar jeg kommer hjem og Bestyrelsen faar talt sammen om det, saa du maa have misforstaaet Krohn, da de ikke i Refsnæs kan have haft et regulært Bestyrelsesmøde. Ja om vi dog maatte faa Lov at blive i Missionens Tjeneste, vi har nu skrevet et langt Brev til Bodding og bedt ham om at beholde os, men samtidig ogsaa anført vore Grunde til at gifte os. Tak skal du have for dit trofaste og gode Venskab. Min Kone fortæller lidt om vor Tid i Keswick og her; jeg vil kun sige, at Gud har været saa god saa god imod os, og at vi nu foreløbig er meget glade ved dette Kursus, rejser vist af Hensyn til min Blindtarm hjem alle[rede] d. 20. August for at faa Operationen overstaaet; nu blot de kærligste Hilsner til dig og din Kæreste fra din hengivne

Ove W.

Ja, nu spiller Manden Tennis og har overladt mig at fortsætte, hvilket jeg med Glæde gør. Jeg er saa glad ved at jeg her i England ogsaa fik Lov at lære dig at kende, saadan at jeg nu regner dig som en god og trofast Ven. Men det var om Keswick, ja, hvor var det rige Dage, vist næsten de rigeste i vort Liv. Vi gik ikke til saa mange Møder, men dem vi gik til var saa sjældent gode. Særlig en Mand (Rev. Fullerton), var vi saa glade ved. Han Udlægning og Tale var saa simpel og ligefrem, men de Timer vi sad og lyttede til ham, følte vi saa stærkt at det var Gud selv der talte til os. For os blev det store Hovedpunkt det hele drejede sig om: at være fyldt af Aanden – Gud gav os rige Erfaringer selv, maatte vi saa blot bevare alt hvad vi fik. Ricard¹ skrev til os om Keswick »det er hellig Grund«. Vi forstaa ham saa godt. Gud er saa

let at finde der, enten man nu sidder i Teltene og lytter, eller beder, eller man gaar ude i den storartede Natur. – Ja, det er sandt, Du har jo selv været der, saa nogen Beskrivelse af Egnen vil jeg da ikke give. Du ved der er herligt, og Du kan tænke Dig, at vi havde mange gode Ture. Bl.a. en med Malherbe's, de var saa gode, rare og straalende af Lykke, og en alene til Toppen af Skiddaw. Men noget af det bedste vi oplever er vist alligevel de Timer, vi har alene paa vort Værelse med Bøn og Bibel sammen. Ja, hvor er det dog godt at være to, alt er saa meget lettere, og vi føler ogsaa hvad for en stor Hjælp der er i Tjenessten. Vi beder Gud vise os, om vi skulde have syndet mod ham med hvad vi har gjort, men vi kan ikke se det. Ja, vi er lykkelige, og alligevel saa er der en mørk Sky: Muligheden at vi ikke skulde komme til Santalistan. Vi synes jo nok det ser lidt alvorligere ud, end det fra først af gjorde, men naar vi nu beder saa meget, saa meget, og I, og alle vore Venner med os, om vi maa faa Lov at komme derud, saa har vi ogsaa Lov til at tro, at Gud vil bane Vejen for os, om det er *der* han bedst kan bruge os. Tjene Gud, det er det *første* og det *eneste* vi vil. – Her i Cambridge har vi det ogsaa i alle Maader godt, men det er et helt andet Liv. Vi har mange Forelæsninger og skulle gerne have læst en Del hjemme, så vi skal til at passe paa, om vi skal faa tilstrækkelig Tid til Stilhed. Frisk Luft kan der heller ikke blive saa farlig megen Tid til: men det er nu rart at komme i Arbejdsselen igen, selvom det er en uvant og lidt trættende Maade for mig.

Nu rigtig kærlig Hilsen (med Ef. 3. 18-19) og rigtig Tak for alt til Jer begge to. Jeres heng.

Charlotte W.

Jeg har lyst til at fortsætte lidt nu igen efter Besøget hos Holger og Tennissen, som var udmærket paa det nær at Banen var lidt blød efter Regnen. Jeg har skrevet til Oldenburg og Krohn igen; bare de dog selv vilde tage et klart Standpunkt hjemme i Stedet for at lade Bodding bestemme det hele. Om du skriver til nogle af Missionærerne, saa paavirk dem i den rigtige Retning, please. Vi er særlig glade ved Fonetikken her, og jeg tror nok jeg vil have ekstra Timer i det hjemme, det maa hjælpe i Sproget derude en Gang. Ja, nu ikke mere, vi glæder os til at se Jer igen og haaber de slemme Uvejrsskyer, som alligevel gør det lidt sværere nu, maa være borte eller delvis borte til den Tid.

Din heng. Ove

Nr. 8a
 p.T. Fairy Hill
 Kvistgaard
 23.7.15

Kære Ove Winding

Af Hjærtet ønsker jeg Eder begge til Lykke og glæder mig over Jeres Glæde; mens jeg dog paa samme Tid er saameget Formalist og Ordensmenneske, at jeg beklager, at I ikke lirkede Jer frem overfor Bestyrelsen, men handlede paatværs af dens udtrykte Vilje. I sætter Oldenburg i en vanskelig Stilling; han kan, synes jeg, kun afskedige Jer, hvis han vil forblive som Formand, og maa gaa af, hvis I skal blive – og hvem har den Kærlighed og Udholdenhed som han! Bestyrelser spørger man ikke saadan med!! Men i Guds Vingaard er der sikkert et et godt Sted og en herlig Gerning til Jer, selvom det ikke bliver Santalistan. Jeg vil følge Jer med lige stor Interesse og Forbøn, hvor det saa bliver. Maaske jeg maler det for sort – saa meget desto større bliver Glæden, hvis Bestyrelsen er en Nathue, som bare skænder lidt, og saa er det glemt! Det bedste er, at I dog ikke har taget selv, men faaet hinanden af Gud (selvom I maaske bestemte Tidspunktet!), og at I er saa øjensynlig kaldede til hans Værk. Saa vil der altid være aaben Bane.

Tak, ogsaa for tidligere Hilsner, og fordi I nu vilde dele Eders Lykke med mig. Jeg tænker paa det dejlige Keswick, med den sydlandske Vegetation og de altfor mange Mennesker, men det er hellig Grund. Jeg selv har nu Hvile paa et dejlig skjult Sted og nyder Samlivet med Have og Skov og Blomster og Gud: jeg trængte dertil i Aar, da jeg ingen Ferie fik ifjor, døjede en Del med Helbredet i Vinter, og nu fornylig har gennemgaaet store Sindsbevægelser. Herude skal det blive Alvor med en ny Andagtsbog for Voxne, som skal hedde »Jeg og mit Hus vi vil tjene Herren« og tillige være en Slags Kristendoms-Undervisning eller Konfirmations-Forberedelse for Ældre. Den kan komme næste Efteraar, om Gud vil; i dette Efteraar kommer en Prædikensamling for et helt Aar.

Lev vel, glade i Gud og over hinanden!

Eders hengivne

Ricard.

Kære Ove Winding

Gennem Brev af d. 12/7. d.A. til Formanden (modtaget d. 20/7) er Styrelsen underrettet om, at De og Frk. Haslund har indgaaet Ægteskab den 16' s.M. i London.

Styrelsen maa i den Anledning udtale sin alvorlige Misbilligelse af, at De har foretaget dette Skridt uden vort Vidende og paa Trods af de Bestemmelser, Missionærkonferencen i Dumka i Marts 1914 har vedtaget om Missionærens Giftermaal, om hvilket De har vidst Besked.

Medens vi under andre Forhold af fuldt Hjerte havde kunnet ønske Dem og Deres Hustru Lykke og Velsignelse til Ægteskabet, har De nu ved denne Maade, hvorpaa De har indgaaet dette, voldt os en oprigtig Sorg. Det er ikke langt fra, at vi føler det, som om De har tilføjet Santal-Missionen en Svækkelse, og paaført os en Skamfølelse overfor Missionæerne i Indien og vore Venner saa vel her i Landet som i Norge og Amerika.

Hvor daarlig en Stilling er De ikke kommet til at staa i over for Missionæerne og deres (Deres?) Venner i Bestyrelsen. Hvor ubroderligt at handle saaledes over for de andre, der er antaget til Udsendelse, og som har rettet sig efter de Bestemmelser, som De sætter Dem ud over. Vi maa ængstes for, at hvis en saadan Selvraadighed og Mangel paa Loyalitet fremdeles leder Deres Handlinger, naar De er i Arbejde paa Missionsmarken, der vil kunne opstaa alvorlige Farer for Samarbejdet mellem Dem paa den ene Side og Missionæerne derude og os herhjemme paa den anden.

De Grunde, hvormed De forsvarer Deres Handling, kan vi ikke anerkende for gyldige. ... At Deres Udsendelse bliver udsat, skyldes Forhold, som vi ikke var Herrer over; under Forhandlingerne med Missionær Bodding, om hvem han vil kalde til Missionsmarken, naar han ikke kunde kalde dem alle paa en Gang, har vi vel anbefalet at lade Dem og Deres Broder foruden Johannes Jensen vente til 1916, fordi de vare de yngste og kunde trænge til fyldigere Uddannelse og mere Modenhed, men alt ialt vil dog dermed Deres Uddannelsesetid (siden 1/9-1912) ikke have strakt sig mere end over fire Aar, et Tidsrum, som, sammenlignet med hvad andre Missionselskaber anvender til Uddannelse, ingenlunde kan kaldes for langt; og Deres Hustrus Alder kan ikke komme i Betragtning ved Afgørelsen af det rette Tidspunkt for Deres Udsendelse.

Det andet De anfører – Reglerne for Missionæernes Giftermaal er vedtaget efter Deres Antagelse til Uddannelse – kan heller ikke gælde

som Forsvar, da de ere vedtagne inden Deres Forlovelse, og De var kendt med dem ved denne Begivenhed.

Til det tredie – Deres økonomiske uafhængige Stilling – har vi det at svare, at en Missionskandidats Evne til at bekoste større eller mindre Dele af sin Uddannelse, fritager ham ikke fra at rette sig efter de Vedtægter, der gælder for det Selskab, til hvis Tjeneste han har meldt sig.

Vi mener derfor, at De ikke har været berettiget til at betragte Deres Tilfælde som et Undtagelsestilfælde, og ihvert Fald var det ikke Dem men andre, der skulde træffe Afgørelsen. Vi må holde os til de Vedtægter, Konferencen 1914 efter Undersøgelse af tyske, engelske og skandinaviske Selskabers Praksis og Bestemmelser om dette har fastsat, og hvortil vi har sluttet os. – Da det er Konferencen, der har vedtaget Reglerne, maa det være den og dens Formand, der bestemmer, hvorledes der maa være at forholde sig overfor Dem. Vi har derfor indberettet Sagen og afsendt en Afskrift af dette til Missionær Boddning og bedt ham svare os snarest.

Indtil Boddings Svar indtræffer, kan vi i Tilslutning til Formandens Tilkendegivelse til Dem af 23' Juli d.Å. ikke betragte Dem som vor Udsending for Santal-Missionen.

I August 1915.

Paul Oldenburg

Astrid Blume¹

N. Nørregaard²

Johannes E. Schrøder³

Viggo Moltke

Chr. Gad⁴

C.C. Hjortkjær⁵

Henry Fønnesbech-Wulff⁶

Nr. 10

Benagaria P.O. via Rampur Hat, E.I.R.

Santal Parganas – India.

16. August 1915

Kære Winding og Hustru.

Hvis De er lige saa fornuftige som andre nygifte, holder De ganske sikkert en maanedes bryllupsdag idag, og da vi nu igen idag har tænkt paa Dem og bedt for Dem og Deres unge lykke, vil jeg bruge en ledig halv time i middagsstunden til at føje min lykønskning til den, min

hustru sendte i forrige uge; De forstod nok, at jeg af ganske hjerte var med i den, og at jeg ikke bare som en gammel Jeronimus rystede paa hovedet. En lykønskning er jo et ønske om lykke, og den ved jeg, I allerede har faaet, og vi glæder os over den med Jer, og takker Gud for kærlighedens livskilde og lysstraale midt i verdens mørke. Kærligheden mellem mand og hustru er menneskelivets rigeste frugt; derfor er der heller intet forhold, hvor Kristi kærligheds rensende, helligende og velsignende kraft kendes saa stærkt som i forskellen mellem et hedensk og et ret kristeligt ægteskab. Den lykke har I nu faaet, men derfor kan man jo have lov at ønske til lykke alligevel, til mere lykke, rigere lykke, dybere og fuldere som dagene gaar, med sorger og glæder, der binder sammen, og voksende erfaring af Herrens samfund i hjerter og hjem. Saa skal frugten nok kendes til hans ære i menigheden herude.

Thi det gaar jeg ud fra som sikkert, at vi inden altfor længe skal have jer herud, saa sandt det i første række ikke er mennesker, men Gud selv, der har kaldt jer til sin gerning. Men derfor kan vi jo nok lave kludder paa banen, og det frygter jeg, I har gjort ved at holde bryllup uden først at forhandle med bestyrelse og formand. I realiteten har jeg selv ønsket, I kunde blive gifte, inden I kom ud under de nuværende udsættelser og særlige forhold, men saa sikkert jeg ved, I har handlet i bedste mening og under bøn til Gud, saa kan I dog ikke være blinde for, at det for andre maa se ud som egenraadighed og mangel paa hensyn til eders fremtidige medarbejdere. Artens¹ gjorde jo det samme ifjor, og konferencen, ikke blot formanden, følte sig meget pinligt berørt af det, da det blev forhandlet i August ifjor, selvom man nøjedes med at udtale en skarp misbilligelse. Det gør det ikke lettere, at I nu kommer ind som andet par paa samme bane. Det var meget pænt, at I vilde fri bestyrelsen for vanskeligheder ved at lægge afgørelsen i dens hænder, men det havde dog maaske ført til et andet resultat, end I frygtede, hvis det da var Guds villie, at I skulde giftes, og I havde ogsaa været rigere ved at gøre det med venners og medarbejders billigelse.

Jeg har ikke hørt fra Boddning, men ved, han har faaet eders brev og finder det meget kedeligt og pinligt. Jeg stoler paa, at Gud har ledet tanker og ord, ogsaa i det brev, saa det finder vej til Boddings hjerte; det var i hvert fald godt, I skrev til ham selv, og jeg haaber som sagt, Gud vil lede alt til det bedste.

Og saa gaar tanken tilbage til Phil. 2, det dejlige kapital om tjeneren og tjenesten, og jeg beder for jer som for os, at vi maa vokse i det rette tjenersind og blive tjenere til Gud Faders ære. Vi længes efter at

høre, hvad planerne er for det kommende aar, glæder os over al den velsignelse, I samler ind i England, og haaber, at ogsaa det kommende aar maa blive baade til yderlig dygtiggørelse til arbejdet derude og give jer en gerning at gøre derhjemme, som I baade kan glæde jer ved og blive til velsignelse i.

Ja mere bliver det nu ikke idag. Vi har det godt og glæder os over regnen, der har gjort ende paa saa manges frygt for daarlige tider, selvom der er megen virkelig fattigdom efter den daarlige høst ifjor. Saa lad os snart høre fra jer igen; I kan forhaabentlig mærke, at selv om hovedet ryster er hjertet alligevel fast, og Gud Fader har før idag forstaaet at vende ogsaa hans børns dumheder til det gode. Guds fred og kærlig hilsen ogsaa fra min hustru til eder begge og Holger ikke at forglemme med tak for brevene og hilsnerne.

Eders hengivne
F.W. Steinthal.

Nr. 11

Haarslev, Sandvad St. 26/8-15

Kære Ven! (Kampp)

Jeg og Tulle føler Trang til at sige Dig rigtig Tak for dit trofaste Venne-sind, tak at du ogsaa havde talt vor Sag til Oldenburg Mandag Aften. Jeg var der om Tirsdagen om Eftermiddagen, og Oldenburg var meget haard imod mig, alle mine Grunde var = 0 og Nonsens. Han sagde saa meget, at jeg et Par Gange var ved at bede om min Afsked, hellere end at staa som en *uredelig*; han gentog flere Gange, at min Handlemaade var uredelig. – Ja, han sagde mange Ting, som ganske skød over Maalet. Maaske jeg rigtig skulde forskrækkes. Jeg er slet ikke bekymret og sørgmodig, har stadig en god Samvittighed (beder om at maatte se min Fejl, om jeg har saa meget fejl i denne Sag), men kunde jo ikke med Sandhed indrømme, at jeg har gjort en stor *Forbrydelse*. I Morgen rejser vi begge til min Svoger, Dr. Haslund i Thy, og jeg tænker Operationen bliver Mandag. Dette Brev til dig er jo ikke skrevet til andre. En Del breve jeg havde skrevet til Krohn var blevet taget som skrevet til Oldenburg ogsaa. Hils din Kæreste saa meget. Jeg har i disse Dage glædet mig over Ps. 31.16. »Mine Tider ere i din Haand; red mig fra mine Fjenders Haand og fra dem, som forfølge mig« (1871-oversættelsen). Lev vel og de kærligste Hilsner fra dine Venner.

Nr. 12

Haarslev Præstegaard,
Sandved St. 5/9-15.

Kære Kamp!

Ja, jeg skriver til dig for at sige, at jeg kommer til København paa Torsdag Morgen (9. September), om alt gaar vel. Jeg kommer nok til at bo paa det gamle Missionshotel. Jeg bliver saa nok i København til den 15. ved 12 Tiden. Jeg kommer med til din Ordination og glæder mig dertil. Det er dejligt for dig, at du nu er saa vidt. Jeg vil gerne tale med dig om Oves Giftermaal og alt, hvad dermed staar i Forbindelse. Det er ikke saa let for mig at vide, hvordan Fremtiden bliver. Jeg kan ikke forstaa, at Bestyrelsen har taget saadan paa Sagen. Specielt kan jeg ikke forstaa Pastor Oldenburg. Vil du sende mig en Hilsen om hvor jeg kan træffe dig.

Mange hilsner fra din hengivne Holger Winding.

P.S. Jeg tænker mig du har hørt fra Ove. Hans Operation er gaet godt i Tirsdags, og alt er forløbet normalt siden. Jeg glæder mig til at tale med dig.

Nr. 13

Bestyrelsesmøde i Santalmissionen, 15. sept. 1915: Dagsordenen pkt. 5.

Windingerne. Ove W. har siden sidst giftet sig i England uden Styrelsens Vidende. I den Anledning har Form. suspenderet ham, og Styrelsen meddelt Missionær Bodding Sagen og opfordret denne til at søge en Udvej til at beholde ham. Efter O.W. Hjemkomst har han besøgt Form. og i Samtalen her været stejl og haard og ikke kundet(!) se noget urigtigt i sin Handlemaade. H.W., som kom senere hjem end Broderen, har ligeledes talt med Form. og Sekretæren. Han gør Broderens Sag til sin og er haard og stejl. Sagen forhandlede en Del, og der var ikke nogen Stemning for at beholde dem, som de nu er. Der forelaa et Andragende fra H.W. om Fritagelse for at arbejde for Missionen, saa længe Broderens Sag stod uafgjort. Det henstilledes, at bevillige Andragenet, som S[tyrelsen] delvis forstaa; men at udtale S. Bedrøvelse over den Kritik af S. Handlinger Andragenet rummer, og den Skuffelse det er at miste ham i Arbejdet her hjemme.

Kære Ove Winding!

Nedenstaaende vil De finde Kopi af et Brev, der er kommet fra Missionær Bodding idag. Naar jeg sender Dem dette, skal jeg dog gøre opmærksom paa, at Bestyrelsen afventer Svar fra Bodding paa et Brev sendt den 9' August.

Med kærlig Hilsen
Deres hengivne
Aage Krohn.

Kopi.

Kære pastor Oldenburg!

Deres meddelelse af 23de f.M. om Ove Windings Giftermaal har netop naaet mig. Omtrent samtidig havde jeg Brev fra ham selv, hvori han søgte at forsvare sin Handlemaade. Dels mener han sig ikke at være bundet af Konferences og Styres Beslutning, fordi han var antaget, før slige Beslutninger var fattet. Dels har han af (Unævnte) Lægemissionærer faaet det Raad, at han af Hensyn til sin Bruds Alder absolut burde gifte sig, før han rejste ud. Jeg gaar ud fra, at han har skrevet væsentlig det samme til eder, og sender derfor ikke nogen Kopi af hans Brev.

Meddelelsen har gjort mig hjærtelig ondt. Ove Winding har paa mig gjort Indtryk af at være en god ung mand, kanske uudviklet, men god. Jeg er villig til at antage, at der kan være det, som kan tale til hans Undskyldning, skøndt de anførte Grunde er ganske værdiløse. Af hans Brev drog jeg videre den Slutning, at han havde underrettet eder, men det er altsaa først sket efter Begivenheden; det forværre Sagen ganske betydeligt.

Jeg har vanskeligt for at tænke mig, at han kan være sig sin Handlemaades virkelige Art og Rækkevidde bevidst; men den røber en forunderlig Grad af Selvraadighed og tilsvarende Mangel paa Forstaaelse af Nødvendigheden af Samarbejde og Disciplin.

Det var jo Meningen, at han skulde komme herud til næste Høst. Det sandsynlige vil jo nu være, at han ikke i noget Tilfælde vilde kunne komme; men selv om saa ellers skulde kunne ske, synes det mig, at det vilde være i høj Grad problematisk at tage nogen herud,

der kan handle saa egenraadigt. Jeg er forvisset om, at intet Missions-selskab vilde lade sig byde sligt.

Det er imidlertid ganske unødvendig for mig at gaa nærmere ind paa Sagen, efterat De har tilskrevet ham, som De har gjort. Jeg er ganske enig i Deres Handlemaade.

Sagen har en anden kedelig Side: Folk vil have let for at snakke om en Sag som denne; det vil meget afhænge af Ove Windings Optræden, om Folk vil lægge ufortjent Skyld paa Missionen.

Med broderlig Hilsen
P-O. Boddning.

Nr. 15

København V, d. 28-9-1915

Kære Ove Winding

Tak for Deres Breve, baade det til mig og til Bestyrelsen. Det sidste er i Afskrift sendt til hver af Bestyrelsens Medlemmer og Boddning.

Det var jo noget af det vi har ventet paa og bedt om, at det maatte komme saaledes for Dem. Jeg mener, at vi fremdeles ikke kan foretage os noget i Sagen, før vi har faaet Boddings Svar paa det, vi sendte ham som Udtalelse fra vor Bestyrelse. Vi faar da vente lidt endnu. Og jeg tror heller ikke, at vi har nok i det, De endnu har skrevet. Dermed er det endnu ikke klaret, hvad vi kan gøre i selve Sagen – lade Dem vente eller slet ikke sende Dem ud? Men det Brev, jeg idag har faaet er det første glædelige Tegn i hele denne Sag og tyder paa, at Gud arbejder i Deres Sind.

Med venlig Hilsen
Deres hengivne
Poul Oldenburg

Kære Ven! (Kampp)

Tak for dit rare Brev fra London. Vi husker Jer paa Rejsen, gid I maa faa en i alle Maader god Rejse og en god og kærlig Modtagelse derude; det var sørgeligt at I ikke kunde komme sammen med Gausdal og Ofstad.¹ Hvad angaar Santalmissionen, saa ved vi endnu intet, kun har vi set et Brev fra Bodding til Oldenburg om os, og det er meget lidt lysteligt; han mener ikke det er forsvarligt at tage os derud, og selv har vi skrevet til Oldenburg og Bestyrelsen og bedt om Tilgivelse for en disciplinær Forseelse og uforbeholdent indrømmet denne overfor Best.; vi har bøjet os saa meget, vi i Sandhed kunde. Fra Oldenburg fik jeg et meget lidt kærligt Brev til Svar, og efter det ser det ud til, at vi enten skal straffes med at vente til 1917 ell. også slet ikke kommer ud. Vi er nu ikke bange og bekymrede, vi stoler paa, at Gud nok har en Plads til os, hvor vi kan tjene Ham, og vi haaber stadig, at det maa være i Santalistan. Maaske Løsningen ligger i Amerika. Tak at du ogsaa vil huske os i den Sag.

I Thy var det en dejlig Tid, jeg blev helt rask der, og tilsidst holdt jeg nogle Gudstjenester og Møder, og det var jeg meget glad ved, talte Santalmissionens Sag, selv om jeg er suspenderet. Det er ikke let alt for længe at staa i den Stilling. Vi har nu i disse Dage lejet en Lejlighed i København og bor saa der fra Okt. Flyttedag. Der er saa mange Jeg gerne vil gøre lidt for, og i Soldatermissionen har de bedt mig hjælpe til, maaske jeg foreløbig tager en Gerning op der. Lad os nu skrive lidt til hinanden. Fortæl os om Rejsen og om dine første Oplevelser derude o.s.v. o.s.v.. Lev vel og Gud velsigne og bruge dig! Tak for trofast Vennesind.

Dine Venner
Charlotte og Ove

Kære Ven. (Kampp)

Tak for din Hilsen forleden. Det var saa rart at høre fra dig. Vi er nu i

København og bor Amager Fælledvej 41, I, th. og har faaet os et rigtig hyggeligt lille Hjem; bare du kunde se ind til os, og vi kunde have talt og bedt sammen igen. Din Kæreste maa vi have herud. Med Santalmissionen gaar det saadan, at jeg jo rimeligvis en af Dagene faar min Afsked; Bodding har taget meget tungt paa [det]. Oldenburg og Krohn er noget roligere nu. Der er sagt til mig fra dem, at jeg kan indsende Ansøgning igen til Foraaret, og der skal saa blive taget kærligt paa det. Jeg har nu meldt mig til Arbejdet herinde, ell. rettere de har henvendt sig til mig om at hjælpe til her, og her er jeg nu med stor Glæde i Arbejde fra Kl. 12 Formiddag – Kl. 9½ Aften; det er en hel Del praktisk Arbejde, men der er udmærkede Muligheder for at gøre et aandeligt Arbejde, vi holder hver Dag kl. 3 Møde for Kystartilleriet og hver Aften Andagt Kl. 9, foruden de ugentlige Søndagsmøder og Bibeltimer og Fredags og Torsdagsmøderne. Hver Dag er jeg paa Sygebesøg enten paa Garnisonssygehus ell. i Idrætshuset ell. paa Marinehospitalet, og nu bliver der vist ogsaa en Del Kasernemøder, baade paa Baadsmannsstrædes Kaserne og paa Husarkasernen. Husk mig nu i din Forbøn; der er dejlige Arbejdskaar her, maatte jeg nu ret gaa som Herrens Sendebud her. Charlotte vil selv skrive lidt til dig. Jeg er ved godt Mod og tryk og frimodig i Guds Haand. Er det Hans Vilje, at jeg skal til Santalistan, saa vil Han ogsaa aabne en Vej for mig. Hils nu Bodding og alle Venner derude. Jeg undrer mig over, at de har taget det saa alvorligt derude.

Guds Fred! Din hengivne

Ove

Nr. 18

14.11-15

Amager Fælledvej 41.I.

Kære Kamp!

Ja, det bliver ikke saa morsomt hvad jeg har at fortælle Dig; men Du er os en saa god og trofast Ven, saa Du gerne skal vide omtrent alt. Ja, vi har det hyggeligt i vores lille Hjem; det er et ganske yndigt Sted og vi nyder at have vores eget. Med mig selv staar det jævnt daarligt til. Jeg har søgt en Specialist og han har konstateret en Svulst i Underlivet (eller kronisk Betændelse paa den ene Æggestok) – Lægen mener sikkert det er noget jeg har gaaet med maaske i et Par Aar, og som nu

dels paa Grund af Overanstrengelse og dels paa Grund af at vi har den store Glæde til Foraaret at kunne vente et lille Barn, er kommet mere til Udbrud. Jeg skal være meget, meget forsigtig, men er saa taknemmelig over, at Gud giver mig saa mange Kræfter, saa jeg kan taale at passe mit lille Hjem, men mere kan jeg heller ikke. Menneskelig set staar det saadan, at jeg ca. $\frac{1}{2}$ [Aars] Tid efter Fødselen skal opereres, og om jeg saa kan blive stærk nok for Missionsmarken, ser Lægen vist noget tvivlende paa. – Dette er ikke saa let for os, kan Du nok forstaa, og Du maa hjælpe os ogsaa der. – Vi søger at være ganske stille overfor Gud og stoler paa, at han vil vise os sin Villie med vort Liv. Paa den anden Side regner vi jo ogsaa med det Under, at Gud kan gøre mig rask om det bliver paa Missionsmarken vi skal have vor Plads. Det maa være dejligt for Dig at være derude. Gud glæde og vel-signe Dig i Julen og altid. Kærlig Hilsen fra Din heng.

Charlotte W.

Nr. 19

Bestyrelsesmøde i København den 30. november 1915.
Dagsordenen pkt. 1.

Ove Windings Sag blev gennemgaaet fra først af. Denne er saaledes: *a.* W. Brev om Brylluppet. *b.* Form. Svar med Suspension. *c.* Samtidig skrev Form. til Missionær Bodding. *d.* Styrelsens Svar til W. *e.* Styrelsens Brev til Bodding med Kopi af Brevet til W. *f.* Første Brev fra Bodding med Tilslutning til Suspensionen. *g.* Kopi af dette til O.W. og Styrelsen. *h.* Erklæring fra O.W. med Bøn om Tilgivelse. *j.* Brev fra Form. til Bodding med Kopi af O.W.s Erklæring. *i.* Brev fra Bodding med Udtryk for Missionærernes Mening, at O.W. bør afskediges, men underhaanden meddeles, at han kan melde sig igen. *k.* Form. og Sekretæren samtaler med W. og finder ham stille og rar. *l.* Fra Pastor Brasen,¹ Humble, og Fru Iversen, Rudkøbing, kommer en Skrivelse med Kritik af Bestyrelsens Stilling til O.W. Dette svarer Form. paa.

Styrelsen, som er holdt underrettet om hele Sagens Forløb, henstillede at følge Forslaget fra Missionsmarken og meddele O.W. Afsked. Tillige henstilledes at sætte følgende Oplysning om Sagen i Santal-Posten for d. 15. decbr. d.Å.:

Kære Ove Winding.

Efter Santal-Missionens Styrelses Ønske skal jeg herved meddele Dem Ordlyden af den Erklæring, som kommer i Santal-Posten for d. 15' ds. Den lyder saadan:

d. 23. Juli modtog den danske Santal-Missionsforenings Styrelse Meddelelse fra Missionskandidat Ove Winding, at han under sit Ophold i London d' 16 Juli havde indgaaet Ægteskab med Frk. Charlotte Haslund. Det her skete er i Strid med de Bestemmelser, som Missionskonferancen i Dumka 1914 har vedtaget om Missionærers Giftermaal. Da den danske Styrelse ikke har kunnet godkende O. Windings Opfattelse af Bestemmelsernes Gyldighed for ham eller hans Forsvarsgrunde for det Skridt, han har foretaget, maa den betragte det skete som en disciplinær Forseelse, hvormed O. Winding selv har gjort Brud paa Forudsætningen for hans Antagelse som Missionær. Og da Styrelsen føler sig bundet til Missionens Regler, har den i Samraad med og i Overensstemmelse med Missionens Formand paa Missionsmarken, Missionær Bodding, anset det for nødvendigt at meddele O. Winding Afsked fra Santal-Missionen.

Det er med Sorg Styrelsen ser sig tvunget til dette Skridt overfor O. Winding, hvem den skylder Tak for et stort og godt Arbejde for Missionen herhjemme.¹

De bedes undskylde mig, at De først faar dette nu, men jeg har været paa Rejse fra selve Dagen for Styrelsesmødet.

Med kærlige Hilsner fra os begge
Deres heng.
Aage Krohn.

Kære Ven. Jeg stod lige i Begreb med at skulle sende Dem en Hilsen til Julen, da Deres velkomne Julekort kom ind ad Døren. Rigtig Tak fordi De tænkte paa mig; ja, De er saa meget i min Tanke, at det gjorde mig helt glad at faa Kortet.

Hermed følger Steinthals Skrivelse, som efter Læsningen bedes sendt til Johs. J. Gettrup pr. Gettrup St, hvor han er i Julen.

Og saa vil min Kone og jeg gerne bringe Dem og Deres Hustru en kærlig Hilsen. Jeg ved, De staar i meget, der ikke er let eller lyst, men jeg haaber og vil bede om vor Herre og Mester vil velsigne Julen for Dem og Deres Kone; jeg er forvissat om at De begge er i hans Haand og at denne Periode vil ved hans Naade give Dem en rig aandelig Erfaring. »Han er trofast, som kaldte Eder, han skal ogsaa gjøre det« og det holder vi jo fast ved, og ikke mindst naar Vejen kan synes vanskelig nok for menneskelige Øjne.

Saa beder vi ogsaa ham om at bevare Dem begge i sin Fred i det nye Aar og lægge Maalet og Vejen saaledes til Rette for dem at De bestandig maa føle ham nær, og at han maa være med Dem paa alle Deres Veje.

Kærlig Hilsen
Deres hengivne
Axel Wilhjelm.¹

Nr. 22
Haarslev, 30/1-16

Kære Kamp!

Jeg er hjemme, og det er dejligt igen at være sammen med Fader og Moder og Holger. Jeg læste dit brev til Holger og kan jo ikke forstaa dit Syn paa Sagen, Du hørte jo selv hele Brevet læst højt i England og hørte jo ogsaa min lille Efterskrift, og den Gang syntes du jo ikke det var saa galt. Fra Steinthals har jeg haft Breve og de mener jo begge, at jeg burde have haft Lov til at gifte mig. Skat-P.¹ skrev til mig, at han vilde have anbefalet, at jeg blev en Undtagelse, om jeg havde ansøgt, og Nielsen skrev inden han vidste noget, at han haabede, vi kom ud som Hr. og Fru Winding. Naa for Resten er jeg snart ked af at tale om denne Sag mere.

Det er dejligt, at du er saa glad ved Undervisningen i Santali. Gud glæde og velsigne dig og de andre 4, der er saa lykkelige at være paa Arbejdspladsen derude. Om Gud vil kommer vi jo ogsaa nok, vi er i Guds Haand og den er bedre end Menneskers Hænder.

Kærlig Hilsen
Din Ven
Ove Winding

Kære Ven! (Kampp)

Tak for dit sidste Brev. Dejligt at I havde saa god en Jul sammen derude, ja det maa jo være helt underligt at holde Jul i Sommervej og under saa forskellige Forhold. Tak for trofast Forbøn i den forløbne Tid. Hils Vennerne derude, særlig Bøgh og de to unge Nordmænd, men hils alle Missionærene som du ser. Jeg er stadig i Soldaterarbejdet og bliver her til 1ste April, saa har jeg været her i 5 Maaneder og været meget glad ved Arbejdet; der er stadig unge som finder igennem til Fred, nu kom der netop Brev fra en til, som havde fundet det bedste her i Hjemmet. Med Arbejdet udad til i Lejrene gaar det ogsaa saa godt; vi har haft den Glæde at faa flere store Gaver til Udvidelse, saa vi nu kan aabne 4 nye Hjem i den allernærmeste Tid, saa er der 11 Hjem i Gang i de forskellige Lejre, og du kan tro der skønnes paa Hjemmene af Soldaterne. I et enkelt Hjem kan der Aften efter Aften samles 400 Soldater under Ordets Paavirkning og under de hjemligste Forhold. Vi fik igennem Generalmajor Palle Berthelsen¹ forleden 10.000 Kr. til Udvidelse af Arbejdet; dette er jo samtidig en stor Anerkendelse af Arbejdet.

Min Tanke var at blive i Arbejdet i 2-3 Maaneder, men saa har de bedt mig saa meget om at blive, at jeg nu bliver ialt i 5 Maaneder, men saa holder jeg ogsaa op, da det er et meget opslidende Arbejde; min Charlotte ser mig næsten ikke hele Dagen igennem, og min Løn – 120 kr. – kan vi heller ikke leve af i Længden. K.F.U.K. har saa flere Gange været ude efter mig for at faa mig til at hjælpe dem med at samle 200.000 kr. ind til den nye Bygning (de har i disse Dage købt en udm. Byggegrund), og jeg har saa sagt ja til at hjælpe dem fra 1. April 1917, til den Tid kan vi saa ogsaa bedre se, hvad Planer Gud har med os, om han vil have os til Indien eller ej; vi er trygge i hans Haand. Charlotte skal jo opereres i Efteraaret; nu venter vi jo Fødslen i April Maaned, og glæder os til at faa den godt overstaaet: mit Arbejde i K. bliver mest at besøge rige Mennesker og faa dem til at give gode Gaver; jeg skal bl.a. til Dronningen² og Enkedronningen,³ og saa ordne en Amtsindsamling i vore 18 Amter. Der trænges saa uhyre til en ny Bygning, og K.erne mener ikke, at de kan klare sig uden mandlig Hjælp. D.M.S. Kredsforbund for København har været ude efter mig for at faa mig til deres Sekretær, men jeg sagde Nej, da jeg ikke syntes det var helt loyalt overfor Santalmissionen. I gaar og i Forgaars

havde vi Besøg af Holger, han var i Kbh. i Anledning af et Tandlægemøde som »Kristelig Tandlægeforen« havde arrangeret for samtlige Tandlæger i Landet; Prof. Harald Westergaard⁴ talte ganske udm. (»Nutidsmennesker og Kristendom«), og det var en udmærket Aften. Jeg har haft den Glæde, at »Kr. Tandlægeforening« og »Kr. Lægeforening« giver ca. 3000 kr. til en ny Soldaterbarak; i Dag afleverede jeg de første 2000 Kr. Ja, nu faar du ikke mere denne Gang, kun rigtig mange kærlige Hilsner

fra Charlotte og din hengivne
Ove

Nr. 24
10/9 16

Kære Kamp.

Hermed saa et nyt Billede af vores lille kære Ingeborg, og jeg haaber at det naar mere helt til Indien end det forrige aabenbart har gjort. I skal ikke forarges over Vuggen, det er ganske vist en gammel Bondevugge, som jeg i sin Tid har ligget i, men nu er Gængerne forlængst erstattet af Ben. Vores Barn bliver selvfølgelig behandlet paa moderne Vis og det resulterer da ogsaa smukt i, at hun er det roligste og mindst fordringsløse lille Menneske man kan tænke sig. – Tak for Kortet. Det er altid rart at høre fra Jer derude og vil navnlig blive det nu, da vi, saa vidt vi kan se, ikke kommer ud. Vi har nemlig nu til Oktbr. lejet Lejlighed i Holbæk, hvor Ove til April begynder sin Tandlæge Virksomhed.

Grunden til at vi har taget den Bestemmelse er, at min Læge erklærede at han ansaa det for lidet sandsynligt, at jeg nogensinde vilde blive stærk nok for et Tropeklime, og baade Oldenburg og Bodding har raadet os til at lade være at ansøge, da de mente det blot vilde blive en ny Skuffelse for os. Den første har ligefrem sagt, at selv om vi kunde skaffe en Lægeattest for mig, vilde Missionen rimeligvis alligevel ikke turde antage os. – Naar det stod saadan, var det jo i Øjeblikket ikke svært at se hvad der var Guds Mening med os, og maatte vi nu blot blive rigtig til Velsignelse i Holbæk, hvor der trænges stærkt til Ungdomsarbejde, skal vi jo ogsaa være glade.

Vi trænger ogsaa meget til Jeres Forbøn derude, og vi skal stadig huske Jer i Bøn og forhaabentlig ogsaa i noget Arbejde i Holbæk.

Hils alle sa meget og kærlig Hilsen til Dem selv og alle fra Deres heng. Ch. Winding.

Holger skal jo ordineres den 27. Det bliver svært for os at slippe ham og svært for ham ikke at faa Ove med sig. Ove har stadig travlt i sit store Arbejde, men vi nu glæder vi os alle 3 til nogle Dages Hvil i Haarslev.

Nr. 25
Benagaria P.O.
Santal Parganas – India.
22. November 1916

Kære Winding

Nu har vi lige faaet bud fra Johs. Jensen om hans afrejse fra Liverpool 9. Nov. d.v.s at han og frk. Andreasen¹ mulig kan naa at komme her til Jul, hvilket jo vilde være meget fornøjeligt; saa venter vi og haaber vi snart at høre, at ogsaa Deres broder har faaet tilladelse og alt ordnet, saa de kan komme til Nytaar. Og saa – ja, saa sidder De og Deres hustru, med Deres lille pige tilbage i Danmark, ikke bedrøvede, thi ogsaa dette er Guds kærligheds vilje, men dog heller ikke rigtig glade, med en vis vemod i hjertet ved at tænke paa dem, der er rejste, og paa de mange tanker og forhaabninger, som ogsaa De har sendt forud den vej. Ja det baand, der knytter Dem til Santalistan og arbejdet her, maa ikke briste, selvom De ikke selv faar lov at komme herud, i hvert fald i øjeblikket.

Derfor skal De ogsaa have en julehilsen herfra, ja, De faar maaske flere, men De skal da ogsaa have en fra min hustru og mig, som gerne vil blive ved at følge Dem, hvor Deres vej gaar, og altid vil være glad ved at høre fra Dem. Tak for hilsenen efter afgørelsen; det maa ikke have været let, men det er i de tider, at vi ret kender, at Herren ikke slipper sine, og jeg skønner, at Han ogsaa har hjulpet Dem ved saa hurtigt at vise Dem vej, hvor De kan faa lov at arbejde og tjene Ham. Han lægge nu sin velsignelse deri. Jeg synes jo, det er trist, at De ikke kan blive i København, men det kan jeg nok forstaa at kontrakten med efterfølgeren forbyder.

Mon De ikke holder jul i Haarslev præstegaard? Det skulde jeg næsten tænke. Der sender jeg i hvert fald dette med ønsket om en rigtig glædelig velsignet og fredfyldt jul, hvor takken for al Guds

naade i Jesus Kristus maa fylde hjertet, saa der bliver endnu mere plads for ham selv, og lyset maa skinne ikke blot fra julestjernen og fra juletræet, men i hjerter, hvor barnet fra krybben lyser og varmer. Den lille pige kan vel knap nok glæde sig ved julen endnu, og dog ogsaa for hende blev lyset tændt og barnet født. Men saa kan moderen glæde sig paa begges vegne, og det gør hun ogsaa nok, bare hun maa være rask. Det længes vi jo efter at høre lidt mere om, hvad det bliver til med den operation? først naar den er godt overstaet, synes vi, der rigtig kommer ro i lejren.

Saa skulde De høre lidt herude fra. Jeg kan hilse fra Bøgh; han var lige hernede og slaa en passiar af efter at være kommet hjem fra en tur til Dumka, hvor fru Skat Petersen² desværre slet ikke har det godt; det er jo deres plan at rejse hjem, saa snart Bodding kommer tilbage. Bøgh har det godt og har lige faaet sit dispensary³ indrettet et nyt sted, ved siden af julehuset, hvor han har faaet bedre plads; for tiden er der ikke saa mange patienter, da alle har travlt med rishøsten, der nu er begyndt og lover godt, skønt den vedblivende regn truede med at ødelægge de gode udsigter. Ellers har han bare alt for meget at bestille, saa det har knebet med at faa tid til sproget. Kampp er derimod meget dygtig; han prædikede forleden ved et stort møde af hele menigheden i Kaerabani, og præsten Kambe herfra, der hørte ham, roste ham meget; han er jo et dygtigt menneske. Han var her en maanedstid i besøg, og vi saa lidt til ham i den tid; ellers er Kaerabani jo meget langt fra Benagaria, saa det er væsentlig kun ved konferencer vi mødes. Kampp fik sat fart i vore fodboldspillere og fik arrangeret et match med dem i Kaerabani, som dog ikke faldt meget heldig ud for vore, men det var da en begyndelse og interesserede drengene stærkt.

Selv har jeg haft nok at gøre iaar med at faa min lille skole igang og se at finde den bedste arbejdsmaade; det er et velsignet arbejde, der giver megen glæde, men det har jo sine vanskeligheder, navnlig i begyndelsen. Det gælder jo ikke blot hovedet, men først og fremmest hjertet, og det er vejen ikke saa lige til som til hovedet, men budskabet er Herrens, og hans aand og ord skal nok finde vejen og gøre gerningen. Det lærer vi mere og mere, og trænger til at lære end mere, at det ikke er os, men Ham, der skal gøre gerningen. Ikke som vi vil, men som Han vil; ikke til vor, men til Hans ære. Det vil De ogsaa nok hjælpe os til at bede om.

Og dermed en hjertelig hilsen til Dem og hustru og forældre fra min hustru, som har det godt, og Deres hengivne

F.W. Steintal

og tak for billedet af lille Ingeborg.

Nr. 1. *Noter*

1. *H.P. Kampp* (1888-1963), missionær i Santalistan 1915-54.
2. *L.P. Nielsen* (1881-1918), gartner, 1908-18 medarbejder ved og siden leder af Santalmissionens behaver i Assam.
3. *V.V. greve Moltke* (1862-1943), sognepræst i Søborg-Gilleleje 1910-17, i Asminderød-Grønholt 1917-32; medlem af Santalmissionens styrelse, jfr. nr. 6 og 9.
4. *M.F.K. Blichfeld* (1841-1925), sognepræst i Skibby 1910-15, provst 1904.
5. *Holger Winding* (1887-1959), missionær i Santalistan (Assam) 1917-31.
6. Det københavnske Kirkefonds Blad, 1910-17.

Nr. 2. *Noter*

1. til forlovelsen.
2. *P. Oldenburg* (1870-1951), præst ved Frederiksberg kirke 1907-16, sognepræst ved Jesuskirken 1916-30, biskop over Ålborg stift 1930-40; formand for Santalmissionen 1913-35.
3. *J. Gausdal* (1888-1981), missionær i Santalistan 1915-55, Santalkirkens første biskop (General Superintendent), 1950.
4. *B.B. Bøgh* (1844-1954), lægemissionær i Santalistan 1915-29.
5. *Johs Jensen* (1888-1954), missionær i Santalistan 1916-24, sognepræst i Vejby-Sejlstруп 1927-54.
6. *M.A. Pederson* (1871-1939), norsk-amerikansk missionær i Santalistan 1904-37.

Nr. 3. *Noter*

1. *Caroline W.E. Børresen*, f. Hempel (1832-1914). Kun underskriften er egenhændig.

Nr. 4. *Noter*

1. *P.O. Bodding* (1865-1938), missionær i Santalistan 1890-1934, fra 1911 – efter L.O. Skrefsruds død – missionens leder.
2. *F.W. Steinthal* (1862-1951), 1886 sømandspræst i London, derefter sekretær i Kbhvns Indre Mission, leder af Studenterhjemmet, missionær i Santalistan 1897-98 og 1913-28; 1899-1913 missionær blandt engelsktalende hindustuderter i Calcutta.

Nr. 5. *Noter*

1. *Christine Larsen* (1883-1940), lægemissionær i Santalistan 1915-34; gift med P.O. Bodding 1922.
2. *Rs. Rosenlund* (1884-1955), missionær i Santalistan 1910-51.
3. *Ronald M. Macphail*, skotsk læge og hospitalsleder i Santalistan; berømt som øjenkirurg.
4. Caroline Børresen døde 27/11-14.
5. *Thyra Steinthal* (1861-1952).

Nr. 6. *Noter*

1. *Aage Krohn* (1869-1955), indremissionær, sekretær for Santalmissionen 1913-26, sognepræst i Tostrup-Roum 1924-36.
2. *Signe Konstantin-Hansen* (1893-1982), missionær i Santalistan 1918-54, gift 1918 med H.P. Kampp.
3. Livingstone College, nær London, grundet 1893 som et »interdenominational training centre« og stærkt benyttet af missionselskaberne til at give de ikke-lægeuddannede missionærer en slags grunduddannelse (»first aid«) af både kirurgisk og medicinsk art.
4. *Anna Kristine Jensen* (1866-1946), missionær i Santalistan 1908-31.

Nr. 8 *Noter*

1. O.H. Ricard (1872-1929), præst ved St. Johannes kirke i København 1907-16, sognepræst ved Garnisons kirke sst. 1916-29. Skønt Ricard ikke direkte havde med sagen at gøre, finder jeg dog, at nedenstående, meget karakteristiske brev (Nr. 8a) kan være oplysende.

Nr. 9. *Noter*

1. *Astrid Blume* (1872-1924), rektor for Århus Kvindeseminarium 1910-24.
2. *J.N.L. Nørregaard* (1844-1916), sognepræst i Rye-Sonnerup 1882-96, i Grenå 1896-1916; provst 1900.
3. *Johannes E. Schrøder* (1838-1920 – broder til Ludvig Schrøder, Askov) var allerede fra 1874 stærkt optaget af Santalmissionen; kasserer 1896-1913, derefter æresmedlem af bestyrelsen.
4. *P.C.St. Gad* (1859-1934), sognepræst i Kundby 1907-29.
5. *C.C. Hjortkjær* (1869-1944), sognepræst i Malt-Folding 1902-13 – provst 1910 – i Kongens Lyngby 1913-20, i Sommersted 1921-23, stiftsprovst i Haderslev 1923-40.
6. *H. Fønnesbech-Wulff* (1871-1934), valgmenighedspræst i Vallekilde 1906-23, biskop over Roskilde stift 1923-34.

Nr. 10. *Noter*

1. En missionær af navnet Artens er ikke omtalt i den P. 131 note 2 nævnte litteratur, og heller ikke Oluf Eie har kunnet oplyse noget om ham eller hans sag; måske har han hørt under et andet missionsselskab.

Nr. 16. *Noter*

1. *Kristian Ofstad* (1883-1962), missionær i Santalistan 1915-48.

Nr. 19. *Noter*

1. *G.A. Brasen* (1856-1944), sognepræst i Humble 1909-26.

Nr. 20. *Noter*

1. Trykt i Santalposten 15/12-15, 381f.

Nr. 21. *Noter*

1. *A. Wilhjelm* kasserer i Santalmissionen 1913-22.

Nr. 22. *Noter*.

1. *O. Skat-Petersen* (1877-1919), missionær i Santalistan 1902-17.

Nr. 23. *Noter*

1. *Palle Berthelsen* (1857-1920), generalmajor 1909, chef for generalstabten 1912-17.
2. *Alexandrine* (1879-1952), gift med Christian X, dronning 1912-47.
3. *Louise* (1851-1926), gift med Frederik VIII, dronning 1906-12.
4. *H. Westergaard* (1853-1936), professor i statsøkonomi 1886-1924, en af Det københavnske Kirkefonds pionerer.

Nr. 25. *Noter*

1. *Ester Andresen* (1888-1974), missionær i Santalistan 1916-31; gift med Holger Winding 1919.
2. *Barta Skat-Petersen* (1875-1953), gift med O. Skat-Petersen.
3. poliklinik.

Register

- Aagaard, Frederikke 133
Abildgaard, Nikolaj 118, 120-121
Abildgaard, P. C. 118, 120
Absalon 93
Adser 95
Ahnfelt, Oscar 42, 80
Alexandrine 157, 162
Andersen, Fr. Vilh. 79
Andersen, L. 88
Andersen, Mikkel 89
Andreas 94
Andresen, Ester 159, 162
Artens 147, 162
Augustin 98
- Baagø, Kaj 73-74, 84, 86
Balle, N. E. 79
Banning, K. 73-74, 79, 81, 84, 86
Bartholdy, Chr. 11
Bech, Christine 133
Beck, H. Chr. 82
Beck, Vilhelm 8-12, 23, 30, 47-49,
51-65, 67-69, 74-76, 81-84, 86-89,
133
Beckett, Francis 92
Beckett, Thomas 91-103
Below, Lauridtz 108-109
Benediktsson, Jakob 103
Berg, C. 72
Bernadotte, Lennart 91
Berthelsen, Palle 157, 162
Birgersson, Valdemar 98
Birkedal, Vilhelm 27, 50, 52, 55,
75, 84
Blauenfeldt, Louis 68-69, 73-75,
77, 83, 86
Blichfeldt, M. F. K. 134, 161
Bloch, J. Victor 84
Blume, Astrid 146, 162
Blædel, N. G. 52, 56-57, 78, 87
- Bodding, P. O. 131, 133, 137,
140-143, 145-147, 149-155, 158,
160-161
Boisen, F. E. 39, 73, 79, 85
Borenius, T. 103
Brammer, G. P. 24, 75-76
Brandt, C. J. 19, 72
Brasen, G. A. 154, 162
Bredsdorff, Kaj 91
Brorson, Broder 72
Brücker, V. 123
Brøndum-Nielsen, Johs. 105-106
Bugge, P. O. 24
Bøgh, B. B. 135, 138-139, 160-
161
Børresen, Caroline 133, 135, 139,
161
Børresen, H. P. 130, 133
Børresen, Ingeborg 133
Børresen, L. 79, 81
- Carlsson, Frans 92, 102
Christensen, Peder 107-110, 113
Christian I 112
Christian II 105
Christian IV 117
Christian X 162
Christiani, E. 83
Clausen, Johannes 8-9, 11-12, 23-
32, 40, 47-49, 56-57, 59, 61, 64-
65, 67, 69, 73-76, 83-84, 88-89
Clemens, J. F. 119
- Daae, L. 103
Dahlstrøm, Julius 83
Dyrholm, Jens 9, 12, 19, 22-23,
42-43, 54-55, 67, 72, 74, 78, 84,
87
Dyssegaard, Poul 88

- Eggers, C. U. D. von 121
 Ehrencron-Müller, H. 75
 Eie, Oluf 133, 162
 Eielsen, Elling 24, 50
 Eliot, T. S. 91
 Engelstoft, C. T. 24
 Estrup, J. B. S. 123-124, 127
 Eystein 98-99, 103
- Falkenstjerne, F. 123
 Fenger, J. F. 73
 Fenger, P. A. 50, 52, 84
 Foged, Lars 95
 Fønnesbech-Wulff, H. 146, 162
 Franzen, Anne Marie 103
 Frederik III 110-112
 Frederik V 119
 Frederik VIII 162
 Friis, Jacob 94
 Friisenberg, Elisabeth 126
 Frimodt, Rudolf 25, 85
 Fullerton 142
 Fæster, Vægter 38
- Gad, P. C. St. 146, 162
 Gamborg, Anders Larsen 19, 36,
 72-73, 78
 Gausdal, J. 135, 161
 Geijer, Agnes 99, 103
 Gertrud 92
 Gjesing, Knud 133
 Gjevnøe, H. P. H. 88
 Glædemark, H. J. 73
 Godskes, Anne H. 109
 Gorm 112
 Grundtvig, N. F. S. 7, 18, 25, 36-
 38, 40, 50-51, 73, 75, 78-79, 84
 Grunnet, N. P. 20-21, 56-57, 70,
 85-87
 Gude, L. 87
- Haastrup, Ulla 93, 102
 Hammerich, Fr. 85, 87
 Hansen, Jørgen 72
 Hansen, Niels 24
- Harmsen, C. 65
 Haslund, Charlotte 130-136, 140-
 160
 Haslund, Otto 130, 133
 Hellmann, Bo 91-92, 102
 Henrik Løve 92
 Henrik II 98, 101
 Heramb, Th. 38, 79
 Hertel, L. 133
 Hertz, Fr. A. 54-55, 86
 Hjort, J. M. L. 17-10, 35, 72
 Hjortkjær, C. C. 146, 162
 Hoff, V. J. 68
 Holm, Chr. 71
 Holm, Jak. 72
 Holt, Paul 11, 69-70, 73-79, 82-
 83, 85-89
 Holten, Nic. 27-28, 73
 Høg, Johanne 109
- Iversen 154
- Jacobsen, Hans 108
 Jensen, Anna Kristine 141, 161
 Jensen, Hans 69
 Jensen, Jakob 61, 88
 Jensen, Jens 28, 65-66, 76, 88
 Jensen, Johs. 135, 138, 140, 145,
 159, 161
 Jensen, Peder 107-111, 113
 Jensen, Schæfer 72
 Johan 102
 Johansen, Axel 82
 Johansen, Niels 12-13, 20-21, 55,
 68, 70, 74-76, 78, 80, 84-86
 Johnsen, Arne Odd 99-100, 103
 Jonge, Nikolaj 121
 Jørgensen, Harald F. 133
 Jørgensen, Johs. 81
 Jørgensen, R. 55
- Kaas, Kirsten 109
 Kaas, Margrete 107-109, 113
 Kaas, Mogens 109
 Kaas, Thomas 109

- Kalkar, Chr. 25, 28, 54
Kampp, H. P. 131-132, 134, 138-142, 148-149, 152-153, 156-158, 160-161
Kierkegaard, P. Chr. 72
Kierkegaard, Søren 10-11
Klitgaard, C. 102
Knud 95
Knud VI 92
Koch, Hal 86
Koch, L. 69, 76
Koch, P. C. 85
Kofod, Karl M. 73
Konstantin-Hansen, Signe 140, 148, 153, 161
Kornerup, Bjørn 85, 93
Kragelund, Patrick 121
Kragh, Erick 111
Krogh, Knud J. 103
Krohn, Aage 140, 142-143, 148-150, 154-155, 161
- Lammers, G. A. 42, 78-79
Landgren, L. 81
Langton, Stephan 101-103
Larsen, Christine 138, 140, 161
Larsen, Emil 78, 80, 86
Larsen, Jens 7-24, 28, 30-38, 40-47, 51-61, 63-72, 74-87, 89
Larsen, Mogens 93
Larsen, Peder 46
Larsen, Peder (Dons) 18-19, 54-55, 72-74, 85
Lassen, Erik 93, 102
Laurentius 94
Lauridsen, Niels 94
Lind, Egmont 93, 102
Lindberg, J. C. 50, 73-75, 84
Lindberg, N. 69, 73, 77, 79
Lindblom, Andreas 95-97, 103
Lindhardt, P. G. 10-12, 21-22, 25, 28-32, 34, 47-49, 51-53, 55, 57-59, 63-66, 68-70, 73-77, 83, 88-89, 123, 125-127
Lohmann, J. J. 103
- Lombardus, Petrus 91
Lothar 101
Louise 157, 162
Lund, Viggo 87
Lövgren, Oscar 80
- Macphail, Ronald 139, 161
Madsen, Thorvald 89
Malherbe 143
Malling, O. 121
Martensen, H. 24-28, 75-76, 89
Martensen, Josepha 89
Matzen 123-124
Mau, E. 54, 74
Moltke, A. G. 115
Moltke, C. F. 115-116
Moltke, V. V. 134, 140, 146, 161
Monrad, A. J. 126
Monrad, David 126-127
Monrad, L. V. 126
Monrad, Sverre 125-126
Monrad, V. N. 125-126
Mortensen, Anders 83
Mortensen, Ludvig 13-14, 21-22, 31, 34-35, 69, 71, 74, 78, 95
Mott, John 129
Müller, O. F. 118, 120
Mynster 24
Münter, Balthasar 121
Møller, Chr. 45, 81-83
Møller, Lars Pedersen 38, 40, 55-56, 70, 78, 86
Møller, Otto 75
Møllersvård 78
Mønster, P. C. 56
- Neiiendam, M. 86-87
Nicolai af Myra 94
Nicolaus 108
Nielsen, Chr. L. 82-83
Nielsen, Frederik 130
Nielsen, Johan 24, 55, 75
Nielsen, L. P. 134, 156, 161
Nielsen, O. 29, 31, 37, 65, 76
Norn, Otto 93, 102

- Nyberg, Tore 101, 103
 Nygård, Fr. 84
 Nørlund, Poul 93, 102
 Nørregaard, J. N. L. 146, 162

 Ofstad, Kristian 152, 162
 Olaf 95
 Oldenburg, P. 132, 135, 140, 142-144, 146, 148-154, 158, 161
 Olsen, Robertus 83
 Ottesen, Rasmus 56

 Peder Smed 95
 Pedersen, Hans 108
 Pedersen, Jørgen 86
 Pedersen, Peder 14, 22, 43, 56, 66, 77, 79
 Pederson, M. A. 135, 161
 Peters, Barbara H. 109
 Plum, N. M. 85
 Polak, Ada 99, 103
 Pontoppidan, Morten 7-11, 21, 28, 30, 34, 47, 51, 53-55, 57-59, 68-69, 75-80, 83-84, 86, 88-89, 123-127
 Powicke, F. M. 103

 Rald, N. J. 102
 Rasmussen, H. C. 29, 31, 37, 65, 76
 Ravn, Andreas 23-24, 74-75
 Ricard, Olfert 129, 142, 144, 162
 Rosenius, C. O. 42-45, 80-82
 Rosenkrantz, Vibeke 111
 Rosenlund, Rs. 138, 161
 Roosval, Johnny 98, 102-103
 Rothe, P. C. 54, 85, 89
 Rudelbach, A. G. 19, 36, 49, 55, 78, 84
 Rutström, A. C. 81-82
 Rydbeck, Monica 92, 100, 103
 Rønne, C. F. 7-12, 14, 19, 21-25, 28-32, 34-39, 41, 45-48, 54, 58-71, 73-79, 82-83, 85, 87-89
 Rørdam, H. F. 75

 Saxo 101
 Scharff, Mikkel 93, 102
 Scheuermann, Carl 38
 Schmalensee, K. v. 103
 Schmidt, T. 103
 Schou, August 103
 Schrøder, Johannes 146, 162
 Schrøder, Ludvig 162
 Schubell, C. 42, 80
 Schubell, G. 42, 80
 Sixtus IV 117
 Sjögren, Per-Olof 82
 Skat-Petersen, Barta 160, 162
 Skat-Petersen, O. 156, 162
 Skrefsrud, L. O. 133, 161
 Smith, Henrik 106
 Sommer, Mogens Abraham 38-40, 55-57, 78-79, 86
 Stein, Harald 54
 Steinthal, F. W. 133, 136-137, 146-148, 156, 159-161
 Steinthal, Thyra 139, 156, 160-161
 Suhm, P. F. 120
 Sunesøn, Anders 93, 101-102
 Sverre 100, 102-103
 Söderblom, Nathan 98
 Sørensen, Hans 69, 86
 Sørensen, Peder 13, 70
 Sørensen, Rasmus 56, 74

 Ternström, J. 83
 Tove 92
 Trandberg, P. C. 62, 73, 81
 Trevelyan, G. M. 103
 Tuulse, Armin 93, 102
 Tynell, L. 92
 Tæbring, Niels M. 107

 Valdemar II 102
 Vahl, Jens 73, 77
 Verster, A. J. G. 103
 Viksten, Albert 102
 Vilhelm 101
 Vind, Anne 109

- Vinther 42, 69, 78, 80, 85
Volf, R. 74, 76
Væver, Morten 88
- Walberg, E. 103
Walter, Hubert 100
Weidenhaupt, Andreas 118-119
Westergaard, Harald 158, 162
Westin, Gunnar 80
Wiedewelt, Johs. 115-117, 119,
121
Wilhjelm, A. 155-156, 162
Winckelmann, J. J. 117, 121
Winding, Andreas 129
Winding, Hans Kruse 133
Winding, Holger 129-132, 134,
136, 138-141, 143, 145, 149, 156-
159, 161-162
Winding, Ingeborg 129
Winding, Johannes 129
Winding, Julie 129
Winding, Ove 129-160
Worms, Jens 107-108
- Zahle, P. Chr. 44, 77
Zeuthen, Fr. 80, 88
Zeuthen, L. 19, 39-40, 79
- Østrup, J. P. 52
- Åmark, Mats 97, 103

Forfatternes adresser

Sognepræst Elith Olesen
Linå skolebakke 19
8600 Silkeborg

Mag.art. Sigvard Skov
Læssøegade 14
6000 Kolding

Rektor, dr.theol. Bent Noack
Slotsgade 11
6240 Løgumkloster

Læge Adolf Sommer Nielsen
Pederstrupvej 10, Mogenstrup
4700 Næstved

Mag.art. Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg

Lektor Jon Monrad Møller
Reventlowsgade 32^{4th}
1651 København V.

Professor, dr.theol. P. G. Lindhardt
Tagmosevej 7
8541 Skødstrup